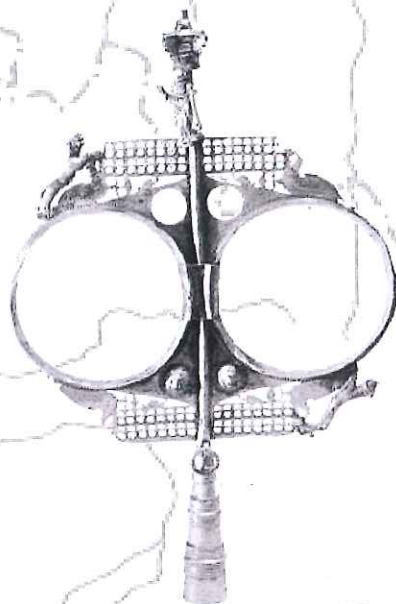

ROMEINENDAG

JAARLIJKS BELGISCH CONGRES VOOR ROMEINSE ARCHEOLOGIE

JOURNEE D'ARCHEOLOGIE ROMAINE

CONFERENCE ANNUELLE BELGE D'ARCHEOLOGIE ROMAINE

BRUSSEL 09-05-2009 BRUXELLES

VIOE
VLAAMS INSTITUUT
voor het ONROEREND ERFGOED

Niolas PARIDAENS

ROMEINENDAG 2009

-

JOURNÉE D'ARCHÉOLOGIE ROMAINE 2009

BRUSSEL / 09-05-2009 / BRUXELLES

(KBC-gebouw, Brussel)

ORGANISATIE - ORGANISATION

- Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix (FUNDP), Département d'Archéologie, Namur
- K.U. Leuven, Afdeling Archeologie, Leuven
- Ministère de la Région Wallonne, Direction de l'Archéologie, Namur
- Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale, Bruxelles - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel
- Vlaamse Overheid, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel
- Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel
- Université Catholique de Louvain, Centre de Recherches d'Archéologie nationale, Louvain-la-Neuve
- Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Gent
- Université Libre de Bruxelles, CreA, Bruxelles

COLOPHON – COLOFON

Redactie en vormgeving / Rédaction et mise en page

Arjen Bosman
Wim De Clercq
Jacqueline Hoevenberg

Voorblad / Couverture

Etendard de Flobecq © Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles
Militaire standaard van Flobecq © Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis, Brussel

Iedere auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn of haar artikel.
Les notices engagent la seule responsabilité de leur(s) auteur(s).

INLEIDING - AVANT PROPOS

De jaarlijkse Romeinendag wordt gezamenlijk georganiseerd door de instellingen, universiteiten en musea van de drie Gewesten en vinden beurtelings plaats in één van de drie regio's.

De bedoeling van deze contactdag is de collega's te informeren over nieuwe vondsten en recente ontwikkelingen en de onderlinge samenwerking tussen personen en instellingen, die zich bezighouden met de Romeinse samenleving in onze regionen, te bevorderen.

In deze brochure vindt U naast de samenvattingen van de lezingen, enkele posters en bijdragen van andere collega's.

In 2009 is de Romeinendag georganiseerd door het VIOE van de Vlaamse Overheid, met de mede-werking van KBC.

Les journées d'archéologie romaines sont organisées annuellement par les institutions, universités et musées des trois régions dans lesquelles elles se déroulent alternativement.

L'objectif de cette manifestation est de proposer une plate-forme de rencontre et de communication entre chercheurs s'intéressant à la civilisation romaine dans nos régions. C'est aussi l'occasion de faire connaître rapidement les découvertes et les recherches récentes dans ce domaine et peut-être d'en susciter d'autres.

Cette brochure donne un aperçu des travaux menés récemment.

Cette année 2009, la Journée d'Archéologie romaine est organisée par VIOE, de Vlaamse Overheid avec le concours de KBC

HET COMITÉ - LE COMITÉ

Arjen Bosman (UG)
Raymond Brulet (UCL)
Marie-Hélène Corbiau (MRW/FUNDP)
Wim De Clercq (UG)
Stephane Demeter (MRBC)
Marc Lodewijckx (KUL)
Claire Massart (MRAH/KMKG)
Nicolas Paridaens (ULB)
Georges Raepsaet (ULB)
Alain Vanderhoeven (VIOE)
Fabienne Vilvorder (UCL)

PROGRAMMA - PROGRAMME

9.00 Reception / Ontvangst

- 09.30 V. Vander Ginst & A. Vanderhoeven, Een laat-Romeinse kerk onder de O.L.V.-basiliek in Tongeren.
- 09.45 R. Brulet & G. Espel, Les édifices de l'Antiquité tardive et la basilique paléochrétienne sous la cathédrale de Tournai.
- 10.00 K. Magerman, R. Pede, M. Lodewijckx, W. Van Neer & K. Van de Vijver, Een geplaveide Romeinse weg, religieuze ceramiek, massa's dierlijk botmateriaal en andere Romeinse sporen aan de Nerviërsstraat in Asse.
- 10.15 E. Dewaele & F. Hanut, L'agglomération romaine de Tourinnes-Saint-Lambert et la route romaine qui la traversait (Bt Wallon, Walhain).
- 10.30 D. Henrotay, Arlon. Recherches dans le vicus en 2008, habitat et fortification.
- 10.45 Discussie/Discussion

11.00 Koffiepauze / Pause-café

- 11.30 E. Heirbout, Recente opgravingen in Ulpia Noviomagus (Nijmegen).
- 11.45 R. Clotuche, Dernières données sur Famars/Fanum Martis: Espace public – espace privé, zone culturelle – zone commerciale: démantèlement d'une ville pour un castrum.
- 12.00 Discussie/Discussion - posters

12.30 Lunch

- 14.00 M.-H. Corbiau, La voie romaine Metz-Tongres: révision de la chronologie.
- 14.15 P. Fontaine, Les inscriptions des gobelets en verre soufflé-moulé de Tongres, Charleroi et Couvin (Ier s. ap. J.-C.).
- 14.30 A. Wilmet, Etude des mortiers et des couches picturales d'un lot d'enduits muraux découverts sur le site de la collégiale d'Amay.
- 14.45 J. Deconynck, Gallo-Romeinse brandrestengraven in zandig civitas Menapiorum: een vergelijking van 13 grafvelden.
- 15.00 S. Reniere, Vroeg-Romeinse horizonten in de civitas Menapiorum. Materiaalstudie van de "hoogtesites" Kooigembos en Aartrijke-Oliemeulen.
- 15.15 Discussie/Discussion

15.30 Koffiepauze / Pause-café

- 16.00 A. Lepot, Les céramiques communes culinaires entre villes et campagnes du Nord de la gaule comme témoins des phénomènes d'acculturation.
- 16.15 E. Meylemans, Y. Perdaen, F. Bogemans, A. Storme & I. Verdurmen, Prospectief en evaluerend onderzoek in het kader van het Sigmoplan: een intensieve exploitatie van de alluviale zone van de "Wijmeersen" (Schellebelle, Oost-Vlaanderen) in de midden Romeinse tijd.
- 16.30 R. Bonnie, Kadasters, misverstanden en Noord-Gallië.
- 16.45 F. Pigière & D. Henrotay, Camélidés en contexte romain à Arlon.
- 17.00 A. Erynck, W. Van Neer & P. Monsieur, De erfenis van Kostunrix. Vis en visconsumptie tijdens de Romeinse bezetting.

EEN GEPLAVEIDE ROMEINSE WEG, RELIGIEUZE KERAMIEK, MASSA'S DIERLIJK BOTMATERIAAL EN ANDERE ROMEINSE SPOREN AAN DE NERVIËRSSTRAAT IN ASSE (PROVINCIE VLAAMS-BRABANT)

KRISTINE MAGERMAN, RUBEN PEDE, MARC LODEWIJCKX, WIM VAN NEER & KATRIEN VAN DE VIJVER

Inleiding

Op 28 januari 2008 ging de Onderzoekseenheid Archeologie van de K.U. Leuven van start met een archeologisch onderzoek langs de *Nerviërsstraat* in Asse. Dit gebied maakte in de Romeinse periode deel uit van de noordoostelijke rand van de *vicus* van Asse. De directe aanleiding voor de opgraving was de geplande nieuwbouw voor de Federale Politie op de betrokken percelen. Het vooronderzoek, eind 2007 uitgevoerd onder leiding van Dirk Pauwels (VIOE), leverde positieve resultaten op (talrijke kleinere en grotere kuilen gevuld met Romeins materiaal en een stuk van een Romeinse weg). Het Agentschap R. O. Vlaanderen – Onroerend Erfgoed voorzag een periode van 35 werkdagen voor de uitvoer van een vlakdekkend onderzoek op het 2500 m² groot terrein. Contractueel werd overeengekomen om de maximale diepte van de opgraving te beperken tot 3,90 m onder het overeengekomen referentiepunt om stabiliteitsproblemen aan het toekomstige gebouw te vermijden. Deze dieptebeperking hield in dat sommige archeologische sporen niet tot op het gewenste niveau onderzocht of enkel in grondvlak opgetekend en gefotografeerd konden worden wat de interpretatie en datering bemoeilijkt. De bouwheer, *de Regie der Gebouwen*, nam het grootste deel van de uitvoeringskosten op zich. De Gemeente Asse stelde drie arbeiders ter beschikking voor de duur van het project. Enkele vrijwilligers van de archeologische vereniging van Asse, *Agilas* vzw, leverden bijkomende steun. Op dit ogenblik is de verwerking van de opgravingsresultaten en het archeologisch materiaal nog volop aan de gang waardoor een voorlopig en algemeen overzicht van de resultaten hier volstaat.

Een geplaveide Romeinse weg

In de westelijke sector van het terrein werd een Romeinse weg aangetroffen (Fig. 1). De 5 m brede baan kon over een lengte van meer dan 20 m vrijgelegd en onderzocht worden. Een verhoging van het midden van de baan ten overstaan van de kanten zorgde voor een goede afwatering. Het goed bewaarde wegdek was geplaveid met grotere en kleinere, vaak onregelmatige stukken kalkzandsteen (Fig. 2). Op sommige plaatsen waren sporen van herstellingen met dakpanfragmenten aan het wegdek zichtbaar.

Een doorsnede op de Romeinse weg gaf ons een duidelijk beeld van de opbouw. De eigenlijke basis werd gevormd door een 6 à 10 cm dik ijzerrijk laagje bestaande uit rolkeien. Bovenop deze laag bevond zich een onregelmatige laag met een dikte van 20 tot 50 cm bestaande uit een grijze, lemige vulling met een hoge concentratie aan rolkeien. Deze laag ondersteunde een volgende laag die bestond uit één rij grote, platte stukken kalkzandsteen, in horizontaal verband gestapeld. Daarbovenop werd opnieuw een laag rolkeien aangetroffen in een grijze, lemige vulling die op haar beurt opnieuw een laag platte kalkzandstenen in horizontaal verband droeg. De afwisseling van lagen met rolkeien en lagen met kalkzandsteen gaf aan de weg een solide fundering. De bovenste laag bestond uit een 30 cm dik pakket grote en kleinere stukken kalkzandsteen die onregelmatig gestapeld waren met ertussen enkele aardewerkfragmenten, dierlijk botmateriaal, metaalslakken en stukken van Romeinse dakpannen. Ook bovenop het eigenlijke wegdek was een laag aanwezig met daarin een hoge concentratie aan goed bewaard dierlijk botmateriaal en metaalslakken. Vermoedelijk kwam deze afvallaag bovenop de weg terecht nadat deze buiten gebruik gesteld was.

Langs beide zijden van de weg bevond zich een afwateringsgracht die in één fase gedempt leek te zijn. De gracht aan de noordoostzijde was opvallend minder diep dan de gracht aan de zuidwestzijde. Dit had vermoedelijk te maken met de hellingsgraad van het terrein waardoor de gracht aan de zuidwestzijde meer regenwater diende op te vangen.

Vermoedelijk betreft het hier een secundaire weg binnen de Romeinse nederzetting van Asse die de verbinding vormde tussen de Romeinse weg richting Elewijt en de baan richting Rumst.

Legende bij het grondplan

1. Romeinse, geplaveide weg.
2. Afwateringsgrachten, parallel naast de weg.
3. Complex systeem van grachten en greppels verspreid over het opgravingsterrein.
4. Romeinse kuilen, verspreid over het opgravingsterrein, waarvan de primaire functie niet altijd achterhaald kon worden maar die in een tweede fase gevuld werden met nederzettingsafval.
5. Drie silo's.
- 6a. Kuil waarin de Mercuriusvaas aangetroffen werd.
- 6b. Kuil waarin de astrale ceramiek aangetroffen werd.
7. Paalkuilen.
8. 3de-eeuwse kuilen gevuld met gebakken leem en misbaksels van dakpannen.
9. Recente verstoringen: kelders van de voormalige rijkswachthuizen.

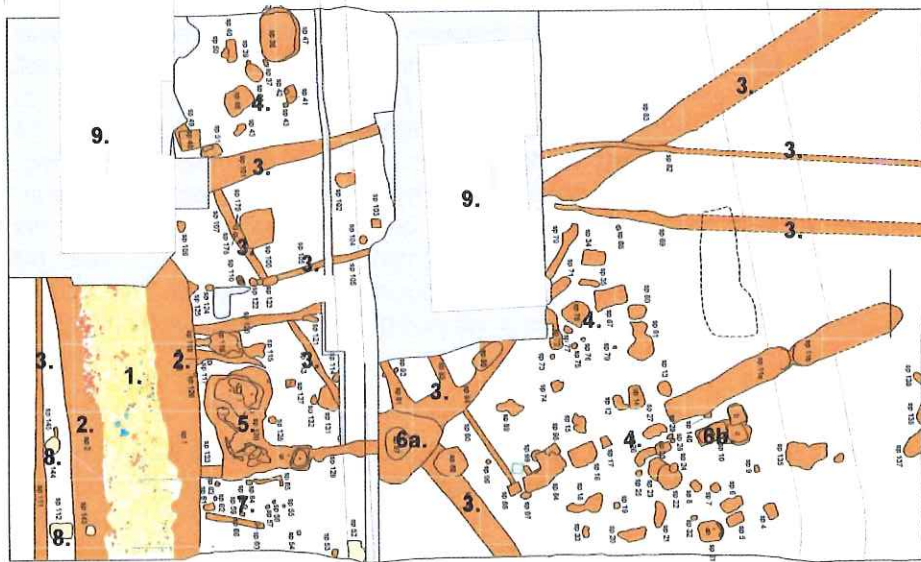
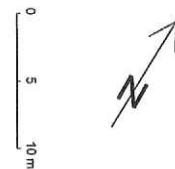

Fig. 1: Algemeen grondplan Asse-Nerviërsstraat 2008

Fig. 2: Romeinse weg

Religieus aardewerk

Het archeologisch onderzoek leverde drie voorwerpen op met een religieus karakter. In één van de kuilen kwam een Mercuriusvaas in zeepwaartechniek aan het licht (bewaarde hoogte: 18 cm) (Fig. 3).

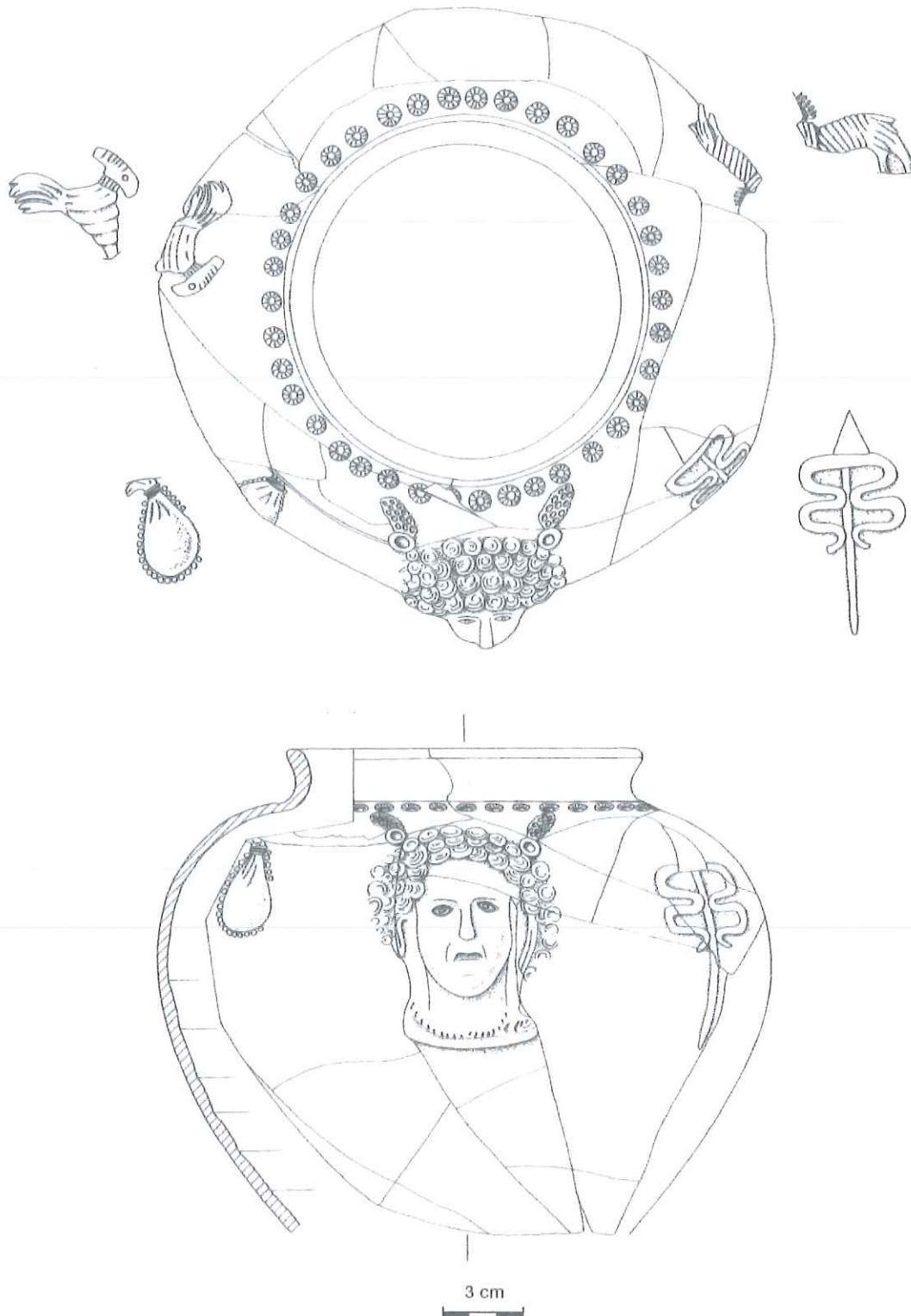

Fig. 3: Mercuriusvaas (tekening: Eliane Mahy – Onderzoekseenheid Archeologie K.U. Leuven).

De vaas wordt gekenmerkt door een kleine, wijd open lip en een bolvormige buik. De voet ontbreekt. Onder de rand is een versiering van een eenvoudig bloemmotief ingedrukt. Op de buik van de vaas wordt het hoofd van de god Mercurius voorgesteld, herkenbaar aan de twee vleugeltjes op het hoofd. Mercurius wordt omringd door een bokje, de ram en zijn attributen: de geldbeugel en de Mercuriusstaf met de slangen. Dit soort aardewerk werd vooral gebruikt bij de huiselijke cultus en maakte vermoedelijk deel uit van een huisaltaar. Het aantal aangetroffen cultusvazen van dit type is in België vrij beperkt. In een volgende fase zal de context van dit opmerkelijk stuk verder bestudeerd worden.

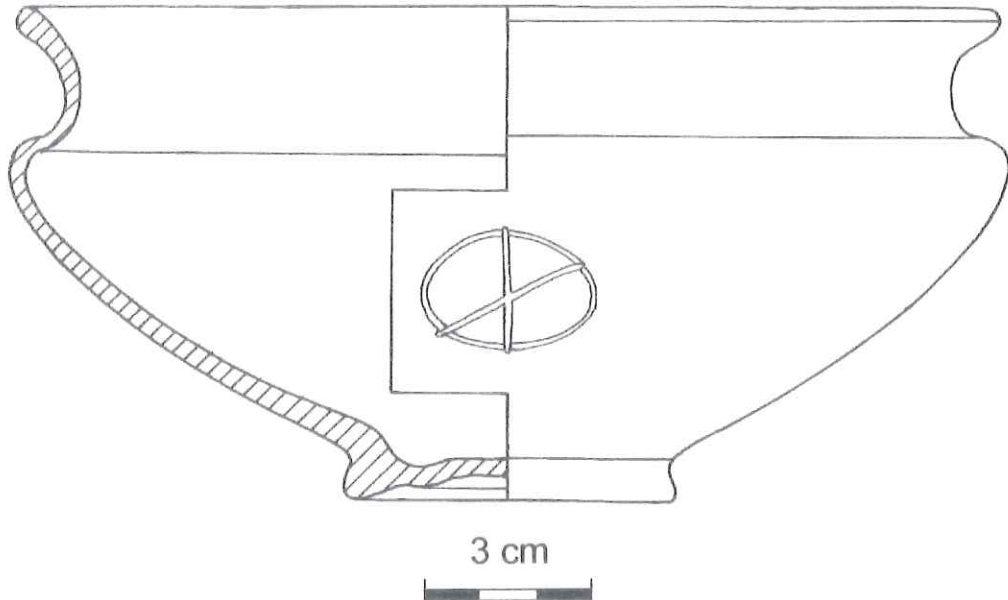

Fig. 4: Astrale ceramiek (tekening: Eliane Mahy – Onderzoekseenheid Archeologie K.U. Leuven).

Op de bodem van een andere kuil werd een intacte schaal in *terra nigra* aangetroffen (Fig. 4). Vooral belangrijk is de aanwezigheid van een ingekraste cirkel met daarin een kruisje op de wand van de schaal. Dit motief wordt algemeen beschouwd als een overblijfsel of een eenvoudige herinnering aan religieuze inheemse symbolen. Bij de Kelten stond dit teken symbool voor de zon (Vilvorder 2004: 5-10). Een vergelijkbaar exemplaar werd reeds aangetroffen in de *vicus* van Liberchies (Vilvorder 2004: 7-8). Over de precieze betekenis van dit Asses exemplaar in een afvalkuil kan weinig met zekerheid gezegd worden. In ieder geval kan er een religieuze betekenis aan worden toegedragen. Tenslotte kwam het bovendee van een wierrookbrander het licht. Vaak worden dergelijke voorwerpen in de onmiddellijke nabijheid van een tempel of in een offerkuil gevonden (Vilvorder 2004: 17-22). De betekenis van dit Asses fragment in een afvalkuil is echter nog niet duidelijk.

Dierlijk botmateriaal

Van alle onderzochte sporen leverde de afdeklaag van de Romeinse weg de meeste dierlijke resten op (meer dan 3000 waarvan 1200 determineerbaar). Het materiaal, dat uit de 3de eeuw dateert, is in een eerder slechte staat van bewaring met indicaties van oplossingsverschijnselen op zowel het bot als de tanden. Identificatie van het materiaal geassocieerd met de Romeinse weg toont, binnen de groep van geconsumeerde dieren, een sterk overwicht van rund (96%), gevolgd door geit en schaap (3%), en nog minder varken (1%). Wildfauna is beperkt tot twee botjes van haas en een stuk van edelhert, wat er op wijst dat jacht onbelangrijk was. Het grote percentage runderresten kan deels een gevolg zijn van het inzamelen met de hand tijdens de opgravingen, gecombineerd met de mogelijk selectieve destructie van de botten van kleinere huisdieren, maar is hoogstwaarschijnlijk ook gerelateerd aan de specifieke aard van deze afzetting. Bij de runderresten zit vooral slachtafval, namelijk pootuiteinden en schedelresten, en minder bot van de vleesrijke lichaamsdelen. Verder leverde deze context ook de kadavers op

van minimum drie paarden, waarvan een veulen dat bij of kort na de geboorte stierf. Deze samenstelling lijkt er op te wijzen dat, aan de rand van de *vicus*, grof afval werd gedumpt boven op de weg nadat deze buiten gebruik raakte. Aanduidingen voor een intentionele nivelleringslaag van de weg, onder de vorm van slijtage aan de beenderen, ontbreken. Omwille van het selectieve staal is het moeilijk uitspraken te doen over de voedsleconomie in haar geheel. Nochtans kan van de runderen gezegd worden dat ze op relatief late leeftijd werden geslacht en dat ossen meer frequent waren dan stieren of koeien. Dit en de talrijke botafwijkingen op de pootuiteinden wijst op de belangrijke rol van runderen als last- en trekdiër. Vermeldenswaard is verder een bekkenfragment van paard, aangetroffen in een afvalkuil van eind 1ste/ begin 2de eeuw, waarop een duidelijk hakspoor voorkomt. Hoewel er andere mogelijke verklaringen zijn, is dit misschien een aanduiding van de occasionele voortzetting van de traditie van het eten van paardenvlees in de IJzertijd.

Overige sporen en structuren

Een grote groep grondsporen bestond uit Romeinse kuilen waarvan de oorspronkelijke functie niet altijd duidelijk is (Fig. 1). Een aantal van deze sporen bevat nauwelijks archeologisch materiaal terwijl anderen in laatste instantie met afval werden opgevuld (Fig. 5).

Fig. 5: Romeinse kuil gevuld met nederzettingsafval waaronder dierlijk

Sommige kuilen dienden waarschijnlijk als silo's of voorraadkuilen (Fig. 6). Daarnaast werden ook verschillende paalkuilen en een mogelijke waterkuil aangetroffen. Bij het aardewerk vinden we naast het geïmporteerd luxe vaatwerk (*terra sigillata*, *terra nigra*,...) ook gewoon aardewerk, zoals fragmenten van kookpotten, borden, kruiken, kommen, wrijfschalen en voorraadpotten. Op basis van al dit materiaal kan de opvulling van deze kuilen gedateerd worden tussen de tweede helft van de 1ste eeuw en het begin van de 3de eeuw n.C. Behalve ceramiek en dierlijk botmateriaal werden er ook talrijke voorwerpen in ijzer en brons gevonden (munten, *fibulae*, deel van een weegschaal, scheermes,...). Deze metalen voorwerpen zullen in de verwerkingsfase van het onderzoek verder door specialisten geconserveerd en gerestaureerd worden.

Verspreid over het hele opgravingsterrein kwamen verschillende smalle en ondiepe greppels voor met onduidelijke betekenis en datering. Sommige greppels kennen een parallel verloop

terwijl andere haaks op elkaar lijken te lopen. Mogelijk kunnen ze in verband gebracht worden met perceelsafbakening (Fig. 1).

Fig. 6: Romeinse kuil die mogelijk als silo geïnterpreteerd kan worden.

Opmerkelijk was de aanwezigheid van een 30 cm dikke afdeklaag uit de loop van de 3de eeuw n.C die de meeste Romeinse sporen (inclusief de Romeinse weg) afdekte (zogenaamde *dark earths*). Verschillende kuilen werden, vermoedelijk in de tweede helft van de 3de eeuw, doorheen deze laag gegraven. Zij bevatten voornamelijk bouwafval zoals stukken verbrande leem en misbaksels van *tegulae* en *imbrices*.

Besluit

Door het onderzoek aan de *Nerviërsstraat* kon nogmaals worden aangetoond dat deze zone een belangrijke functie bekleedde in de economische bedrijvigheid van de *vicus*. Reeds bij het vorig onderzoek van de K.U. Leuven in 2007 werden in dezelfde sector van de nederzetting een Romeins pottenbakkersatelier, de Romeinse weg richting Rumst, een V-vormige gracht, een mogelijk restant van een tumulus en een 3de-eeuwse afdeklaag met drie grote dakpanconcentraties aangetroffen. De aanwezigheid van een goed bewaarde weg, verschillende greppels, kuilen, een mogelijke waterkuil en paalgaten aan de *Nerviërsstraat* wijzen op een intensief gebruik van het terrein. Verder onderzoek zal meer duidelijkheid moeten brengen over de datering van al deze sporen en de betekenis van deze sector in relatie tot de eigenlijke woonzone van de nederzetting.

Bibliografie

F. Vilvorder (2004) Les bouteilles en céramique belge à symbolisme astral, in: *La céramique cultuelle et le rituel de la céramique en Gaule du Nord (Collection d'archéologie Joseph Mertens, volume XI)*, Moulins de Beez, 5-10.

F. Vilvorder (2004) Les brûle-parfums, in: *La céramique cultuelle et le rituel de la céramique en Gaule du Nord (Collection d'archéologie Joseph Mertens, volume XI)*, Moulins de Beez, 17-22.

CONTACT

Kristine Magerman
Afdeling Archeologie
K.U. Leuven
Blijde-Inkomststraat 21
3000 LEUVEN
kristine.magerman@student.kuleuven.ac.be

L'AGGLOMÉRATION ROMAINE DE TOURINNES-SAINT-LAMBERT (BRABANT WALLON, WALHAIN) ET LA ROUTE ROMAINE QUI LA TRAVERSAIT

ERIC DEWAELE & FRÉDÉRIC HANAUT

Malgré un sous-sol archéologique prometteur, nos connaissances sur l'agglomération romaine de Tourinnes-Saint-Lambert, régulièrement arpentée par les utilisateurs de détecteurs de métaux, demeurent très pauvres. Elles reposent essentiellement sur les fouilles limitées de C. Dens et J. Poils en 1908-1910 et de G. et R. Heldenbergh dans les années 1960. Les principaux vestiges connus sont un court tronçon de voie empierrée d'orientation nord-sud, trois bâtiments, un four de potier, une fosse rituelle et une zone funéraire où seulement trois tombes et un *ustrinum* ont été fouillés. Ainsi, à l'heure actuelle, il est impossible de dessiner la trame urbanistique de l'agglomération ou d'évaluer la densité de l'habitat. La zone d'occupation couvrirait une superficie d'environ 10 ha. Quant aux découvertes archéologiques, elles donnent l'impression d'un habitat dispersé, incluant des activités artisanales (poterie et métallurgie), qui ne mérite pas l'appellation de « vicus ». La durée de l'occupation de l'agglomération de Tourinnes a été relativement courte : le matériel archéologique couvre le IIe siècle et la première moitié du IIIe siècle, aucun indice ne permettant d'envisager une présence au Ier siècle de notre ère. Par ailleurs, neuf tumulus sont répertoriés dans les environs de la bourgade. Enfin, en plus du diverticule traversant la bourgade, une deuxième route, qui aurait relié les agglomérations de Baudecet, Elewijt et Rumst, passerait à quelque 500 m à l'ouest.

La découverte d'un diverticule en terre, directement au sud de l'agglomération de Tourinnes, jette un éclairage nouveau sur l'établissement romain et son environnement. Le tronçon a été mis au jour en 1995, par le Service de l'Archéologie de la Direction de Wavre (Service Public de Wallonie, Département du Patrimoine, Direction de l'Archéologie), lors de sondages préalables à la construction de l'échangeur n° 10 de l'autoroute E 411. Il a fait l'objet d'une fouille en aire ouverte de forme trapézoïdale (10 x 30 x 4,50 x 29,60 m), combinant les examens en plan et en coupe.

Le diverticule en terre a connu trois constructions successives (phases 1-3), avec superposition de l'une par rapport à l'autre. Les trois diverticules se localisaient dans un fond humide, étaient bordés de fossés de drainage et orientés nord-sud. Ils se trouvaient en déblai, dans une dépression artificielle, excavée pour atteindre le substrat argileux. Ensuite, un coffre a été creusé dans l'argile pour recevoir le limon très sableux (ép. 0,25/0,40 m) du diverticule de la phase 1 à bombement central. Suite à des problèmes d'inondation, cette première route a été rehaussée à deux reprises (ép. totale : env. 1 m). Les très larges fossés du diverticule de la phase 3 (larg. sans les fossés : env. 6 m) réutilisent ceux de la route précédente. Les trois diverticules se caractérisent par l'absence de matériaux pierreux, par l'utilisation de scories de métallurgie et par la quantité de déchets de céramique présents dans la première route, dans les recharges de deux routes postérieures, dans les fossés et dans les remblais de l'assiette.

La route de terre doit être mise en relation avec la voie empierrée mise au jour dans l'agglomération par G. et R. Heldenbergh en 1967. La coupe inédite de cette voie montre un empièrrement (larg. 3,50 m ; ép. 0,20/0,25 m) sur une assise de trois lits de sable gris (ép. env. 0,30 m). Deux fossés (larg. 0,70 m) flanquaient probablement cette voie. La route de terre et ce tronçon de voie empierrée, tous deux orientés nord-sud, appartiennent sans doute à la même route qui venait de l'agglomération de Baudecet au sud, traversait la bourgade de Tourinnes et se dirigeait au nord vers une destination encore indéterminée.

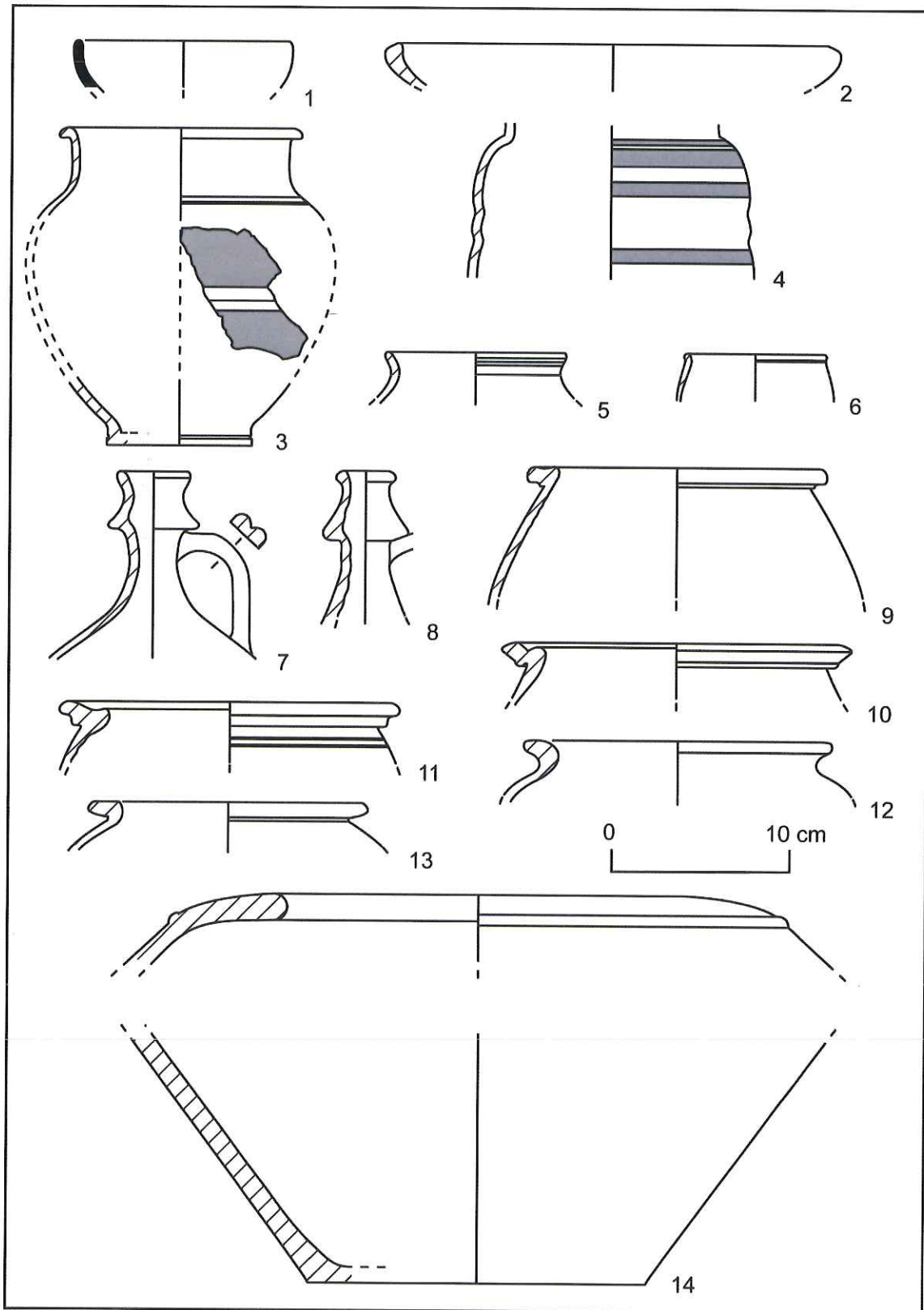

Fig. 1 – Les céramiques du diverticule le plus récent (phase 3) : terre sigillée d'Argonne (1), céramique fumée (2-6), cruches (7-8), vaisselle culinaire (9-13) et dolium (14) (Dessins K. Dethier © SPW-DGO4)

Les stratigraphies des routes romaines sont en général pauvres en artefacts. A cet égard, la céramique recueillie au cours des fouilles de 1995 forment un lot relativement abondant (1032 tessons). Son étude permet de proposer une chronologie pour les trois routes. On gardera toutefois à l'esprit les limites de l'entreprise chronologique, par exemple en prenant en

considération le décalage aléatoire entre les dates de fabrication, de bris et de rejet des poteries ainsi que l'utilisation des terres contenant des tessons remaniés pour la construction d'une route. La datation du diverticule le plus ancien repose seulement sur 68 tessons ; leur assemblage n'est pas antérieur au milieu du IIe siècle et se situe entre 160 et 200 ap. J.-C. Pas plus d'une quinzaine de tessons appartiennent au diverticule intermédiaire ; ils datent de la fin du IIe siècle et du IIIe siècle. Les 90% restants du mobilier céramique, qu'il faut mettre en relation avec le diverticule le plus récent, se situent clairement dans le IIIe siècle, plus précisément entre 230 et 270 ap. J.-C. Il est remarquable de constater que les trois lots de céramiques se succèdent distinctement dans le temps, du moins en ce qui concerne le *terminus post quem* de leur datation. Nonobstant les difficultés d'appliquer la chronologie céramique à celle des trois routes, on proposera la chronologie suivante:

- construction de la première route dans la deuxième moitié du IIe siècle, certainement après 150 ap. J.-C. ;
- aménagement de la route la plus récente vers le milieu du IIIe siècle ;
- construction de la deuxième route, pour laquelle nous disposons de très peu de matériel, au début ou durant la première moitié du IIIe siècle.

L'examen des provenances du mobilier céramique retrouvé dans les trois routes met en lumière la prédominance des fabriques régionales comme celles de Tirlémont et de la vallée de la Meuse. Les productions de Tirlémont sont majoritaires avec un peu plus de la moitié des tessons. Leur fréquence s'explique par le rayonnement commercial de ce centre de potiers sur tout le plateau limoneux de Hesbaye, entre 150 et 280 ap. J.-C., mais aussi par la proximité géographique de Tourinnes-Saint-Lambert avec cette agglomération majeure de la cité des Tongres. Les poteries de Tirlémont sont prépondérantes au sein de plusieurs catégories : la céramique fumée (assiettes, gobelets), les cruches, les mortiers et la vaisselle culinaire cuite en atmosphère oxydante ou réductrice (jattes, pots à cuire, couvercles). Les céramiques en pâte claire de la vallée de la Meuse rassemblent environ un cinquième des vases. Il s'agit notamment d'un grand *dolium*, d'un mortier et de plusieurs céramiques culinaires. Elles ont été diffusées en Hesbaye par la route. Plusieurs voies secondaires quittaient la vallée de la Meuse en direction du nord, à hauteur de Namur, Amay et Jupille. Elles offraient aux artisanats mosans des débouchés commerciaux vers les agglomérations (Tourinnes, Tavier, Braives) et les nombreuses exploitations agricoles de Hesbaye. Bien qu'un four de potier ait été fouillé à Tourinnes au début du XXe siècle, nous n'avons repéré aucune céramique locale dans le lot étudié.

La publication des fouilles de ce diverticule, avec son mobilier céramique, invite à rassembler et réexaminer les données existantes sur l'agglomération romaine de Tourinnes. L'intégration de celle-ci au réseau routier doit notamment être revue. Des facteurs d'ordre géo-économique permettent aussi d'appréhender un tant soit peu cette bourgade du Haut-Empire : sa localisation dans la partie occidentale de la cité des Tongres ; la proximité au sud de la Bavay-Cologne passant d'ouest en est et singulièrement de l'agglomération de Baudécet implantée à 5 km à peine sur la chaussée ; sa situation, à mi-distance, entre Namur (24 km) et Tirlémont (23 km) ; son appartenance à une région agricole prospère ; enfin, la présence relativement proche de plusieurs *villae* (p. ex. Lérines, Nil-Saint-Martin et Orbais).

Bibliographie

Dens & Poils J., 1911. Habitations et cimetière belgo-romains. Commune de Tourinnes-Saint-Lambert, La ville des Sarrasins, *Annales de la Société archéologique de Bruxelles*, 25, p. 281-305.

De Waele E., 2008. *Walhain, Tourinnes-Saint-Lambert. L'agglomération de la Ville des Sarrasins*. In : Brulet R. (dir.), *Les Romains en Wallonie, Atlas topographique des sites archéologiques*, Louvain-la-Neuve, cat. n° 18, p. 295-296.

Heldenbergh G. & R., 1971. Tourinnes-Saint-Lambert. Un vicus gallo-romain. Fouille d'un habitat du IIe siècle. Rapport préliminaire, *Wavriensia*, 20, 4, p. 81-123.

Heldenbergh G. & R., 1975. Vicus gallo-romain de Tourinnes-Saint-Lambert. Découverte d'une « favissa », *Wavriensia*, 24, 3-4, p. 45-84.

Plumier J., 1986. Tourinnes-Saint-Lambert. Matériel archéologique du cimetière et du vicus gallo-romain, *Wavriensia*, 35, 5, p. 112-126.

Contact

Eric De Waele
eric.dewaele@spw.wallonie.be
Frédéric Hanut
frederic.hanut@spw.wallonie.be

Fig. 1: Arlon, le rempart en cours de dégagement (© 2009 SPW D. Henrotay)

ARLON: RECHERCHES DANS LE VICUS EN 2008, HABITAT ET FORTIFICATION

DENIS HENROTAY

Découverte d'un tronçon de l'enceinte de l'Antiquité tardive à Arlon

Le projet de démolition d'un bâtiment insalubre situé au n°3 de la rue de la Grand-Place a retenu notre attention lors de son passage dans le circuit d'octroi de permis d'urbanisme des Administrations communales et régionales. En effet, la partie arrière de la parcelle (Arlon Ière Div. Sect. A 316) contenant l'ancienne habitation incendiée est positionnée sur le tracé présumé de l'enceinte gallo-romaine d'Arlon. Nous restituons celui-ci grâce aux découvertes réalisées en 1936 dans l'emprise de la rue des Capucins (HENROTAY et BOSSICARD 2007 p.58) et aux recherches archéologiques de 1963-1964 (MERTENS 1967) menées à l'emplacement de l'actuelle librairie « Le point Virgule » sur la Grand-Place. Le chantier de démolition et de reconstruction est situé entre ces deux points, où, furent mis au jour de nombreux blocs sculptés dont les fragments de la célèbre stèle dite « des Voyageurs ».

Une fouille archéologique a donc été prescrite dans le permis d'urbanisme. Celle-ci s'est déroulée à la fin du mois de mai 2008 et a été intégrée dans le planning des travaux sans les retarder. Après la première étape qui a consisté à démolir et à évacuer les gravats du chancre urbain, les terrassements en sous-sol ont été effectués sous notre surveillance. La face intra-muros de l'enceinte a rapidement été découverte. Son état de conservation remarquable et son caractère imposant ont d'ailleurs incité le propriétaire des lieux à intégrer ces vestiges dans les caves du futur bâtiment, condition qui n'avait pas été exigée par l'Administration. L'aménageur estimait que la conservation *in situ* de cet élément défensif antique était une plus-value pour son projet architectural.

La muraille, fondation comprise, est conservée sur une hauteur totale de 3,10 mètres. Elle est constituée d'un parement maçonné (2 mètres) au moyen de moellons appareillés suivant des assises régulières, plusieurs trous de boulin y ont été relevés. Un lit d'une dizaine de gros blocs de récupération provenant de monuments funéraires soutient ce parement. Ce premier niveau de fondation repose sur une épaisse couche de drainage formée de petites pierres posées en vrac et sans liant (0,70m). Cette couche drainante est plus large que la muraille et était rendue étanche au moyen d'une couche d'argile plastique de couleur grise. L'analyse du remblais comblant la tranchée de fondation qui entaille le sol en place sur près de 2 mètres n'a révélé que quelques fragments de céramique attribuables au Haut Empire. Elle ne nous permet pas d'apporter des éléments neufs quant à l'époque de construction de la fortification. La présence d'une voirie bordée par un fossé est à signaler. Elle longeait le rempart du côté intra-muros. Nous avons pu en réaliser la coupe et constater les traces d'une réfection. Ce niveau de circulation nous autorise à départager avec précision les parties aériennes et les fondations de la structure défensive.

Bibliographie

Henrotay et Bossicard 2007: Henrotay D. et Bossicard D. L'enceinte antique d'Arlon : les recherches de 1936, in *Liber amicorum Arsène Geubel, Le Luxembourg au fil des siècles*, Neufchâteau, p. 49-67, 2007.

Mertens 1967: Mertens J., Nouvelles sculptures romaines d'Arlon, in *Archaeologia Belgica*, n°103, 1967.

Mertens 1973: Mertens J., Le rempart d'Arlon, in *Achaeologicum Belgii speculum*, VII, Bruxelles, 1973.

Contact

Denis Henrotay
MRW, DGATLP
Direction d'Arlon, Service de l'Archéologie
Rue des Martyrs 22
6700 Arlon
d.henrotay@mrw.wallonie.be

Fig. 1: Funderingsresten van een vertrek van een huis op een van de percelen. Zichtbaar is het oostelijke deel, waarin ook twee haaks op elkaar staande stookkanalen van een hypocaustum zijn gevonden (foto genomen vanuit het zuidoosten).

RECENTE OPGRAVINGEN IN ULPRIA NOVIOMAGUS (NIJMEGEN)

ELLY N.A. HEIRBAUT

***Ulpia Noviomagus* aangevuld. Verslag van de voorlopige resultaten van de opgraving aan de Rijn- en Lekstraat in het Waterkwartier in Nijmegen (NL).**

De plannen van woningbouwcorporatie Portaal om de bestaande bebouwing aan de Rijnstraat en Lekstraat in Nijmegen-West te slopen en te vervangen door nieuwbouw hebben een goede mogelijkheid geboden om beter inzicht te krijgen in de lay-out van de zuidwestelijke hoek van *Ulpia Noviomagus*. Grote delen van het terrein zijn in de periode maart-november 2008 opgegraven. Andere delen waarbij de werkzaamheden niet dieper gaan dan 70 cm onder het maaiveld en zodanig de Romeinse sporen niet zullen verstoren, zullen in het komende jaar archeologisch begeleid worden. Tijdens de opgraving zijn spectaculaire vondsten gedaan en blijken de bestaande ideeën over de stad aangescherpt te kunnen worden.

Nadat de opstand der Bataven in 69-70 na Chr. is neergeslagen en *Oppidum Batavorum* (Nijmegen-Centrum) in vuur is opgegaan,¹ wordt in het lager gelegen Nijmegen-West een nieuwe stad opgetrokken: *Ulpia Noviomagus*. Tot op heden is voornamelijk het zuidelijke deel van de stad goed bekend. Op het Maasplein zijn twee Gallo-Romeinse tempels opgegraven en langs de zuidrand van de stad zijn lange, smalle percelen bekend waarop grote ambachtelijke bedrijvigheid heeft geheerst. Dit blijkt vooral uit sporen van metaalbewerking en pottenbakkersovens.²

De sporen die aangetroffen zijn tijdens de opgraving aan de Rijn- en Lekstraat sluiten hier goed bij aan. Over grote delen van het terrein zijn percelen herkend die haaks op de Romeinse weg, die verondersteld wordt in de Waterstraat, staan. De percelen zijn 7 tot 9 m breed, en op enkele plaatsen zijn resten gevonden van een verhard pad dat naar het achtererf leidt. De houten bebouwing zal direct langs deze weg hebben gelegen. Hier hebben we tot nu toe echter weinig zicht op omdat dit deel van het terrein niet opgegraven is. Alleen de wandgreppels van de achterkanten van de huizen zijn in enkele putten aangetroffen. Door de vele verstoringen veroorzaakt door de sloopwerkzaamheden is het tot nu toe nog niet duidelijk hoe de lay-out van deze huizen er uit heeft gezien of tot waar ze hebben doorgelopen. Wat wel duidelijk is, is dat de huizen niet allemaal even lang zijn geweest.

Opvallend zijn de resten van een stenen fundering van een vertrek in een van de huizen (fig. 1). Alleen de oostelijke helft van het vertrek kon opgegraven worden, de westelijke helft ligt in een gebied dat niet verstoord en daardoor niet opgegraven wordt. Het materiaal dat gebruikt is in de fundering bestaat uit hergebruikt bouw materiaal, grauwacke en baksteen, waardoor we mogen aannemen dat dit vertrek in de loop van de tweede eeuw is opgetrokken. Waarom alleen dit vertrek een stenen fundering heeft en de rest van het gebouw niet, is het gevolg van een geleidelijk versteningsproces dat pas vanaf de tweede eeuw ingeleid wordt om mogelijke brandgevaar in te perken. Eenzelfde fenomeen is ook vastgesteld op een perceel ten westen van de tempels op het Maasplein: een klein huis, opgetrokken uit hout en leem, wordt op een gegeven moment aan de achterkant uitgebreid met een vertrek in steen. Bovendien zijn onder de vloer van het stenen vertrek aan de Rijn- en Lekstraat de resten van twee haaks op elkaar staande stookkanalen van een *hypocaustum* aangetroffen. De stookruimte zelf is niet gevonden.

De daken van de meeste gebouwen zijn bedekt geweest met houten dakspanen of dakpannen. Tot aan de opgravingen aan de Rijn- en Lekstraat zijn er in *Ulpia Noviomagus* nooit *in situ* contexten aangetroffen waarin dakleien gevonden zijn. Op het buurperceel van het huis met het verwarmde vertrek moet een deel van het houten huis bedekt zijn geweest met deze

¹ Van Enckevort & Heirbaut 2008.

² Van Enckevort & Thijssen 1996; 2003; Van Enckevort, Haalebos & Thijssen 2000, 67-71; Loerts 2000.

dakleien. Dit kan afgeleid worden uit een kuil die geheel gevuld is met fragmenten van dakleien (het opgeruimde afval van het dak) en de nazakking van een kleine kelder in het betreffende huis waarin verbrande resten van het lemen plafond en het leien dak zijn gevonden.

Het grootste deel van de sporen hoort thuis op het achtererf: kleine bijgebouwen, beerputten, waterputten, (afval)kuilen en andere sporen. Door de hoge grondwatertafel zijn houten structuren zoals waterputten en beerputten goed bewaard gebleven.

Fig. 2: Een nagenoeg volledig masker, gevonden in een kuil.

Op dit moment is er nog geen zicht op de fasering van de percelen. Dat er meerdere bouwfases geweest moeten zijn is ontegensprekelijk, maar hoe deze verschillende fasen er uit hebben gezien en hoe ze dateren, zal verder onderzoek van de sporen en de tienduizenden scherven, dakpanfragmenten, munten en andere gebruiksvoorwerpen nog moeten uitwijzen. De opgraving heeft zeer veel materiaal opgeleverd, waaronder ook enkele uitzonderlijke stukken. Zo zijn er twee, weliswaar gebroken terracotta maskers gevonden. Een daarvan is nagenoeg compleet (fig. 2). Dergelijke maskers zijn oorspronkelijk ter decoratie opgehangen.³ Ook fibulae, juwelen en munten blijven bijzonder goed bewaard te zijn gebleven.

In de tweede helft van de tweede eeuw is de stad ommuurd en omgracht. In het wegtracé zijn sporen van deze muur en gracht opgegraven en onderzocht. Van de muur zijn stukken natuur- en baksteen in de uitbraaksleuf bewaard gebleven (fig. 3). De muur blijkt ca. 1,4 m breed te zijn geweest. Aan de achterkant zou een aarden wal zijn opgeworpen, maar deze is tijdens de opgraving niet aangetroffen. Op ongeveer 10 meter van de hoek van de stad zijn de funderingsresten van een nagenoeg vierkante wachttoren ontdekt, die in de muur en de achterliggende wal is opgenomen (fig. 3).

³ Vgl. Rose 2006.

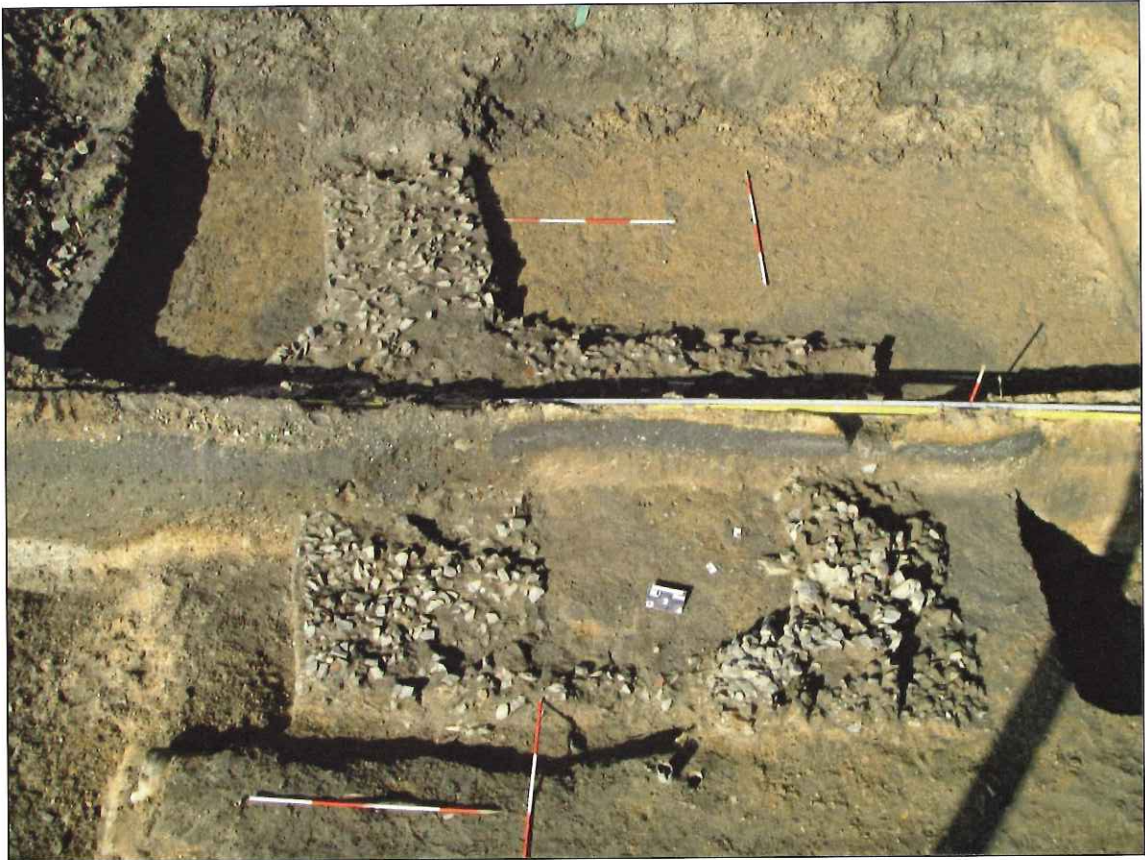

Fig. 3: Overzichtsfoto van de ommuring en de wachttoren in de zuidwestelijke hoek van Ulpia Noviomagus (foto genomen vanuit het oosten).

Dit is de eerste wachttoren die bekend is voor *Ulpia Noviomagus*. Opmerkelijk is de ligging: hij ligt niet op de hoek. Dit betekent uit strategische overwegingen dat er zich op ongeveer 10 meter van de hoek een tweede toren in de westelijke ommuring moet bevinden.

Tenslotte blijkt de vorm van de stad op basis van het recente onderzoek aangepast te moeten worden. We weten dat een deel van de noordkant van *Ulpia Noviomagus* door de Waal verspoeld is. Waar de juiste begrenzing aan deze kant heeft gelegen, is niet te achterhalen. Onderzoek aan de Bronsgeeststraat (1985), de Biezenstraat (1992) en de Weurtseweg (1994-1995) heeft zowel de oostelijke als de zuidelijke begrenzing van de stad in kaart gebracht. De westelijke begrenzing kon tot op heden niet juist bepaald worden, maar er werd aangenomen dat de stad een vierkante vorm had en ca. 30 ha groot was. Het onderzoek aan de Rijn- en Lekstraat heeft echter aangetoond dat dit laatste niet het geval was. In een kleine werkput ten westen van het wegtracé is de stadsgracht aangetroffen. Hieruit blijkt dat de gracht inderdaad naar het noorden afbuigt maar dat de zuidwestelijke hoek niet haaks is, waardoor een eerder trapeziumvormige omtrek gereconstrueerd kan worden en de stad een oppervlakte van 33 ha krijgt.

Op het einde van de tweede eeuw gaat een groot deel van de stad door interne onlusten in het Romeinse rijk in vlammen op. Hierna worden delen van de stad opnieuw in gebruik genomen, al blijft het zicht op *Ulpia Noviomagus* in de derde eeuw zeer beperkt door het ontbreken van informatie. Hoe de gracht die ten noorden van de stadsgracht loopt in het beeld past, is voornamelijk onduidelijk. Deze gracht is al tijdens de opgraving op het Maasplein onderzocht en heeft toen bijzonder veel materiaal opgeleverd. Ter hoogte van de tempels zijn er bovendien fragmenten van terracotta maskers en beeldjes in aangetroffen, maar ook zeer veel metalen gebruiksvoorwerpen. Ook tijdens de opgraving aan de Rijn- en Lekstraat zijn er veel vondsten in gedaan. Bovendien is vastgesteld dat hij een soort beschoeiing aan beide zijden had in de vorm van palenrijen. Een werkhypothese is dat hij een jongere fase van de omgrachting van de

stad voorstelt, maar helemaal duidelijk is het niet. Immers, ten oosten van het Maasplein is hij tijdens de opgraving aan de Weurtseweg niet aangetroffen.

Bibliografie

Enkevort, H. van, J.K. Haalebos & J. Thijssen, 2000: *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes*, Abcoude/Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen 3).

Enkevort, H. van & E. Heirbaut, 2008. Vuur onder Oppidum Batavorum. De eerste Nijmeegse stadsbrand, in: *Numaga LV-2008*: 19-31.

Enkevort, H. van & E. Heirbaut, 2009. Opgravingen in Nijmegen. De Romeinse stad Ulpia Noviomagus opnieuw in kaart gebracht, *Westerheem*.

Enkevort, H. van & J. Thijssen, 1996 (1999²): *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude/Nijmegen.

Enkevort, H. van & J.R.A.M. Thijssen, 2003: Nijmegen. A Roman town in the frontier zone of Germania Inferior, in: P. Wilson (red.), *The archaeology of Roman towns. Studies in honour of John S. Wacher*, Oxford, 59-72.

Loerts, W., 2000: *Wonen en werken in Ulpia Noviomagus. Een vergelijkende analyse van de bebouwing van een Nijmeegs perceel*, Nijmegen (ongepubliceerde doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen).

Rose, H., 2006: *Die römischen Terrakottamasken in den Nordwestprovinzen. Herkunft, Herstellung, Verbreitung, Funktion*, Wiesbaden (Monumenta Artis Romanae 37).

Contact

Elly N.A. Heirbaut
Bureau Archeologie en Monumenten van de gemeente Nijmegen (BAMN)
Nieuwe Dukenburgseweg 21
Postbus 9105
6500 HG NIJMEGEN
eheirbaut@ruudvanbeekstichting.nl

DERNIÈRES DONNÉES SUR FAMARS/FANUM MARTIS: ESPACE PUBLIC – ESPACE PRIVÉ, ZONE CULTUELLE – ZONE COMMERCIALE: DÉMANTÈLEMENT D'UNE VILLE POUR UN CASTRUM

RAPHAEL CLOTUCHE

Historique

L'agglomération de Famars est connue principalement par les fouilles menées, depuis le XVIIe siècle, aux alentours du castrum et dans les thermes. Les découvertes les plus importantes à cet endroit ont été réalisées au cours de fouilles de 1870, dégagant un secteur des bains, durant celles de Berzu et Unverzagt en 1917, concernant les remparts, ensuite par R. Brulet s'intéressant aux fossés défensifs et enfin par une opération menée en 2005 modifiant le plan général du système de défense mettant au jour l'entrée nord de la ville. D'autres opérations ponctuelles menées depuis les années 1980 en divers endroits de la ville ont permis de découvrir plusieurs fours de potiers ou divers éléments d'habitat.

Extension de la ville

Grace aux dernières observations, on sait à présent que l'agglomération couvrait au maximum de son extension environ 100 hectares. Elle était limitée à l'est par la rivière la Rhonelle qui, à cette époque, était navigable et mesurait 30m de large, et au nord par un aqueduc. Les limites méridionales et occidentales sont mal définies, mais son développement le long du chemin menant à Artres et de celui menant à Maing (actuel chemin des postes, déjà observé au cours de l'opération de la ZAC de la Vallée de l'Escaut) est avéré.

Fig. 1: Vue generale du site

Localisation

Le quartier faisant l'objet de cette campagne est situé au nord-est de l'agglomération gallo-romaine. Il borde la zone fouillée au cours d'un programme mené de 1999 à 2003. Il enserré également les bâtiments dégagés durant les années 80 dans lesquels a été retrouvé un

ensemble de peintures murales figuratives. Il borde au nord le théâtre connu par photo aérienne.

Les données

La campagne de 2008 fait suite à un diagnostic mené en 2003.

La zone centrale est vierge de vestiges car le terrain a été terrassé au début du XXe siècle pour installer un système de culture en terrasses.

L'occupation de ce secteur débute aux environs du milieu du Ier siècle ap. J.-C. Elle est marquée par un chemin bordé de deux fossés. A cette époque, un important creusement naturel est comblé de blocs de grès afin de permettre à la ville de s'étendre dans cette direction.

Au cours de la seconde moitié de ce siècle, le quartier se développe et plusieurs bâtiments sur poteaux ou sur fondation de craie sont installés sur l'ensemble de la parcelle. Quelques-uns sont notamment installés le long d'un large fossé délimitant un espace public à l'intérieur duquel aucune construction n'est autorisée. A l'extrémité nord du terrain, un collecteur apporte de l'eau à fort débit à des bâtiments (?) situés en contrebas du terrain fouillé. Suite à un effondrement du remblaiement du talweg, celui-ci sera supprimé au cours de la première moitié du IIe siècle (peut-être remplacé par le second découvert plus au nord) de même que la voirie le traversant.

Durant la première moitié du IIe siècle, le long du fossé limitant l'espace public, divers aménagements sont réalisés afin de contenir ou drainer l'eau ruisselant sur le terrain en pente. Les voiries sont restructurées et bordées d'égouts, renforcés de plomb au passage du talweg effondré. Dès cette époque, une activité de forge est identifiée en bordure de l'espace public. Au Nord, ce sont d'importants bâtiments avec colonnade en façade et tours d'angle qui sont aménagés. Quelques bâtiments sur sablière leur font face de l'autre côté de l'ancien aqueduc toujours couvert.

Fig. 2: Applique en bronze, montrant la déesse Cybèle, protectrice des enfants et des animaux, avec son amant Attis.
(© Stéphane Lancelot, Inrap)

Après le milieu du IIe siècle, un incendie détruit l'ensemble du quartier et celui-ci prend une fonction liée à la présence d'animaux, qu'il gardera jusqu'au début du IVe siècle. Le fossé de l'espace public est abandonné, de nouveaux bâtiments sont construits, empiétant sur la limite qu'il composait mais ne le dépassant jamais excepté un seul, de forme hexagonale et d'une

profondeur de 7,50m et entouré d'un espace quadrangulaire, indices lui conférant un rôle particulier. A l'Ouest un grand entrepôt est construit. Au Sud, il est longé de canalisations drainant l'eau provenant sans doute de l'écoulement du toit des différentes constructions. Il est associé à des enclos et entouré de plusieurs mares, celles-ci sont bordées au nord par une zone d'habitat et à l'ouest par une zone de forge et de travail du bronze où de nombreux éléments relatifs aux chevaux ont été découverts (hypposandales, éléments d'harnachement). Les bâtiments ceignant cette zone ont livré beaucoup d'éléments relatifs aux cultes de Mercure (commerce) et d'Atys et Cybèle (protection des animaux). Ces différents éléments permettent de supposer l'existence d'un marché aux bestiaux dans les entrepôts, accompagné des différentes activités afférentes.

Aux environs de 320, la totalité du quartier est démantelée pour construire le premier rempart du castrum. Les militaires dont la présence est matérialisée par plusieurs fibules, un casque ou une cotte de maille font construire plusieurs fours où tous les éléments calcaires sont brûlés afin de produire de la chaux. Ils sont construits de blocs de grès et de tuiles récupérés sur les différents bâtiments démontés. Les moellons de grès sont utilisés pour la construction des fortifications de la préfecture des Lètes nerviens.

Le site ne sera plus occupé après cette période, jusqu'à aujourd'hui.

Bibliographie (photos et film)

http://www.inrap.fr/archeologie-preventive/Actualites/Communique_de_presse/Les_derniers_communiquees/2009_2008/p-2323-Fanum_Martis_cite_du_Nord_et_ses_cultes_orientaux.htm

Contact

Raphael Clotuche
INRAP Nord/Picardie
518 Rue St. Fuscioen
80000 AMIENS
raphael.clotuche@inrap.fr

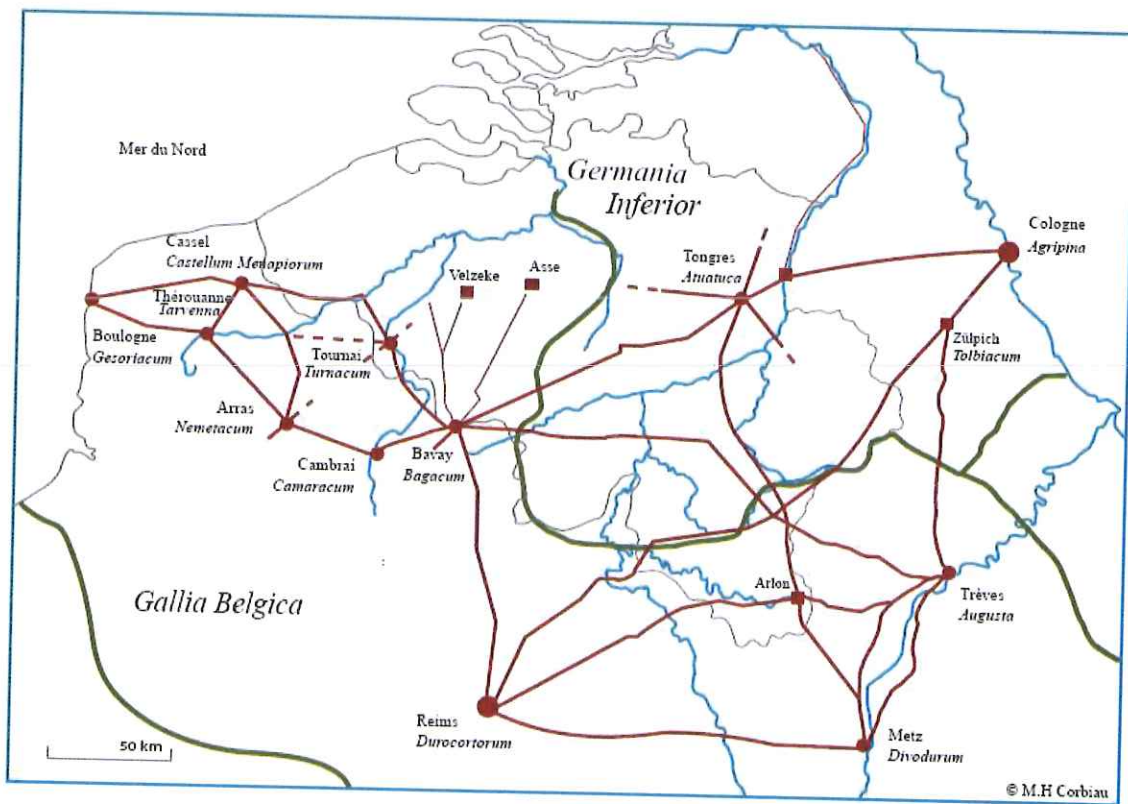

Fig. 1: La voie romaine Metz-Tongres dans le réseau routier principal du nord de la Gaule.

LA VOIE ROMAINE METZ-TONGRES: RÉVISION DE LA CHRONOLOGIE⁴

MARIE-HÉLÈNE CORBIAU

La voie romaine Metz-Tongres fait partie du réseau routier majeur qui dessert les provinces septentrionales de l'Empire. Elle relie deux villes, chefs-lieux de cité antique (fig. 1). C'est une liaison méridienne parallèle à l'axe rhénan, à l'intérieur du territoire.

Les sources historiques concernant cette voie antique sont inexistantes. Celle-ci n'est pas reprise dans l'Itinéraire d'Antonin, ni sur la Table de Peutinger. Aucun milliaire n'a été retrouvé le long de son parcours. Par contre, les témoignages archéologiques attestant son existence sont nombreux et constituent une documentation fondamentale pour son étude.

Le parcours de cette voie, long d'environ 220 km, est assez bien déterminé (Corbiau, 2005). Au départ de Metz, il est commun avec la voie qui rallie Trèves par la rive gauche de la Moselle et s'en sépare en quittant son bassin. Il poursuit en passant au pied de l'oppidum du Titelberg (Grand Duché de Luxembourg) et ensuite dans le vicus d'Arlon ; il traverse l'Ourthe à Wyompont, reste méconnu dans une partie de la vallée de cette rivière. On peut de nouveau le suivre à la sortie de la vallée ; il poursuit par les agglomérations de Vervoz et de Amay où il franchit la Meuse sur un pont. Après la vallée mosane, il se dirige tout droit vers Tongres.

La voie a suscité le développement de plusieurs agglomérations de diverses tailles ainsi que l'installation de quelques établissements isolés parmi lesquelles on a pu identifier deux relais. Elle a également attiré en quelques points des sépultures et nécropoles.

La chronologie de la voie Metz-Tongres n'a pas été étudiée. La section Arlon-Tongres par contre fut d'abord considérée, trop rapidement et sans argument décisif comme une création routière tardive par Ch. Dubois (Dubois, 1930). Celui-ci lui attribuait un rôle militaire dans l'organisation de la défense du *limes* et secondaire par rapport au réseau majeur. En abordant l'étude de cette route antique en 1971, nous sommes arrivés à la conclusion que sa construction remontait au milieu du Ier siècle après Jésus-Christ (Corbiau, 1972). Ensuite J. Mertens a pensé que sa création pouvait probablement être associée au développement routier du deuxième quart du Ier siècle (Mertens, 1983).

Aujourd'hui à la lumière de nouvelles découvertes et recherches, on peut situer l'instauration de la liaison Metz-Tongres en 10 avant Jésus-Christ au plus tard et la mise en service sous le règne d'Auguste. Cette proposition s'appuie sur les éléments en bois du pont dont l'analyse met en évidence une première construction dans le dernier quart du Ier siècle avant Jésus-Christ (Witvrouw *ea*, 2005 ; Witvrouw, 2005), sur la chronologie des points de destination, Metz, centre augustéen qui se développe sur un oppidum gaulois (Metz, 2004) et Tongres dont la première occupation est reconnue vers 10 avant Jésus-Christ (Vanderhoeven, 2007), ainsi que sur certains sites précoces, riverains, Arlon (Cahen, Gratia, 2001) et Weyler (nécropole de Schlamfeld : Fairon, Reinert, 2004). On notera aussi la présence romaine des dernières décennies avant Jésus-Christ sur l'oppidum trévire du Titelberg (Metzler *ea*, 2006).

Bibliographie

Cahen A., Gratia H., 2001. Fouilles de sauvetage dans le vicus romain d'Arlon (1983-1984) dans Lodewijckx M. (dir.), *Belgian Archaeology in a European Setting II*, Leuven, p. 127-156, spéc. p. 153-155 (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 13).

⁴ Cette notice résume un chapitre de l'article : CORBIAU M.-H., 2005. La voie romaine Metz-Arlon-Tongres. Itinéraire, équipement et chronologie, dans WITVROUW J., GAVA G. (dir.), Le pont romain et le franchissement de la Meuse à Amay, Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condruz, XXIX, p. 17-44.

Corbiau M.-H., 1972. La chaussée Arlon-Tongres et la romanisation du Condroz, *Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain*, V, p. 196-198.

Dubois Ch., 1930. L'influence des chaussées romaines sur la frontière linguistique de l'Est, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, IX, p. 455-494.

Fairon G., Reinert Fr., 2004. Le dépôt funéraire n°2 de la nécropole de Weyler-Schlamfeld et les débuts de la romanisation autour d'Arlon, *Bulletin de l'Institut archéologique du Luxembourg*, 80, p. 2-9.

Mertens J., 1983. Quelques aspects chronologiques du réseau routier romain en Belgique, dans *Les voies anciennes en Gaule et dans le Monde Romain Occidental*, Tours, p. 329-337, spéc. p. 332 (Caesarodunum, XVIII).

Metz, 2004, dans *La marque de Rome*, Amiens, p. 46-47.

Metzler J. avec la collaboration de Gaeng C. et Ménil P., 2006. Religion et politique. L'oppidum trévire du Titelberg dans Goudineau Chr. (dir.), *Religion et société en Gaule*, Paris, p. 191-202.

Vanderhoeven A., 2007. Tongres au Haut-Empire romain dans Hanoune R. (dir.), *Les villes romaines du Nord de la Gaule*, Lille, p. 309-336 (Revue du Nord. Hors Série, Collection Art et Archéologie, 10).

Witvrouw J., Gava G. (dir.), 2005. Le pont romain et le franchissement de la Meuse à Amay, *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz*, XXIX.

Witvrouw J., Gava G., Lehance H., Polis R., 2005. Le pont romain d'Amay. Le matériel archéologique, dans Witvrouw J., Gava G. (dir.), Le pont romain et le franchissement de la Meuse à Amay, *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz*, XXIX, p. 89-117.

Witvrouw J., 2005. Le pont romain d'Amay. Synthèse, dans Witvrouw J., Gava G. (dir.), Le pont romain et le franchissement de la Meuse à Amay, *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz*, XXIX, p. 129-134.

Contact

Marie-Hélène Corbiau
Ministère de la Région Wallonne
Direction de l'Archéologie
Rue des Brigades d'Irlande, 1
5100 Jambes
corbiau@spw.wallonie.be

HET GALLO-ROMEINS BRANDRESTENGRAF IN ZANDIG CIVITAS MENAPIORUM: EEN REGIONALE DIVERSIFICATIE

JASPER DECONYNCK⁵

Inleiding

Tijdens de Gallo-Romeinse periode was in zandig Vlaanderen een sobere begrafenisritus in zwang, nl. die van de brandrestengraven. Dergelijke Gallo-Romeinse brandrestengraven (Brandgrubengräber, fosses à incinération) zijn reeds teruggevonden in een zone langs Rijn en Maas van Düsseldorf, over Keulen, Aken, Zuid-Nederland tot in Vlaanderen. In Oost- en West Vlaanderen (zandig Civitas Menapiorum) zien we een zeer sterke concentratie van dit graftype in vergelijking met de andere gebieden. De uniformiteit moet zeker in verband staan met een diep beleefd begrafenisritueel. Het type van de brandrestengraven was nog niet wijd verspreid op het einde van de ijzertijd, het was hooguit 1 van de vele andere soorten van crematie (brandafvalgraven, urnengraven,..) die men op de toenmalige begraafplaats kon aantreffen. Hoewel de wortels hier zeker te zoeken zijn in de inheemse traditie (uit de late ijzertijd) is het eindresultaat een mengeling van oude en nieuwe elementen die in deze streek gedurende meer dan twee eeuwen het ritueel van de bijzettingen der overledenen zal domineren. In het onderzoeksgebied zijn er heden ten dage een 73-tal sites, goed voor 1588 brandrestengraven, gekend (fig. 1a en b). Hiervan werden 13 sites - 351 graven geselecteerd voor verder onderzoek (in de masterproef).

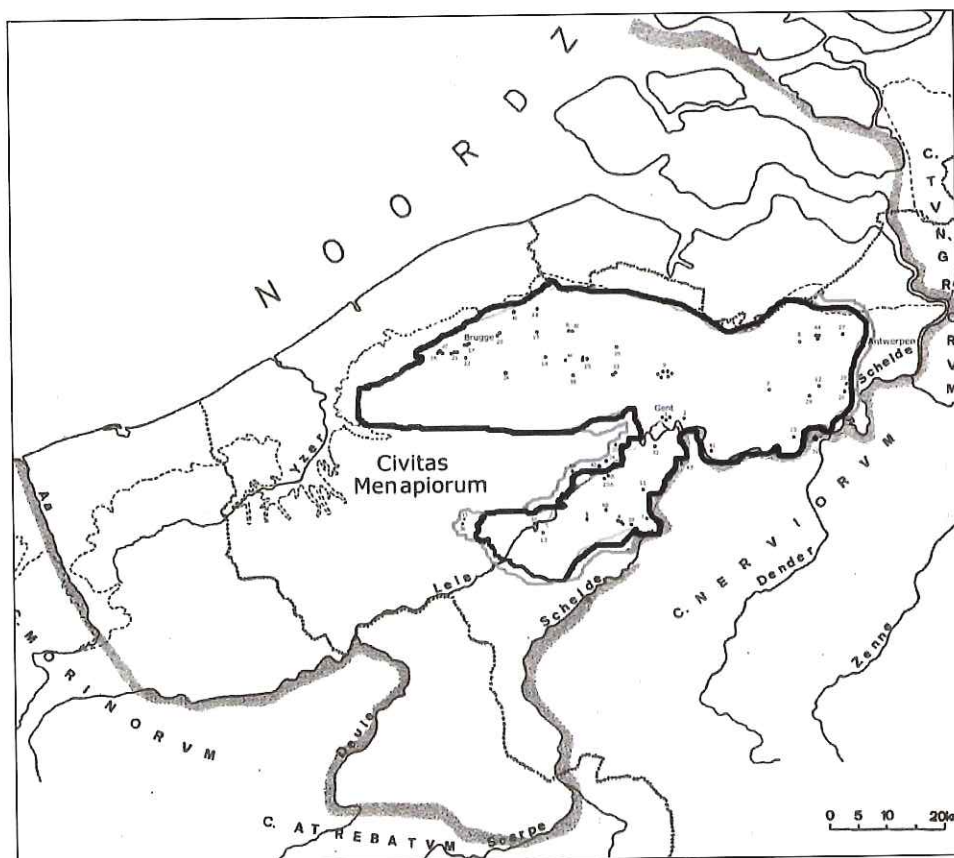

Fig. 1a: Overzichtskaart van alle sites bevattende Gallo-Romeinse brandrestengraven in het zandig deel van de Civitas Menapiorum.

⁵ De auteur bedankt de volgende collega's die hebben bijgedragen aan dit onderzoek door publicaties, foto's, tips edm.: Drs. W. De Clercq, Prof. Dr. A. Bosman, P. Lalloo, F. Demeyere, W. Dhaeze, S. Vanhoutte, D. Vanhee, J. Hoorne, M. Vandenbrouaene, Y. Hollevoet, S. Reniere en vele andere.

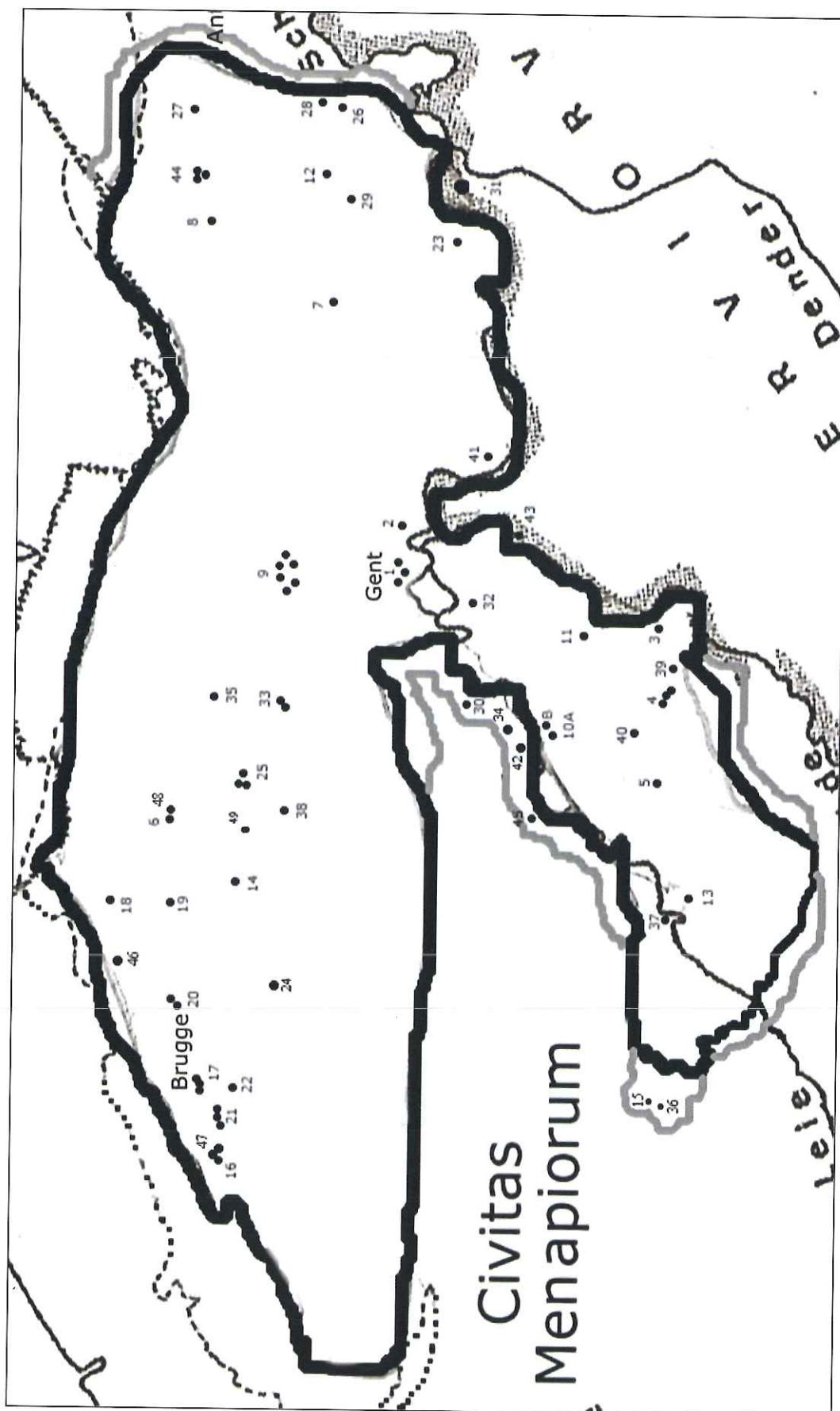

Fig. 1b: Detailkaart van alle sites bevattende Gallo-Romeinse brandrestengraven in het zandig deel van de Civitas Menapiorum.

Probleemstelling

Het onderzoek naar deze graven is tot op heden problematisch. Het overzichtswerk van Van Doorselaer (1967-1969), waar in vele gevallen niet onterecht naar verwezen wordt, is in sommige opzichten aan herziening toe. De bestaande situatie in Vlaanderen is deze van een wirwar van te beperkte artikels. Te weinig grafvelden zijn (goed) gepubliceerd. Bij veel onderzoek is er onvoldoende aandacht besteed aan de verschillende elementen van het grafritueel (de procesgang). Analyses van crematieresten (verbrand menselijk bot, houtskool,..) ontbreken (met uitzondering van Huise 't Peerdeken) en voldoen niet aan de huidige standaarden vooral door een gebrek aan budget. Ten slotte worden de brandrestengraven in het veld soms niet als dusdanig herkend.

Het is misschien evident te stellen. Als we de graven en andere archeologische structuren die hiermee in verband staan wat beter en aandachtiger gaan bestuderen valt er veel uit te leren zoals o.a. de sociale context van oude gemeenschappen/samenlevingen en de menselijke perceptie van het vroegere landschap⁶. Echter, in de huidige onderzoeksstand is de kenniswinst dienaangaande voor wat betreft het studiegebied al bij al schraal te noemen.

Doelstelling

Doel van onze studie was eventuele trends, evoluties en achterliggende funeraire praktijken te achterhalen in zandig Civitas Menapiorum betreffende de Gallo-Romeinse brandrestengraven en dit te plaatsen in een breder kader.

Methode

Een status quaestionis van het onderzoek naar Gallo-Romeinse brandrestengraven in het zandig deel van Civitas Menapiorum was reeds door ons in 2007 uitgewerkt. Om hierop verder te doen werd er gekozen om enkele representatieve sites in te voegen in een software programma (Access database) en zo vergelijkend onderzoek te verrichten. Een 351 graven werden ingevoerd wat neerkomt op een 15.523 invoeringen (in Access database). De database bevatte 19 kolommen dat voor ieder grafgift telkens opnieuw werd aangevuld. Zoals reeds gesteld kwam niet ieder grafveld in aanmerking voor dit onderzoek vooral door het feit dat de opgravingsgegevens niet gepubliceerd waren. Een totaal van 13 sites waren geschikt: Asper 'Jolleveld'⁷, Sint-Martens-Leerne⁸, Kruishoutem-Kerkakkers⁹, Huise-Lozer 'Zuid'¹⁰, Oostwinkel-Leischoot¹¹, Sijssele-Stoofweg Oost¹², Ursel 'Konijntje'¹³ & 'Rozestraat'¹⁴, Huise-'t Peerdeken¹⁵, Maldegem-Kleit¹⁶, Destelbergen-Eenbeekeinde¹⁷, Sint-Denijs-Westrem¹⁸ en Waardamme 'Vijvers'¹⁹. Het invoeren betrof de eerste fase van het onderzoek, een tweede stap was de wetenschappelijke verwerking en interpretatie van de ingevoerde gegevens. Gezien het grote potentieel werd er naar zoveel mogelijk verschillende aspecten gekeken die een bijdrage kunnen leveren aan het onderzoek.

Het brandrestengraf: uiterlijke kenmerken

De grafkuilen liggen meestal vrij onregelmatig en soms in groepjes over de begraafplaatsen verspreid²⁰. De vorm van de grafkuil is doorgaans goed afgelijnd en is rechthoekig tot ovaal met

⁶ Pearson 1993, p. 203-229 ; Pearce 2000, p. 6 ; Struck 1993.

⁷ Vermeulen, 1986

⁸ Vermeulen, 1985. ; Vanhee, 2005. ; Klinck, Meersschaert, Verbruggen, 2005.

⁹ Rogge, 1973b. ; De Laet, Thoen, Gob, et.al., 1983.

¹⁰ De Laet, Van Doorselaer, Desittere, et.al., 1965 ; Van Doorselaer, Thoen, 1972.

¹¹ De Clercq, 2005, p. 135-153.

¹² In't Ven, Hollevoet, Cooremans, et.al., 2005, p. 35-45.

¹³ Bungeniers, Delcourt & Rommelaere, 1987.

¹⁴ Bourgeois, 1998, p. 111-125.

¹⁵ Rogge, 1973a, p. 380-384. ; De Groote, Bastiaens, De Clercq, 1999/2000, p. 31-64.

¹⁶ De Clercq, Pype & Cordemans, 2007.

¹⁷ De Vos, 2003.

¹⁸ Vermeulen, 1992 (1993), p. 187-303.

¹⁹ Demeyere, Dewilde, Wyffels et.al., s.d. (ongepubliceerd).

²⁰ De link met andere funeraire structuren (grafenclosures, de zgn. sacrale kuilen zoals gevonden te Destelbergen en Velzeke, ustrinae, aardewerkdepots in kuilen/grachten?, ..) die men op de grafvelden kan aantreffen is relatief slecht gekend.

vrij variërende afmetingen²¹. Het ondergrondse gedeelte van het graf is een eenvoudige, in de vlakke grond uitgegraven kuil²². Deze kuil heeft overwegend een min of meer bij benadering rechthoekige vorm met vrij rechthoekige wanden. Overblijfselen van de brandstapel zelf, gecremeerde beenderen, persoonlijke bezittingen en verbrande fragmenten van primaire grafgiften werden over de bodem van de grafkuil uitgestrooid. Het residu van de verbranding werd dus geheel of gedeeltelijk in de grafkuil geschept. Dit vormt een compacte houtskoolrijke pakket van 10 /30 cm dikte met een typische lensvormige doorsnede. Soms werden nog sieraden, gebruiksvoorwerpen, aardewerk, en mogelijk voedsel (=voedseloffers) aan de dode meegegeven Dit gebeurde ofwel bovenop de brandresten ofwel in een nis²³. Deze nissen liggen op verschillende plaatsen ten opzichte van de kuil; eronder, erboven of palend aan één van de zijden²⁴. Dit alles ging gepaard met heel wat rituele handelingen (ritueel breken aardewerk, verbrijzeling gecremeerd beendermateriaal, ...) die meestal geen archeologische sporen hebben nagelaten²⁵.

Analyse

Reeds bij het begin van het onderzoek werd duidelijk dat er 2 ruimtelijke regio's binnen zandig Civitas Menapiorum waren die totaal verschillende resultaten opleverden. Deze betreffen de Leie-Schelde regio (LS regio) en het Noordwestelijk gebied (NW gebied). Hierdoor werd er gestreefd naar eerst een algemeen overzicht van de resultaten in zandig Civitas Menapiorum. Daarna werden de resultaten meer regionaal bekeken en vergeleken. Niet alle ruimtelijke verschillen konden hier aan bod komen. De meest opmerkelijke resultaten komen in onderstaande aan bod. De resultaten zijn ook vergeleken met grafvelden binnen zandig Civitas Menapiorum die iets minder zijn uitgewerkt en deshalve niet konden ingevoerd worden met Access. Wel geven ze een goed inzicht in de al dan niet correctheid en mogelijke ruimtelijke extrapolatie van de gegevens.

Morfologie

Het geheel in acht genomen is het duidelijk dat het merendeel van de lengtes tussen 1.11 en 1.90 m. gelegen is, met een piek rond 1.61-1.70 m. Graven, met een lengte groter dan 2 m. komen maar zelden voor en dan uitsluitend in het LS gebied. Het merendeel van de graven kan op basis van de breedte geplaatst worden tussen 0.40 en 1.00 m (max. breedte 1,40 m.). Qua diepte kunnen we stellen dat de graven een diepte hadden van $\pm 0,30 - 0,40$ m., meestal veel minder. Dit is grotendeels te verklaren door moeilijke herkenbaarheid die pas op het niveau van de houtskool tot stand komt en de post-depositionele processen die ingrijpend zijn op het graf en meer bepaald op de diepte.

Opmerkelijk is het feit dat de grootte van de graven in het Noordwestelijk gebied beduidend lager liggen dan het Leie-Scheldegebied. Chronologisch bekeken zien we dat in beide gebieden de graven groter worden. In het LS gebied gebeurt dit iets vroeger (Flavisch) dan in het NW gebied (125/150 n.Chr). De graven worden in een beperkte mate wat groter en rechthoekiger maar niet zo uitgesproken als in het LS gebied dat veel grotere graven kent. We zien dat de vergroting (romanisatie?)²⁶ van de morfologie van de graven (eind 1ste/begin 2de eeuw) wat eerder plaats grijpt dan de, toch nog beperkte romanisatie, grafgiften op zich (midden 2de eeuw, zie verder). (fig. 2)

²¹ Rogge, 1985, p. 91.

²² Deze graven bevatten geen bekisting gezien het feit dat er zich anders tussen de uitgegraven kuil en de kist zich een fijn bandje zou creëren die nog in geen enkel graf is aangetroffen (mog. een enkel geval). Vroeger staaft men dit door de aangetroffen nagels aan een kist te linken. Maar deze zijn meestal verbrand en liggen niet langs de zijden van het graf. Sommige van deze nagels moeten ook geïnterpreteerd worden als zijnde schoennagels van het schoeisel van de overledene alsook van de lijkbaar.

²³ Vermeulen, 1992, p. 231.

²⁴ Je hebt vooral een dominantie van de nis in de korte N zijde en korte NW zijde (elk 8x). Dit is te linken met de dominante oriëntering van de graven.

²⁵ Tuffreau-Libre 2001 ; Morris 1992.

²⁶ In hoeverre we dit mogen toeschrijven aan een romanisatieproces(?) is maar de vraag. Betreft het hier een inheemse, los van bovenstaande macht, aanpassing? De aardewerk meegave wordt deels geromaniseerd (luxueus, munt, ...). Voor de morfologie is dit iets moeilijker na te halen.

Correlatie tussen oppervlakte en datering

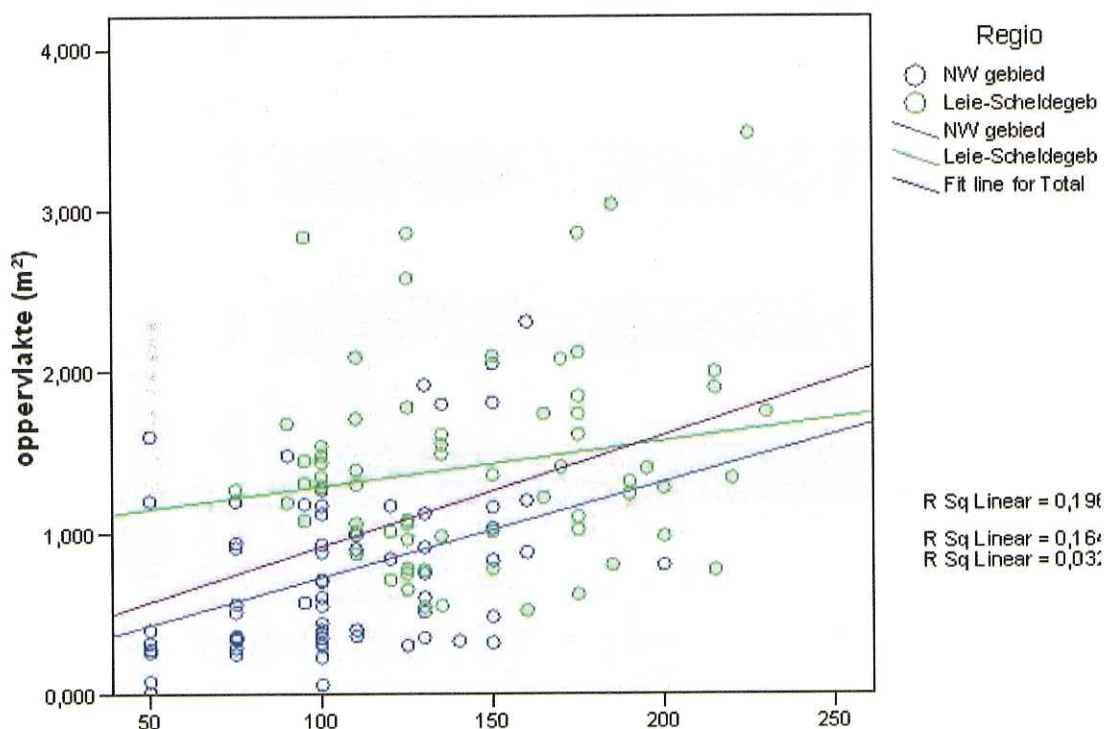

Fig. 2: Statistiek, de correlatie tussen de oppervlakte en de datering van de brandrestengraven
 (© De Clercq W.)

Oriëntatie

De voorkeursoriëntatie op bepaalde sites kunnen misschien eerder als toevallig worden beschouwd en houden misschien verband met de toentertijd zichtbare fysische elementen in het landschap zoals landwegen, een hek en religieuze zaken. Heel opvallend is het verschil dat we kunnen bemerken qua voorkeursoriëntatie algemeen en doorheen de tijd in de 2 ruimtelijke onderzochte gebieden (fig. 3); het Noordwestelijk gebied toont een dominantie van de N-Z oriëntatie (32%) terwijl dit in het Leie-Scheldegebied niet het geval is.

Daar zien we een dominantie van de NW-ZO lengte-as (31 %). Doorheen de tijd kent het NW gebied een stijgend aandeel van de N-Z oriëntatie ten nadele van de zijwindrichtingen. Het LS gebied kent in zijn pre-Flavische periode ook deze voorkeur. Na de Flavische periode krijgen we dan een dalende trend van de hoofdwindrichting terwijl dit in het NW gebied een stijgende trend betreft. Hoe we dit moeten interpreteren is nog niet geheel duidelijk. Kan het zijn dat de vroege graven de laat La Tène- en Vroeg-Romeinse huisplattegronden (200/150 v.Chr. – 150 n.Chr) met hun dominante N-Z oriëntering volgen en ermee in samenhang zijn? Kan de verlegging van de plattegronden naar de dominante NW-ZO en NO-ZW oriëntatie corresponderen met de verlegging van de graven naar die oriëntatie²⁷? Dit kan eventueel beïnvloed zijn door het feit dat we in het NW gebied goed gedateerde vroege grafvelden hebben terwijl dit in het LS gebied vooral latere zijn. Verder onderzoek in de toekomst zou een meerwaarde kunnen zijn voor dit fenomeen.

²⁷ Pers. Comm. De Clercq.

Oriëntatie van de Gallo-Romeinse brandrestengraven doorheen de tijd in het LS (1) -en het NW gebied (2)

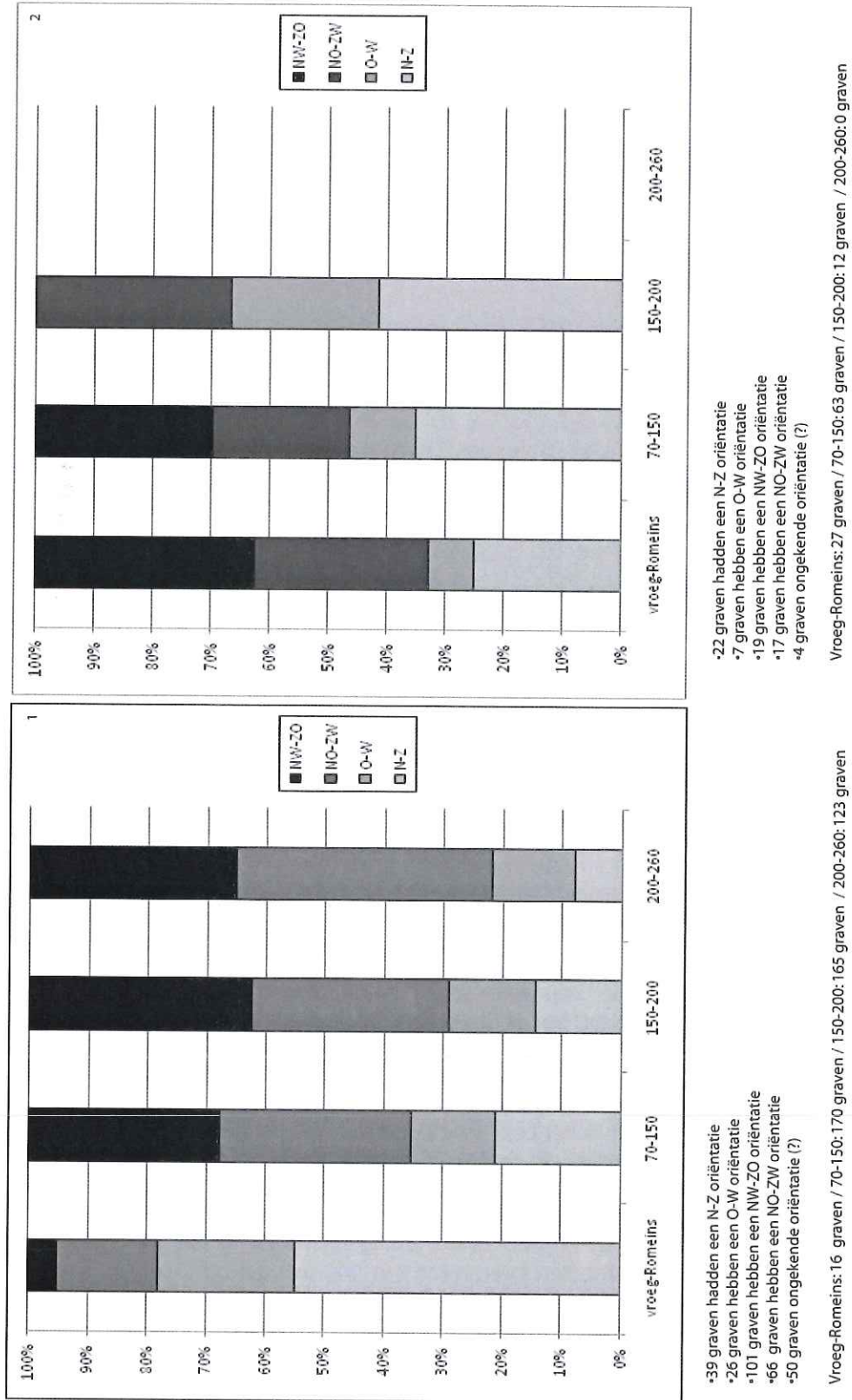

Fig. 3: Grafiek tonende de oriëntatie van de brandrestengraven doorheen de tijd in de 2 ruimtelijke gebieden.

Crematieresten

Slechts een gedeelte van de brandstapelresten werd in de grafkuil gedeponereerd en mede hierdoor is de aangetroffen hoeveelheid botmateriaal meestal zeer klein. Bijna in alle graven worden slechts enkele zeer fragmentaire stukjes bot gerecupereerd en levert verder onderzoek niets op. Zo zijn er een aantal zaken waar we ons toch de nodige vragen bij kunnen stellen

zoals de geringe vondsten (sommige sites leveren wel weer meer materiaal op; o.a. grafveld van Damme Golf²⁸, gecombineerd met een zeer grote fragmentatie, van verbrand menselijk & dierlijk bot (afwezig) alsook het aan elkaar passen van verbrande en onverbrande scherven van eenzelfde recipiënt. Niet alleen in de zandstreek maar ook in sites in de zandleem- en leemstreek komt dit 'fenomeen' voor. Ook daar zijn de vondsten van meer dan 100 gram gecremeerd bot zeer uitzonderlijk. Wat we hierbij zeker moeten opmerken is dat de meeste van de verbrande archaeologica die zich in de grafkuil bevinden er bijna altijd voor meer dan de helft in aanwezig zijn (met uitzonderingen). De aangetroffen hoeveelheid aan menselijke crematieresten is bijna steeds minder dan 5%. Dit is een aanwijzing dat er heel bewust met de crematieresten werden omgesprongen en dat er om rituele redenen bij de recuperatie uit de brandstapel om in de grafkuil te deponeren een onderscheid werd gemaakt tussen het bot en de grafgiften²⁹.

Bijgaveritus: de nissen

Bij het onderzoek is gebleken dat het NW gebied een veel consequentere traditie kent van de aanleg van een nis nabij het graf dan in het LS gebied³⁰.

We hebben een 'zichtbare' dominantie van het aardewerk (vooral onverbrand) dat in de nissen werd meegegeven (ook in het graf)³¹. Ook hier kan weer een ruimtelijk verschil worden opgemerkt. Het LS gebied kent een voorkeur voor de oxiderend gedraaide (OG) kruik en de geverniste beker. Terra sigillata (TS) en handgemaakt aardewerk (HGM) daarentegen zijn er in de nis bijna volledig afwezig. Het NW gebied daarentegen kent een (voorlopige) afwezigheid van het OG & GV waar. Zeer prominent aanwezig is het HGM aardewerk en de reducerende gebakken, gedraaide (RG) drinkbekers. Opvallend is dat de TS in het NW gebied uitsluitend in de nis voorkomt en pas vanaf het midden van de 2de eeuw en dat beide gebieden een dominantie binnen het luxewaar hebben van de Terra Nigra (TN). Ondanks verschillen kennen beide gebieden een dominantie van een mogelijk drankofferbijgave in de nissen. Ook in de late ijzertijd graven zien we de meegave van vooral bekers die een doorleving kennen tot de midden-Romeinse periode en dan samengaand met andere aanpassingen zich gaat omwenden³².

Bijgaveritus: 'het pot/kookpot' fenomeen

Er werd vastgesteld dat in het graf van beide gebieden de handgemaakte -en reducerend gedraaide (kook)pot veelvuldig als grafgift werden meegegeven³³. Deze gecombineerd zijn goed voor 203 van de 474 recipiënten in gewoon aardewerk. Opmerkelijk is dat maar een goede 25% van de recipiënten volledig was meegegeven in de graf of de nis. Ook hier is het zo dat in veel gevallen we maar over een paar scherfjes beschikken. Waarschijnlijk moeten we dit zien in het kader van funeraire gebruiken/rituelen waarbij de (kook)pot eerst op of naast de brandstapel stond tijdens de crematie en dat nadien het minst verbrande deel werd bijgezet en de scherven met het brandafval in de grafkuil werden gestort. De handgemaakte en reducerend gedraaide kookpot vertoonden zich immers bijna uitsluitend verbrand in het graf. Wellicht zou door consequent zeven deze vorm nog meer aangetroffen worden. Opmerkelijk is ook dat van alle handgemaakte vormen alleen de pot/kookpot werd meegegeven in de nis en dan nog heel beperkt. We krijgen een dominante meegave van het handgemaakt waar (70-80 %) in de brandrestengraven doorheen de tijd. Een 'inheemse' pot behoorde tot de standaarduitrusting van de graven met bijgaven.

²⁸ Hoe we dat moeten interpreteren is alsnog niet geweten. Mogelijks werden de beenderen vroeger van de brandstapel gehaald of werden ze nadien minder gefragmenteerd. Het waarom achter dit alles blijft de vraag.

²⁹ De Groote, Bastiaens, De Clercq, et.al., 1999/2000, p. 56.

³⁰ In hoeverre dit eventueel kan gezien worden als een mogelijke 'compensatie' voor de kleinere graven is maar de vraag. Ook is het zo dat de graven in het NW gebied iets dieper bewaard zijn en de nissen hiermee samengaand. Maar toch blijft het verschil qua nissen tussen beide gebieden te groot.

³¹ Hoogst waarschijnlijk werden er allerhande zaken meegegeven met de dode zowel op de brandstapel als in het graf en/of de nis die niet meer tot ons zijn gekomen en waarmee moet rekening worden gehouden zoals houten- en andere organische grafgiften. De vergankelijke aard maakt het moeilijk een echte inschatting te maken van hun belang.

³² Pers. Comm. De Clercq W.

³³ De Groote et.al.

Besluit

Onderzoek wees uit dat het zandig deel van de Civitas Menapiorum geen homogeen Gallo-Romeins begrafenisritueel (of rituelen) kende. De verschillen qua romanisatie en morfologie van de graven in combinatie met de grafgiften, zowel ruimtelijk als in de tijd, wijzen al op 2 duidelijk ruimtelijke 'clusters'. Doorheen het onderzoek vormt zich een beeld dat het LS gebied³⁴ er meer gevarieerde rituelen op nahield qua kwantiteit en kwaliteit van het aardewerk. Het ondergaat op bijzetting in het graf of op de brandstapel ook een veel vroegere en diepere romanisatie (cfr. luxewaar, munten,...). Het NW gebied³⁵ heeft in vergelijking met het LS gebied een veel kleinere kwantiteit aan grafgiften. Men lijkt er een meer sobere funeraire materiële cultuur in ceramisch of glazen vaatwerk op na te houden. Algeheel hebben we te maken met een meer inheems karakter van de begrafenisritus in het NW deel van zandig Civitas Menapiorum; een veel sterker vasthouden aan 'vroegere' tradities o.a. het veelvuldig voorkomen van de handgemaakte pot/kookpot, de aanleg van grafenclos, de scheermessen³⁶, de morfologie alsook de oriëntatie en de nissen.

We kunnen zeker 2 en mogelijks 3/4 aparte clusters van regionale grafgebruiken (2 potentieel verschillende 'Siedlungskammern'), met mogelijke subclusters, onderscheiden in het zandig deel van de Civitas Menapiorum. Twee hiervan zijn reeds besproken (NW gebied en LS regio). Mogelijk bevindt er zich nog een cluster in de regio ten ZW van Antwerpen en in de wijde omtrek van Brugge (cfr. verspreidingskaart sites). Voorlopige resultaten (op het funeraire) tonen een invloed uit de Civitas Tungrorum op het gebied net ten westen van de Schelde. De streek rond Brugge leunt qua resultaten dicht bij het NW gebied aan maar mogelijks zitten we hier met een/één (van meerdere?) subclusters hierbij horend. We zijn er bijna zeker van dat in zandig Civitas Menapiorum met zijn dominante ritus van de brandrestengraven meerdere van deze lokale gebruiken aanwezig waren die door verder onderzoek zeker nog aan het licht zullen komen. Deze bevindingen worden overigens bevestigd aan de hand van ander onderzoek dat aan de UGent gevoerd wordt naar deze lokale gemeenschappen.

Bibliografie

Bourgeois 1998 : J. Bourgeois, *La nécropole Laténienne et Gallo-Romaine d'Ursel-Rozestraat (Flandre Orientale- Belgique)*, Revue archéologique de Picardie, 1/2, 1998, p. 111-125.

Bungeneers, Delcourt & Rommelaere 1987: J. Bungeneers, A. Delcourt & J. Rommelaere, Excavations at Ursel (East-Flanders) 1985-1986. Prehistoric occupation and roman cemetery, *Scholae Archaeologicae*, 7, 1987.

Crombé, De Clercq, Meganck, Bourgeois 2005: P. Crombé, W. De Clercq, M. Meganck, I. Bourgeois, Een meerperiodensite bij de vallei van de Ede te Maldegem-Burkel (gem. Maldegem). Menselijke aanwezigheid uit de steentijd, een nederzetting en grafheuvel uit de bronstijd en een nederzetting uit de Romeinse tijd, In I. In't Ven & W. De Clercq, *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN project 1997-1998*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5, 2005, p. 93-117.

Deconynck 2008: J. Deconynck., Het Gallo-Romeinse brandrestengraf in zandig Civitas Menapiorum: een vergelijkend onderzoek naar 13 grafvelden, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2008.

³⁴ Dit gebied omsluit de regio tussen de rivieren de Leie en Schelde en wordt in het noorden begrensd door de vrs. sites in Evergem.

³⁵ Dit gebied omsluit de regio ten NW van het LS gebied; tussen Gent en Brugge. De meest oostelijke grens betreft de sites van Zomergem en Oostwinkel, in het westen de sites van Sijsele en Waardamme.

³⁶ De traditie van het meegeven van scheermessen in de brandrestengraven was veel prominenter aanwezig in het NW gedeelte van zandig Civitas Menapiorum. Al de exemplaren kunnen geplaatst worden voor 125 n.Chr en tonen het doorleven van de inheemse tradities. Rond het midden van de 2de eeuw met de toenemende romanisatie in het gebied verdwijnen deze grafgiften om plaats te maken voor een meer 'geromaniseerd' grafmeubilair.

- De Clercq 2005: W. De Clercq, Een Gallo-Romeins grafveld uit de 1ste eeuw te Oostwinkel-Leischoot (gem.Zomergem), In I. In't Ven & W. De Clercq, *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN project 1997-1998*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5, 2005, p. 135-153.
- De Clercq, Pype & Cordemans 2007: W. De Clercq, P. Pype & C. Cordemans, *Gallo-Romeinse doden tussen Ede en cuesta : Archeologisch onderzoek van het tweede retentiebekken voor de Ede*, (mei-juni 2007), onuitgegeven rapport, 2007.
- De Groote, Bastiaens, De Clercq, Deforce & Vandenbruane 1999/2000: K. De Groote, J. Bastiaens, W. De Clercq, K. Deforce & M. Vandenbruane, Gallo-Romeinse graven te Huise 't Peerdeken (Zingem, prov. Oost-Vlaanderen). Een multidisciplinaire analyse, *Archeologie in Vlaanderen*, 7, 1999/2000, p. 31-64.
- De Laet, Van Doorselaer, Desittere, Thoen 1965: S.J. De Laet, A. Van Doorselaer, M. Desittere, H. Thoen, Opgravingen van een Romeinse begraafplaats te Huise-de Lozer, Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen, vierde reeks, *Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen*, band II, 1965, p. 55-100.
- De Laet, Thoen, Gob, Bourgeois 1983: S.J. De Laet, H. Thoen, A. Gob, J. Bourgeois, Een gebouw van de Michelberg-Cultuur en een Gallo-Romeins grafveld te Kruishoutem-Kerkackers, Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, IX, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, deel XXXVI, 1983, p. 3-37.
- De Vos 2003: S. De Vos, *Het Gallo-Romeinse grafveld van Destelbergen-Eenbeekeinde: een studie van 60 brandrestengraven en 4 ustrina uit de opgravingscampagne van 1998*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 2003.
- Hiddink 2003: H.A.Hiddink, Aspecten van het grafritueel in de late ijzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, In H.A. Hiddink, *Het grafritueel in de late ijzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Schelde gebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*, Zuid-Nederlandse archeologische rapporten (ZAR), 11, 2003, p. 1-75.
- In't Ven, Hollevoet, Cooremans, De Groote & Deforce 2005: I. In't Ven, Y. Hollevoet, B. Cooremans, A. De Groote & K. Deforce, Een Romeins grafveld ten oosten van de Stoofweg te Damme/Sijsele (prov West Vlaanderen), In I. In't Ven & W. De Clercq, (eds), *Een lijn door het landschap . Archeologie en het VTN project 1997-1998*, Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5 (Deel 2), 2005, p. 35-45.
- Klinck, Meersschaert, Verbruggen 2005: B. Klinck, L. Meersschaert, C. Verbruggen, *Archeobotanisch onderzoek van structuur S1 van site Deinze-Damstraat*, Archeologische dienst Waasland, Sint-Niklaas, 2005.
- Morris 1992: I. Morris, *Death ritual and Social structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Pearce 2000: J. Pearce, Burial, society and context in the provincial Roman World, In: J. Pearce, M. Millet & M.Struck (eds.), *Burial , Society and Context in the roman world*, Oxbow books Oxford, 2000, p. 1-13.
- Pearson 1993: M.P. Pearson, The powerful dead: archaeological relationships between the living and the dead, *Cambridge Archaeological Journal*, 3/2, 1993, p. 203-229.
- Rogge 1973a: M. Rogge, Romeinse brandrestengraven te Huize-'t Peerdeken, Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen , zesde reeks, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, XXVI, 1972, p. 380- 384.

Rogge 1973b: M. Rogge, Romeinse graven te Kruishoutem, Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen, zesde reeks, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, XXVI, 1972, p. 385- 400.

Rogge 1985: M. Rogge, Nieuwe gegevens omtrent de continuïteit en het ritueel van de brandrestengraven in de Scheldevallei. Brandrestengraven van de Vroeg-Romeinse tijd tot de vroege Middeleeuwen en sacrale kuilen uit de Romeinse tijd te Velzeke, *Handelingen Zottegemse Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, II, 1985, p. 91-104.

Struck 1993: M. Struck, *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*, Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Band 3, 1993, Mainz.

Tuffreau-Libre 2001: M. Tuffreau-Libre, Les depots funéraires gallo-Romain, In L. Barry (red.), *Archéologie des pratiques funéraires: approches critiques*, Actes de la table ronde de Bibracte, 9, 7-9 juni 2001, p. 287-289.

Van Doorselaer 1969: A. Van Doorselaer, Typische Gallo-Romeinse brandrestengraven in de Scheldevallei, *Helinium*, IX, 1969, p. 118-137.

Van Doorselaer, Thoen 1972: A. Van Doorselaer, H. Thoen, Nederzettingssporen en graven uit de Romeinse tijd te Huise-Lozer, Nieuwe Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen , zesde reeks, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, XXVI, 1972, p. 367- 380.

Vanhee 2005: D. Vanhee, Deinze, Sint-Martens-Leerne, Damstraat HDW, *jaarverslag 2004*, Aalter, 2005, p 14.

Vermeulen 1985: F. Vermeulen, A Roman cemetery at Sint Martens-Leerne (Deinze, East Flanders), with a contribution by L. Moens, J. De Rudder and J. Hoste, *Scholae archaeologicae*, 1, 1985.

Vermeulen 1986: F. Vermeulen, The Roman settlement and cemetery at Asper (Gavere, East Flanders), with contributions by R. De Ceunynck, P. De Paepe, A.Gautier, e.a., *Scholae archaeologicae*, 5, 1986.

Vermeulen 1993: F. Vermeulen, De Gallo-Romeinse nederzetting te Sint-Denijs-Westrem (gem. Gent, prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologisch Jaarboek Gent*, 1993, p. 187-304.

Woolf 1998: G. Woolf, *Becoming Roman: the origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Contact

Jasper Deconynck
jasper_dekoning@hotmail.com

VROEG-ROMEINSE HORIZONTEN IN DE CIVITAS MENAPIORUM. MATERIAALSTUDIE VAN DE "HOOGTESITES" KOOIGEMBOS EN AARTRIJKE-OLIEMEULEN.

SIBRECHT RENIERE³⁷

1. Inleiding

Dit artikel is de neerslag van de onderzoeksresultaten uit de masterproef van de ateur (UGent 2007-2008). Het onderzoek behelst de studie van twee aardewerkensembles gevonden op de vroeg-Romeinse hoogtesites van Kooigembos (Fig. 1) en Aartrijke-Oliemeulen gelegen in de civitas Menapiorum³⁸. Beide sites bevinden zich in de huidige provincie West-Vlaanderen (België) en zijn ingeplant op een heuvel die het omliggende landschap domineert (de Scheldevallei enerzijds, de kustvlakte anderzijds).

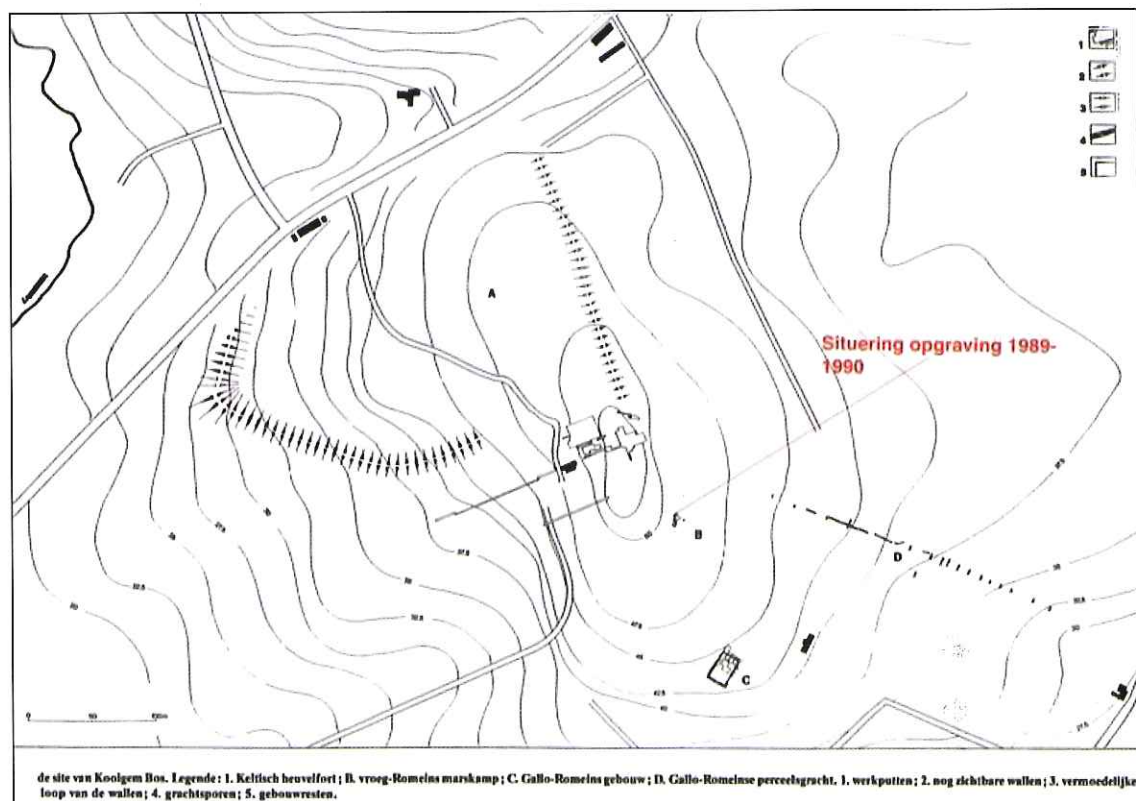

Fig. 1: Overzichtsplan van de aangetroffen sporen en structuren in Kooigembos met situering van de campagne in 1989-1990 waarbij het grootste deel van de spitsgracht onderzocht werd. (Termote 1987: fig. 2)

De doelstelling van de materiaalstudie was het aardewerk te documenteren en in een technologisch, typologisch, chronologisch en ruimtelijk referentiekader te plaatsen. Daarnaast hebben we ook aandacht besteed aan een socio-culturele, economische en functionele benadering. Ten slotte werd voor de context van Kooigembos een poging ondernomen om de gangbare determinatie-analyse voorbij te gaan door de interpretatie van het materiaal in een bredere context te plaatsen en de interpretatie van de spitsgracht te (her-)bekijken.

³⁷ De auteur bedankt volgende mensen/instanties zonder wie dit onderzoek onmogelijk was geweest: Drs. W. De Clercq, Prof. A. Bosman, Prof. X. Deru, Dr. P. Monsieure, E. Glabeke, J. Termote, S. Decock, Y. Hollevoet, Broelmuseum Kortrijk, J. Deconynck, B. Mestdagh, M. Carpentier.

³⁸ Het zwaartepunt van de studie ligt hoofdzakelijk bij Kooigembos omwille van o.a. de kwantiteit van het aardewerk en de beschikbare contextuele gegevens.

2. Situering

Het materiaal dat we bestudeerden uit Kooigembos is afkomstig uit een spitsgracht (Fig. 2) die tot op heden als militair geïnterpreteerd werd³⁹. Hij werd tijdens verschillende campagnes opgegraven in de jaren '80 en '90⁴⁰. De gracht situeert zich op de zuidoostelijke flank van de heuvel en heeft een rechtlijnig verloop (NZ-oriëntatie) die over een afstand van 80-100 m gevolgd kon worden (Fig. 3). Hij is drie meter breed en z'n diepte varieert tussen 1,5 en 2 m. Het aardewerk werd aangetroffen in de bovenste pakketten (lagen 6 en 7). Mogelijk werd de gracht ook geflankeerd door een wal en/of palissade⁴¹. Naast de vroeg-Romeinse occupatie (cf. spitsgracht) op Kooigembos is er trouwens ook nog sprake van sporen uit de late Hallstatt, vroeg La Tène, Flavische en post-Flavische periode⁴² (Fig.1). Het aardewerk uit Aartrijke werd ingezameld tijdens een werfcontrole in 1986 in de wijk Oliemeulen⁴³. In de wandprofielen van de sleuven voor het rioleringsnet werd de aanwezigheid van verschillende lagen met Romeins vondstmateriaal vastgesteld. Het geheel is mogelijk in verband te brengen met een ophoging en/of nivellering⁴⁴.

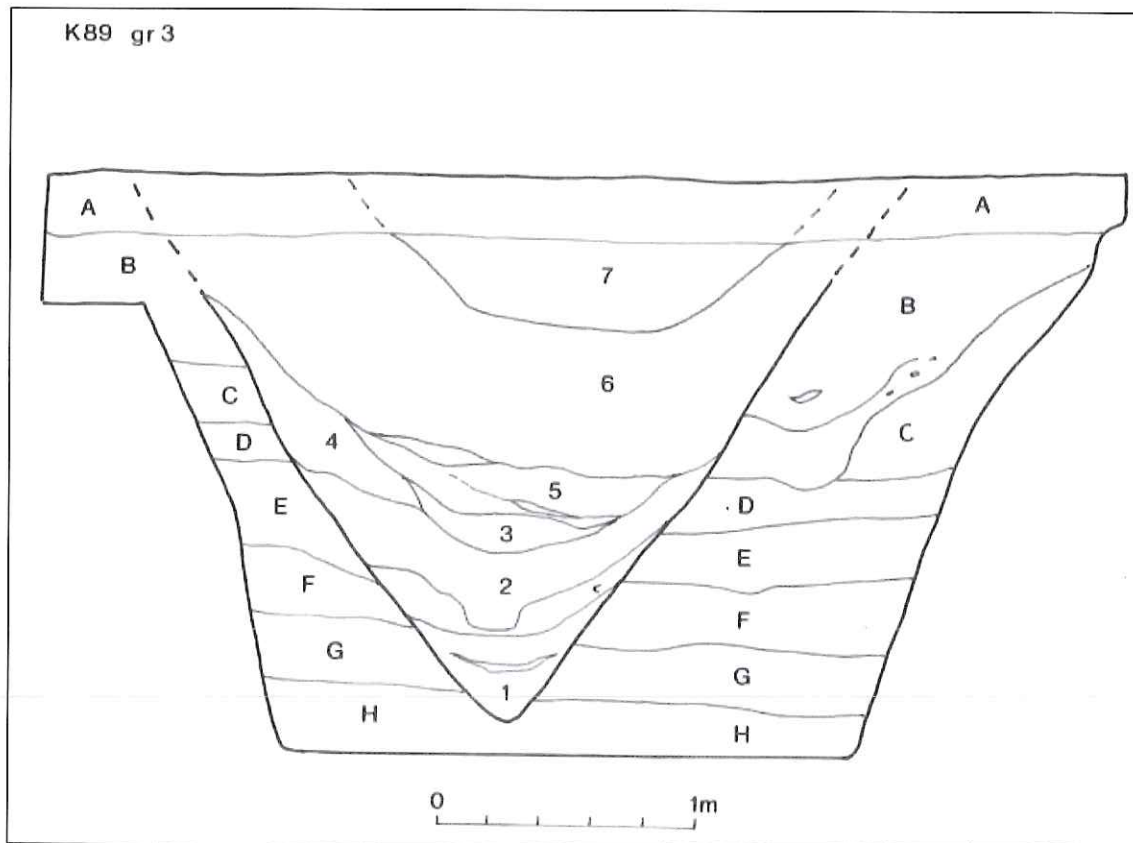

Fig. 2: Coupe op de spitsgracht (nummer 1 op fig. 3). (J. Termote)

³⁹ o.a. Termote 1990: 43; Van Doorselaer & De Cock 2004: 54.

⁴⁰ De Cock 1987: 3; Glabeke 1993: 78-99; Termote 1987: 63; Termote 1990: 43; Termote 1992.

⁴¹ Termote 1992: 69.

⁴² Termote 1990: 43.

⁴³ Hollevoet 1986: 103-104.

⁴⁴ Hollevoet 1986: 103-104.

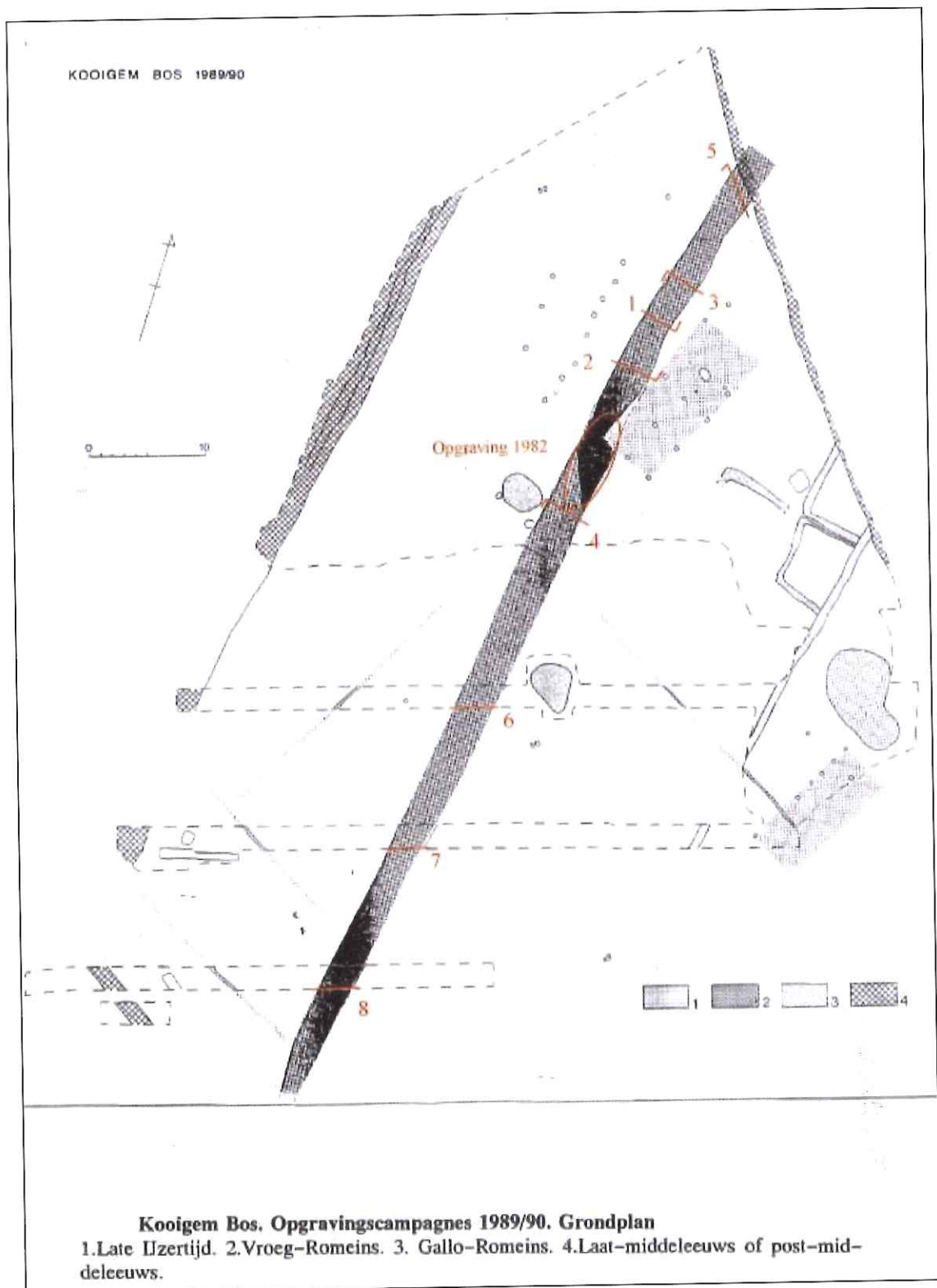

Fig. 3: Grondplan van de campagne 1989-1990 in Kooigembos (Termote 1992).

3. Aardewerk

3.1 Kooigembos

De context van Kooigembos telde 1582 scherven, goed voor 117 individuen. Eén vierde van het totale ensemble wordt vertegenwoordigd door de fijne waar terwijl het gewoon aardewerk goed is voor pakweg drie vierde van het totaal. Binnen het fijn aardewerk valt vooral de dominantie van de Belgische waar op terwijl dat bij de gewone waar het handgevormd aardewerk is. In wat volgt bespreken we enkel de belangrijkste aardewerkcategorieën en behandelen we de meest diagnostische baksels en vormen.

3.1.1 Het fijn aardewerk

De categorie van de terra sigillata beslaat 1,5 % van het TOT (= totale aantal niet passende scherven) en 4,3 % van het MAI/NMI (= combinatie/kalibratie van Minimum Aantal Individuen naar Vlaams en Frans model), goed voor vijf individuen. De Zuid-Gallische fabric telt drie individuen: twee borden van het type Dr. 18 en één van het type Dr. 15/17. De Italische sigillata wordt vertegenwoordigd door een bord van het type Conspectus 12 (Fig. 4.1) en een kom van het type Conspectus 13 (Fig. 4.2). Het bord wordt gedateerd in de midden- tot laat-Augusteïsche periode terwijl de kom enkel voorkomt in de midden-Augusteïsche periode. Het is de vroegste komvorm binnen de groep van de Italische sigillata en werd wijdverspreid verhandeld⁴⁵. Het Centraal-Gallische aardewerk beslaat 0,2 % van het TOT en 2,6 % van het MAI/NMI. Deze importgroep bestaat uit twee fabrics.

Een eerste fijn gestructureerde fabric wordt gekenmerkt door een homogene donkeroranje tot bruine kleur met een lichtglimmende deklaag van goud- en zilvergekleurde mica's. Deze importen werden in Centraal-Gallië geproduceerd en werden occasioneel in Noord-Gallië en Zuid-Britannië verspreid gedurende de late 1^e eeuw v.Chr. en de vroege 1^e eeuw n.Chr.⁴⁶. De fabric wordt in onze context vertegenwoordigd door een kom (Fig. 4.3) en een beker (Fig. 4.4). Gelijkaardige bekertypes werden ook vastgesteld in vroeg-Romeinse sites zoals onder andere Oberaden (type Oberaden 20), Rödgen, Haltern, Nijmegen-Kopsplateau, Vetera, Mainz, Dangstetten en Magdalensberg⁴⁷.

De tweede fabric wordt gekenmerkt door een matig fijn gestructureerd korrelig baksel. Het is homogeen wit met een lichte geelgroene schijn. Er werden ook sporen van een lichtbruine deklaag vastgesteld. De fabric wordt vertegenwoordigd door één randscherf die waarschijnlijk aan een olielampje kan worden toegeschreven. De categorie van het Belgisch aardewerk, ten slotte, beslaat 15,2 % van het TOT en 19,7 % van het MAI/NMI en vormt daarmee binnen het ensemble de tweede grootste categorie na het handgevormd aardewerk. Binnen deze groep vormt de terra nigra de meerderheid (12 % TOT en 15,4 % MAI/NMI) ten aanzien van de terra rubra (3,2 % TOT en 4,3 % MAI/NMI). Beide behoren tot de bakselgroep "groupe de pâtes champenois"⁴⁸. Aan de hand van o.a. de bakking, de granulometrie en de aard van de inclusies wordt verder een onderscheid gemaakt in verschillende subgroepen. De terra rubra telt vier bekertypes (Deru P13-19, G2, C7/8, P 29) en één bord (Deru A 14.3). De types G2 (Fig. 4.5) en A 14 (Fig. 4.6) zijn uitgesproken vroege types en komen enkel voor in de horizonten twee en drie zoals door Deru gedefinieerd⁴⁹ (25 v.Chr. - 20 n.Chr.). Uit recent onderzoek is ondertussen wel gebleken dat de *gobelet* Deru G 2 ook in jongere contexten voorkomt. Het exemplaar uit Kooigembos is echter een vroeg importproduct uit de Champagne/Aisne-regio waarvan de export al zeer vroeg stopte⁵⁰. De terra nigra telt acht bekertypes (waarvan twee van het type Deru P 1-12, één van het type Deru P 17, P 13 (Fig. 4.9), P 7, P 38, P 46-51 en één van het type Deru C 5), zeven borden (waarvan drie van het type Deru A 1 (Fig. 4.8), twee van het type Deru A 56 en twee van het type Deru A 5 (Fig. 4.7) in de 'pâtes gris clair'⁵¹) en één deksel.

⁴⁵ Ettlinger et. al. 1990: 74.

⁴⁶ Rigby & Freestone 1986: 6-21.

⁴⁷ Simon 1976.

⁴⁸ Deru 1996: 26.

⁴⁹ Deru 1996: 164-174.

⁵⁰ Deru 2008.

⁵¹ De Laet en Thoen 1968: 1-21.

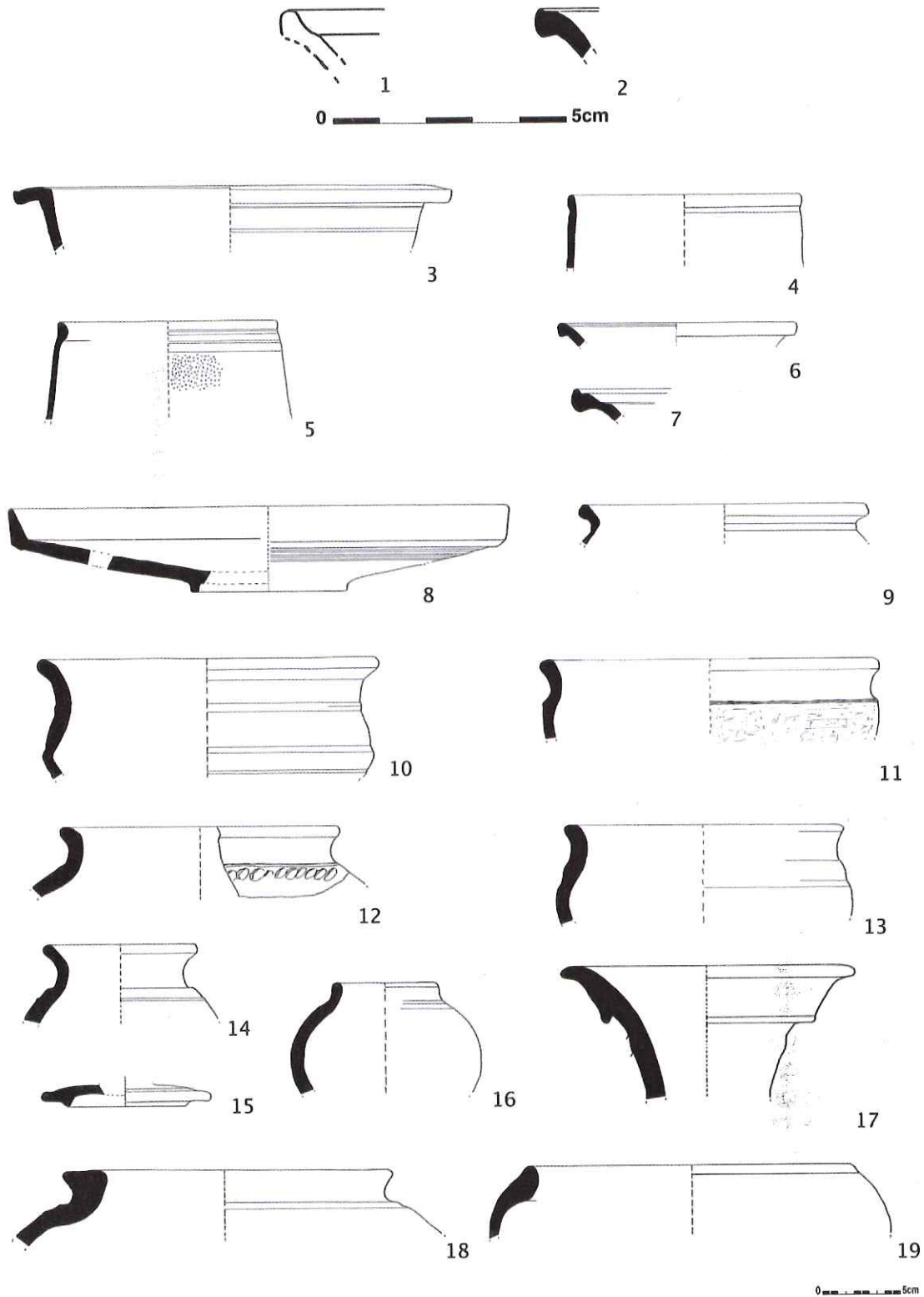

Fig. 4: Fig. 4: Aardewerk uit de spitsgracht in Kooigembos. (S. Reniere)

Bepaalde van deze terra nigravormen komen al voor vanaf de tweede horizont (25-20 v.Chr. – 5-1 v.Chr.) terwijl sommige blijven doorleven tot en met de zesde horizont (65-70 n.Chr. – 85-90 n.Chr.). Niettemin ligt het zwaartepunt (meer algemeen) voor het Belgisch aardewerk tijdens horizonten drie en vier (5-1 v.Chr. – 40-45 n.Chr.).

3.1.2 Het gewoon aardewerk

De groep van het handgevormd aardewerk vormt binnen het bestudeerd ensemble de meerderheid met 75,3 % TOT en 55,6 % MAI/NMI. Alle fabrics, met uitzondering van één baksel (baksel 2), behoren tot dezelfde homogene groep. Ze zijn hoofdzakelijk organisch verschaald (af en toe met bijmenging van chamotte, vooral bij de grovere bakfels) en van lokale inheemse productie. Ze sluiten aan bij fabrics die onder andere gedocumenteerd zijn in de regio van Villeneuve d'Ascq⁵². Op basis van de granulometrie werd verder een onderscheid gemaakt in twee subgroepen (1a en 1b). Het grootste deel van de recipiënten komt voor binnen de matig grof tot fijn gestructureerde groep (bakfel 1b). Vooral de dikwandige en grotere vormen, zoals de *dolia* (infra), vallen binnen de grovere subgroep 1a. Bakfel 2 onderscheidt zich van bakfel 1 doordat het zeer grof gestructureerd en hard gebakken is met hoofdzakelijk een chamotteverschraling terwijl de organische bijmenging zeer gering is. Het gaat wellicht om een importproduct. Verder konden we vaststellen dat het grootste deel van het handgevormd ensemble op een traag lopende schijf werd nagedraaid. Het vormenrepertorium is redelijk beperkt en bestaat uit potten, kommen, bekens en deksels (Fig. 4.15). Bij *de potten* onderscheiden we drie types: een eerste type pot met eenvoudig naar buiten staande rand zonder schouderaanduiding (twee individuen), een tweede type met eenvoudig naar buiten staande rand met een geaccentueerde overgang van hals naar schouder (zestien individuen) en ten derde potten die voorzien zijn van een dekselgeul (twee individuen). Bij het tweede type doet de typische schouderaanduiding zich voor door middel van een (soms versierde) kleine ribbel of niveauverschil (Fig. 4.12). De versiering bestaat meestal uit ronde tot ovale indrukken. *De bekens* werden onderverdeeld in twee types. Een eerste (Fig. 4.14) wordt getypeerd door een opstaande of licht naar buiten staande lange rand en hals en is goed voor twee individuen. Het tweede type beker (Fig. 4.16) verschilt van de vorige door zijn korte rand en hals. Van dit type werden 12 individuen geteld. De groep van de *kommen* werd onderverdeeld in drie types. Een eerste type (12 individuen) heeft een naar buiten staande (tot soms omgeslagen) rand met een golvend halsprofiel door middel van ribbels en insnijdingen. Deze kommen hebben meestal een S- tot geknikt (bikonisch) wandprofiel waarbij de schouder niet zelden zeer laag komt. Bijna alle kommen van dit type zijn fijn afgewerkt en zijn langs de buitenzijde geglad tot zeer sterk geglad (tot gepolijst). De vorm is typisch tijdens de late ijzertijd in het noorden van Frankrijk en Vlaanderen. Ze gaat zeker terug tot de 2^e eeuw v.Chr. en blijft verderleven tot in contexten uit de 1^e helft van de 1^e eeuw n.Chr.⁵³ (Fig. 4.10, 4.13). Een tweede type (vijf individuen) wordt ook gekenmerkt door een naar buiten staande rand en S-profiel maar heeft in tegenstelling tot het eerste type een eenvoudig halsprofiel (Fig. 4.11). Het laatste type kom wordt gekenmerkt door een naar binnen staande rand en telt twee individuen. Voor de pot van het *type kurkurn* telden we ten slotte twee individuen in twee verschillende bakfels. Het eerste recipiënt met naar binnen staande zwaar verdikte rand in bakfel 2 (supra) vertoont sterke gelijkenissen met het type Haltern 91 (Fig. 4.19). Van het typische importbakfel met kalkinclusies is in Kooigembos echter geen sprake. Niettemin gaat het om een niet lokale productie (supra). Het tweede exemplaar is van lokale productie en heeft een minder zware rand. De tweede grootste groep binnen de gewone waar wordt gevormd door de *dolia* en vormen 3,0 % van het TOT en 7,7 % van het MAI/NMI. Ze worden vertegenwoordigd door vijf verschillende bakfelgroepen en zijn goed voor minstens negen individuen. We halen één recipiënt aan die vervaardigd is uit de fabric die aansluit bij die van het handgevormd aardewerk (bakfel 1a). Hij wordt gekenmerkt door een naar buiten staande uitgesproken driehoekige rand (Fig. 4.18). Bovenaan de rand zijn sporen van een zwarte deklaag en twee slecht bewaarde groeven aanwezig. Dit type *dolium* komt uitsluitend voor in de vroeg-Romeinse periode⁵⁴. Voorbeelden zijn onder andere gekend in Dourges⁵⁵, Blicquy⁵⁶, Velzeke⁵⁷ en vroeg-militaire horizonten langs de Lippe zoals onder andere Oberaden en Haltern⁵⁸. Binnen de groep van de kruikwaar (3,1 % TOT en 2,6 % MAI/NMI) die goed is voor drie individuen stellen we twee bakfelgroepen vast waarvan de productieplaats ons onbekend

⁵² De Clercq 2008.

⁵³ De Clercq et al. 2007: 503; Brusel-Corsiez 2001: 113; Hoorne & De Clercq 2007: 138.

⁵⁴ Vermeulen 1992: 96.

⁵⁵ Brusel Corsiez 2001: 123.

⁵⁶ Clist 1984: 58.

⁵⁷ De Mulder et. al 2002: 383.

⁵⁸ Simon 1976: vergleichstafel 12.

is. Het is evenwel duidelijk dat het gaat om importproducten. Eén fabric springt in het oog omdat hij ook aangetroffen werd in een Augusteïsch-Tiberische context in Aalter-Langevoorde⁵⁹. Het gaat om een homogeen beigegeel, fijn gestructureerd hard gebakken baksel en wordt gekenmerkt door een klein aantal kleine tot zeer grote rode inclusies. De categorie van de amforen is goed voor 0,1 % van het TOT en 0,9 % van het MAI/NMI. Het gaat wellicht om één individu van het type Dressel 7-11, meerbepaald een Spaanse productie die overeenkomt met de fabric BAT AM I bij Tomber & Dore⁶⁰. De ondersnijding en het sterk 'kroonachtig' profiel van de lip wijzen in de richting van het vroege type vissausamfoor Dressel 9 (Fig. 4.17). De datering van dergelijke amforen is midden- tot laat-Augusteïsch of vroeg-Tiberisch⁶¹. Ten slotte is er ook nog het grijs reducerend gedraaid aardewerk dat goed is voor 0,5 % van het TOT en 4,3 % van het MAI/NMI. Binnen deze categorie stelden we twee fabrics vast. Een eerste is wellicht van regionale productie terwijl de tweede mogelijk overeen komt met de Rijnlandse 'Granular grey' zoals beschreven door Willems⁶².

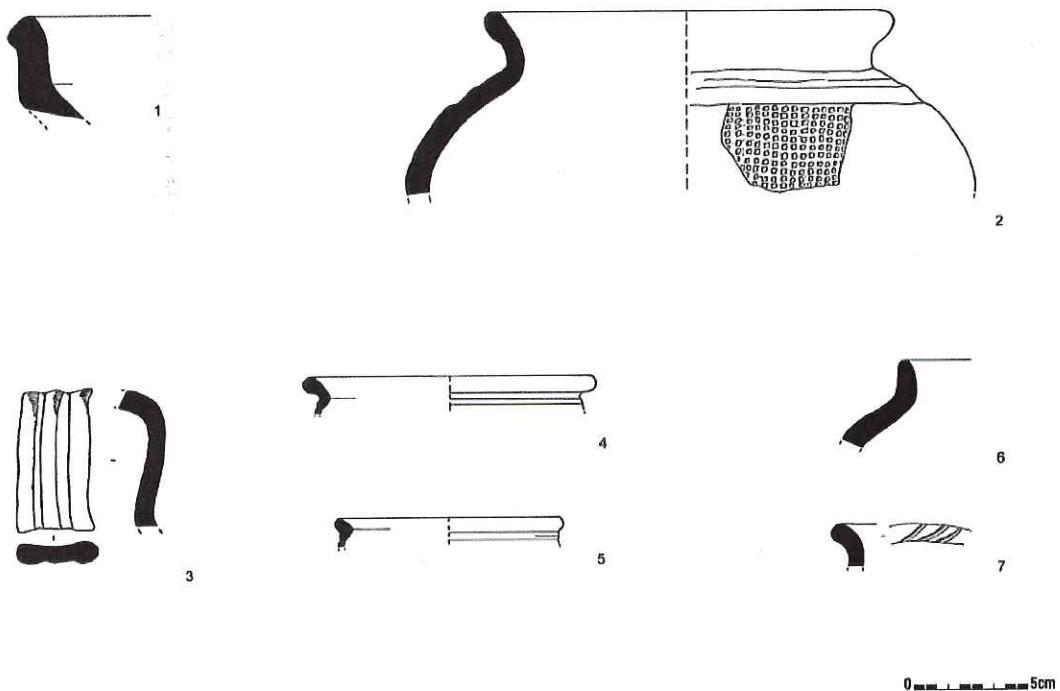

Fig. 5: Aardewerk uit Aartrijke-Oliemeulen. (S. Reniere; Y. Hollevoet: fig. 5.4 – 5.5).

3.2 Aartrijke⁶³

Het fijn aardewerk wordt uitsluitend vertegenwoordigd door twee bekers in terra rubra (Champagneproductie) van het type Deru P 13 (Fig. 5.4-5). Binnen het gewoon aardewerk vermelden we een mortarium met driehoekige verticale rand (Fig. 5.1). Deze werd vermoedelijk vanuit de Rhônevallei geïmporteerd, meerbepaald Lyon of Vienne. Het is een typische vroege vorm die voorkomt in vroeg-Romeinse militaire kampen langs de Lippe zoals Oberaden, Rödgen en Haltern⁶⁴. De kruikwaar wordt vertegenwoordigd door wandscherven en een greep (Fig. 5.3) van hetzelfde (ons onbekend) importbaksel. Verder zijn er ook nog wandfragmenten van een amfoor aanwezig die op basis van het baksel toegeschreven kunnen worden aan een amfoor van het type Haltern 70. Ten slotte is er nog het handgevormd aardewerk goed voor acht verschillende randfragmenten (Fig. 5.2, 5.6-7). Eén pot springt in het oog omwille van zijn

⁵⁹ De Clercq et. al 2007: 503.

⁶⁰ Tomber & Dore 1998: 84.

⁶¹ Monsieur 2008.

⁶² Willems 2005: 92-93.

⁶³ Voor het ensemble van Aartrijke Oliemeulen werden wegens omstandigheden geen grondige bakselanalyse en telling uitgevoerd.

⁶⁴ Simon 1976: vergleichtafel 11.

versiering (Fig. 5.2). Op de hals en schouder zijn zeer uitgesproken onregelmatige gladdingslijnen aanwezig en eronder komt een regelmatige versiering voor van evenwijdige rijen kleine vierkantvormige indrukken (rasterpatroon). Mogelijk inspireerde de (lokale) pottenbakker zich voor dit motief op de stempelversiering van bepaalde Belgische waar zoals die onder andere voorkomt bij bekertjes van het type Deru P 16, P 39.2 en P 40.2. Twee gelijkaardige vormen werden aangetroffen in Velzeke⁶⁵ en Wange-Damekot⁶⁶.

4. Conclusie

Datering

Voor de spitsgracht van Kooigembos stelden we twee chronologisch verschillende ensembles vast. De jongste fase dateert uit de Flavische en/of post-Flavische periode en is ten opzichte van de tweede en oudere fase zeer beperkt in totaal aantal scherven en individuen. Mogelijk gaat het om aardewerk uit de bovenste vulling van de spitsgracht die tijdens de opgraving niet als dusdanig herkend (en ingezameld) werd. De oudste fase neemt ten vroegste een aanvang tijdens horizont twee van Deru (25-20 v.Chr. – 5-10 n.Chr.) en loopt ten einde tijdens horizont vier (15-20 n.Chr. – 40-45 n.Chr.). Binnen deze oudste fase is er wellicht ook nog eens sprake van een oude en een jonge component. Een aantal types (Conspectus 13, Oberaden 20, Deru A 14 en G 2) komen namelijk enkel voor in horizonten twee en drie van Deru terwijl de andere types een aanvang nemen in horizont twee maar verderleven in horizont(-en) vier (en vijf). Aan de hand hiervan veronderstellen we een zwaartepunt in horizonten drie en vier. De vroege datering voor het ensemble van Kooigembos wordt verder bevestigd door de procentuele verhoudingen tussen de verschillende categorieën; met name een hoofdzakelijk handgevoerd spectrum met daarbinnen een vroege importhorizont. Het handgevoerd aardewerk vormt met 55,6 % MAI/NMI de grootste groep en sluit daarmee aan bij het beeld dat bestaat voor de regio in de 1^e eeuw n.Chr. De tweede grootste categorie is die van de Belgische waar met 19,7 % MAI/NMI en vormt daarmee de grootste groep binnen het gedraaid importaardewerk (27,5 % MAI/NMI). Met betrekking tot de site van Aartrijke-Oliemeulen kunnen we vaststellen dat het kleine aardewerkensemble qua chronologie en verhoudingen aansluit bij dat van Kooigembos.

Sociaal-economisch-cultureel

Het fenomeen van dergelijke vroege importen kan als uitzonderlijk bestempeld worden. In de civitas Menapiorum is er op de rurale sites namelijk pas vanaf de Tiberisch-Claudische periode sprake van importaardewerk binnen de tot dan toe overheersende handgevoerde waar⁶⁷. Deze importproducten werden waarschijnlijk niet verworven via een regulier handelsnetwerk. Naar analogie met de site van Aalter Langevoorde⁶⁸, waar ook een gelijkaardige vroege importhorizont aanwezig is, denken we dat dergelijke 'exclusieve' producten doelbewust door een beperkt aantal geprivilegieerde personen in de maatschappij aangeschaft en/of verkregen werden binnen een meer sociale dan economische context. Verder stelden we vast dat het importmateriaal bestaat uit vormen die hoofdzakelijk in verband gebracht moeten worden met consumptie (borden en bekertjes) terwijl het handgevoerd aardewerk naast vormen voor consumptie ook uit vormen bestaat voor preparatie (potten en kommen). Volgens sommige auteurs kan dit wijzen op nieuwe manieren van consumptie die het gevolg zijn van een zekere vorm van romanisatie⁶⁹. Gezien de vroege periode is er mogelijk sprake van een "transitiefase"⁷⁰ waarbij de bewoners van deze sites rechtstreeks of onrechtstreeks toegang hadden tot de Romeinse materiële cultuur.

Interpretatie

De dominante topografische ligging en het feit dat de bewoners van de sites Kooigembos en Aartrijke-Oliemeulen al toegang hadden tot bepaalde importnetwerken doen vermoeden dat de sites en zijn bewoners een geprivilegieerd karakter hadden. Voor de site van Kooigembos kan het type gracht (spitsgracht met defensief karakter) dit verder bevestigen. In tegenstelling tot

⁶⁵ Pede 2006: 177.

⁶⁶ Opsteyn & Lodewijckx 2001: 222.

⁶⁷ De Clercq 2005: 203.

⁶⁸ De Clercq et al. 2007.

⁶⁹ Florent & Cabal 2004: 72.

⁷⁰ De Clercq 2003: 176.

wat op heden aangenomen wordt, gaat het volgens ons echter niet om een gracht van een militair (mars-)kamp⁷¹. We moeten er ons wel bewust van zijn dat we over zeer weinig informatie beschikken om een uitspraak te doen over de aard van de spitsgracht (en in extensie over het type site waartoe hij behoorde). Zo weten we zeer weinig over zijn verloop en de aanwezigheid van een wal en/of palissade (supra). Niettemin zijn er een aantal factoren die de militaire interpretatie nuanceren. Typische militaria werden bijvoorbeeld niet teruggevonden. Ondanks het feit dat er een vroege importhorizont aanwezig is, is die niet van dezelfde aard als op de met zekerheid gekende militaire (mars-)kampen. Zo wijst het grote aandeel van het handgevormd aardewerk eerder op een inheemse occupatie. De aanwezigheid van Italische sigillata die in het verleden dikwijls per definitie met militairen in verband gebracht werd hoeft ook niet a priori een strict militaire connotatie te hebben⁷². We vermoeden dat het in Kooigembos om een occupatie gaat die, gezien de aangehaalde kenmerken (topografie, aard van de gracht en het aardewerkspectrum), een bijzondere plaats in de (lokale) samenleving gehad moet hebben. Aan de hand daarvan komen een aantal types van sites in aanmerking: *religieus enclos*⁷³, *versterkte hoogtesite* en/of *versterkte ferme indigène*. Aan de hand van de beschikbare data blijft het echter gissen. Enkel verder onderzoek naar de aanwezigheid van andere sporen en structuren op de flanken en het plateau van Kooigembos kunnen in de toekomst meer inzicht verschaffen over de aard van de occupatie.

Bibliografie

- Brusel-Corsiez A. 2001. La céramique précoce du village Gallo-Romain de Judo congrès de Lille-Bavay 24-27 Mai 2001: 109- 139.
- Clist B. 1984. "Camp Romain" (Hainaut). Une fosse dépotoir du 1er siècle de notre ère. *Vie Archéologique* 15: 45-76.
- De Clercq W. 2003. L'habitat gallo-romain en Flandre Orientale (Belgique). Essai de caractérisation après 10 années de fouilles dans le civitas Menapiorum et Nerviorum (1990-2001). *Revue du Nord, Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 353: 161-179.
- De Clercq W. 2005. Shaped by tradition. On the persistence of hand-made pottery traditions in Northern Gaul, ca. 100 BC- 300 AD. *Rei cretariae romanae favtorvm, Acta* 39: 201-208.
- De Clercq W., Deru X. & Mortier S. 2007. Un ensemble Augusto-Tibérien découvert à Aalter (Flandre orientale, Belgique) et les premières importations de céramique Gallo-Belge dans le nord de la civitas Menapiorum. *Société française d'étude de la céramique antique en Gaule. Actes du congrès de Langres Mai 2007*: 501-506.
- De Clercq W. 2008. oktober-april 2007/2008. (persoonlijke communicatie). Gent.
- De Cock S. 1987. Het archeologisch onderzoek te Kooigem-Kortrijk. *West-Vlaamse Archaeologica* jaargang 3 aflevering 1: 3-15.
- De Laet S.J. & Thoen H. 1968. Etudes sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut), III. La céramique à "pâte gris clair". *Helinium* 8: 1-21.
- De Mulder G., Deschieter J. & Huyghe J. 2002. Deux contextes archéologiques de l'époque pré-flavienne du vicus de Velzeke (Belgique). *Société française d'étude de la céramique antique en Gaule. Actes du congrès de Bayeux 9-12 mai 2002*: 377-386.
- Deru X. 1996, La céramique belge dans le nord de la Gaule, *Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve*.

⁷¹ Voor een uitgebreide argumentatie verwijzen we naar Reniere 2008: 136-145.

⁷² Wightmann 1977: 109-110.

⁷³ Termote 1990: 43.

- Deru X. 2008. 25 maart 2008. (persoonlijke communicatie). Gent.
- Ettlinger E., Hedinger B., Hoffmann B. , et al. 1990. *Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae*. (Materialen zur römisch-germanischen Keramik 10). Rudolf Habelt Verlag. Bonn.
- Florent G. & Cabal M. 2004. La céramique gallo-romaine d'Ardres (Pas-de-Calais). *Revue du Nord, Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 358: 53-112.
- Glabeke E. 1993. 35 000 jaar Geschiedenis te Kooigem-Kortrijk. Kooigem.
- Hollevoet Y. 1986. Aartrijke (W-VI): Sporen van vroeg-romeinse aanwezigheid,. *Archeologie* 1986, 2: 103-104.
- Hoorne J. & De Clercq W. 2007. Vroeg-Romeinse nederzetting te Wielsbeke-Vaartstraat (West-Vlaanderen). *Romeinendag 2007*: 89-94.
- Laureys D. 1989. Archeologische vondsten in Aartrijke. *Heemkundige Kring David Jonckheere* 49-50: 35-52.
- Lodewijckx M. (red.) 2001. *Belgian Archaeology in a European Setting*. (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 13). Leuven.
- Monsieur P. 2008, woensdag 30 April. (persoonlijke communicatie). Gent.
- Opsteyn L. & Lodewijckx M. 2001. Wange-Damekot revisited. New perspectives in Roman habitation history. In Lodewijckx 2001: 217-230.
- Pede R. 2006. Aardewerkstudie van enkele Gallo-Romeinse contexten uit de vicus te Velzeke. *Terra Incognita* 1: 165-178.
- Reniere S. 2008. Vroeg-romeinse horizonten in de civitas Menapiorum. Materiaalstudie van de "hoogtesites" Kooigembos en Aartrijke-Oliemeulen. Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent.
- Rigby V. and Freestone I. 1986, The petrology and typology of the earliest identified Central Gaulish imports. *Journal of Roman Pottery Studies* 1: 6-21.
- Schönberger H. & Simon H.G. (red.) 1976. *Römerlager Rödgen*. (Limesforschungen, 15). Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin.
- Simon H.G 1976. Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim. In Schönberger & Simon 1976: 51-264.
- s.n. (red.) 1990. *Les Celtes en France du Nord et en Belgique : VIe - Ier siècle avant J.-C.* Ouvrage édité par le Crédit Communal à l'occasion de l'exposition "Les Celtes en France du Nord et en Belgique". Bruxelles.
- Termote J. 1987. De Keltische hoogtenederzetting van Kooigem bos. De opgravingscampagne 1986. *West-Vlaamse Archaeologica* jaargang 3 aflevering 2: 61-72.
- Termote J. 1990. Un site fortifié de l'âge du fer à Kooigem, commune de Courtrai (Flandre Occidentale). In s.n. 1990: 43-46.
- Termote J. 1992. Kooigem (stad Kortrijk). IJzertijdsporen, vroeg-Romeinse legerplaats en Gallo-Romeinse nederzetting. *West-Vlaamse Archaeologica* jaargang 8 aflevering 3: 67-70.

Tomber R. & Dore J. 1998. The national roman fabric reference collection: A Handbook. (MoLAS Monograph, 2). Museum Of London Archaeology Service. Londen.

Van Doorselaer A. & De Cock S. 2004. 30 jaar archeologie in West-Vlaanderen, 30 jaar V.O.BO.W. (West-Vlaamse Archaeologica 2003-2004, aflevering 19-20). Kortrijk.

Vermeulen F. 1992. Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse streek. (Archeologische Inventaris Vlaanderen Buitengewone reeks 1). Arch I.V. Gent.

Wightman E.M. 1977. Military arrangements, native settlements and related developments in early Roman Gaul. *Helinium* 17, 2: 105-126.

Willems S. 2005. Roman pottery in Tongeren reference collection: mortaria and coarse wares. (VIOE-rapporten 1). Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Brussel.

Contact

Sibrecht Reniere
sibrechreniere@hotmail.com

LES CÉRAMIQUES COMMUNES CULINAIRES ENTRE VILLES ET CAMPAGNES DU NORD DE LA GAULE COMME TÉMOINS DES PHÉNOMÈNES D'ACCULTURATION.

ANNICK LEPOT

L'impact de la Romanisation sur les villes et leur arrière pays en Gaule du Nord durant le Haut-Empire est au centre des études menées par le Centre de Recherches d'Archéologie Nationale de l'Université Catholique de Louvain dans le cadre d'un projet interuniversitaire⁷⁴. Pour comprendre les relations et les dynamiques qui unissent ville et campagne, les biens de consommation sont des indicateurs substantiels. Un des axes de recherche se concentre sur les céramiques de production régionale comme témoins des changements économiques et culturels qui jalonnent cette période.

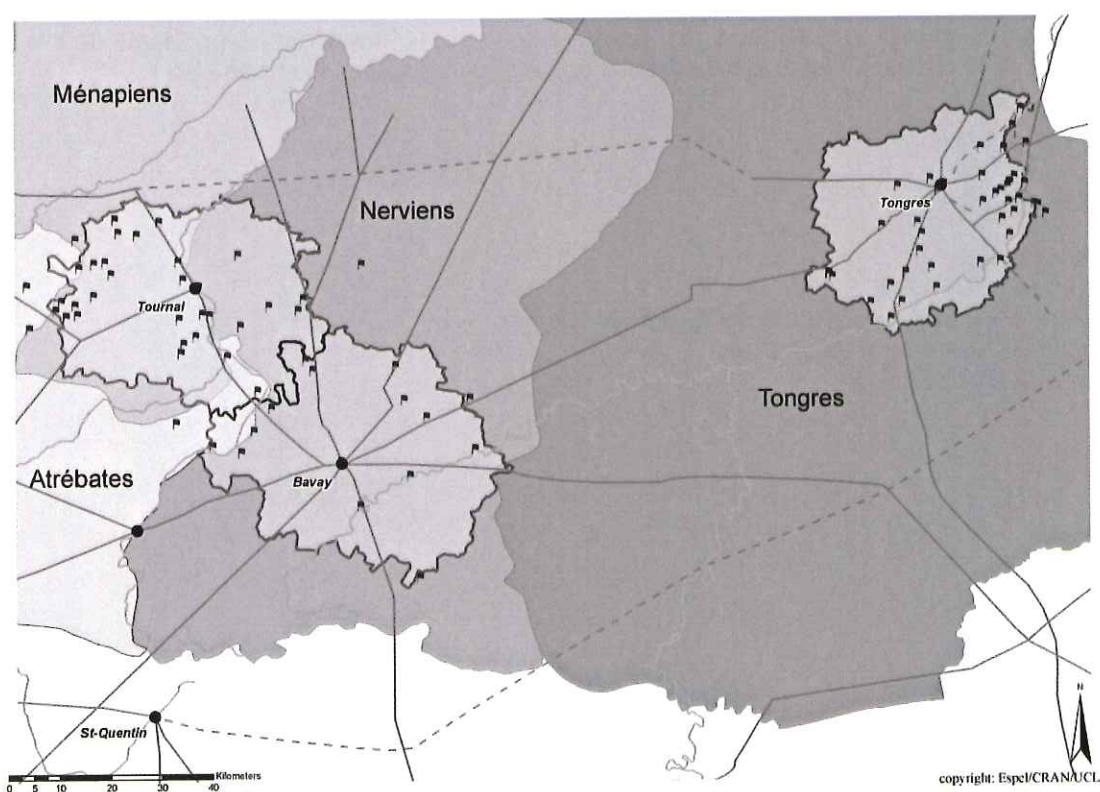

Fig.1 : Sites répertoriés pour l'étude des céramiques communes culinaires dans les aires géographiques de Bavay, Tournai et Tongres. (©UCL/CRAN)

La recherche se focalise sur trois espaces géographiques autour des deux capitales de cité, Bavay (Nerviens) et Tongres (Tongres) et de la ville de Tournai (entre Nerviens et Ménapiens). Tous les sites exploitables se trouvant dans un périmètre de trente kilomètres ont été inventoriés (Fig. 1). L'objectif est, d'une part, de comparer la ville et la campagne en termes d'approvisionnement et de consommation. D'autre part de mettre en évidence les similitudes et/ou les particularismes régionaux. Cette méthode, peu banale, basée sur des espaces circonscrits nous permet de comparer trois cas identiques, les milieux urbains et leur environnement, et d'identifier leurs caractéristiques socioculturelles propres.

⁷⁴ « Transition from Republic to Empire : The Impact of Romanisation on Cities and Countryside in Italy and The Provinces (2nd/1st century BC – 2nd/3rd century AD) (Pôles d'Attraction Inter-universitaires - État belge - Politique scientifique fédérale – PAI 6/22, 2007-2011).

Une méthode de travail a été mise en place pour tirer profit du matériel issu des sites de consommation. Elle se base sur trois points : l'analyse typologique pour appréhender les groupes culturels, l'analyse des fabriques pour approcher les questions liées à l'approvisionnement et l'analyse des fonctions pour comprendre comment les céramiques sont utilisées.

Les céramiques appelées ici « communes » sont donc considérées exclusivement comme des céramiques de cuisine. Souvent en marge des publications céramologiques, elles sont de bons indicateurs du degré de dissémination de la culture matérielle romaine et de la persistance des mœurs indigènes.

Le manque d'études de matériel intégrant des comptages et une analyse par fabrique pour les céramiques communes ne permet pas, à l'heure actuelle, de dessiner les grandes tendances sur l'approvisionnement des sites. Néanmoins, les observations issues de la comparaison des trois aires géographiques montrent que la réalité du terrain outrepassé les limites territoriales théoriques des cités. On peut voir notamment que les déterminismes topographiques, qu'ils soient naturels ou anthropiques, jouent un rôle non négligeable dans la délimitation des aires d'influences. Les interprétations issues de l'analyse des données sont retravaillées dans un Système d'Information Géographique. Bien utilisé, cet outil fournit un nouvel angle de vue qui permet de replacer les céramiques dans un cadre géographique, historique et culturel.

Contact

Annick Lepot
Aspirant F.R.S - FNRS
Centre de recherches et d'Archéologie Nationale
Université Catholique de Louvain
annick.lepot@uclouvain.be

PROSPECTIEF EN EVALUEREND ONDERZOEK IN HET KADER VAN HET SIGMAPLAN: EEN INTENSIEVE EXPLOITATIE VAN DE ALLUVIALE ZONE VAN DE "WIJMEERSEN" (SCHELLEBELLE, OOST-VLAANDEREN) IN DE MIDDEN ROMEINSE PERIODE.

ERWIN MEYLEMANS, YVES PERDAEN, FRIEDA BOGEMANS, ANNELIES STORME, INGE VERDURMEN⁷⁵

Situering van het onderzoeksgebied

De *Wijmeersen 2* zone is gelegen langs de Schelde op het grondgebied van de deelgemeentes Schellebelle en Wichelen (gem. Wichelen, prov. Oost-Vlaanderen). De zone ligt centraal tussen de kernen van deze dorpen, beide aan de overkant van de Schelde gelegen. Een kleine kilometer ten noordoosten van de zone ligt de dorpskern van *Uitbergen* (gem. Berlare).

Inleiding: achtergrond bij het Sigmapijan en algemene methodiek

Met als belangrijkste leidraad de Europese kaderrichtlijn water (2000/60/EEG) wordt vanaf 2008 tot 2030 het zogenaamde *herziene Sigmapijan* gefaseerd uitgevoerd. Dit plan (dat gebieden omvat langs de Benedenschelde en benedenlopen van Durme, Zenne, Rupel, Dijle, Grote- en Kleine Nete) heeft als hoofdaccenten *veiligheid* (tegen ongecontroleerde overstromingen) en *natuurlijkheid* (met voornamelijk de creatie van zoetwaterslikken en schorren). Dit betekent de uitvoering van een groot aantal infrastructuurwerken die een directe impact hebben op het onroerend erfgoed. Bovendien zullen door het toelaten van getijdenwerking in een aantal gebieden nieuwe geulen ontstaan, met mogelijke erosie van sites als gevolg. Door Waterwegen en Zeekanaal (Wenz) en het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) werd daarom een overeenkomst afgesloten die vanaf begin 2008 voorziet in de uitvoering van prospectief en evaluerend paleolandschappelijk, archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek. Dit om de impact van de inrichtingen op het onroerend erfgoed zo concreet mogelijk in te schatten, en dus om een verder preventief traject mogelijk en efficiënt te maken.

In de eerste fase van dit onderzoek wordt op basis van vooral boorgegevens (vnl. eigen handboringen) een algemeen geologisch kader opgebouwd. Naar deze gegevens worden sequenties bemonsterd voor paleo-ecologisch onderzoek (in de *Wijmeersen 2* zone vnl. pollen en macroresten). Op basis van dit paleolandschappelijk kader en de bedreiging van de toekomstige inrichting wordt een selectie gemaakt van zones en sedimenten voor archeologisch prospectief onderzoek.

Het archeologisch prospectief booronderzoek

Het prospectief booronderzoek wordt uitgevoerd door middel van boringen met een *Edelmannboor* met een diameter van 10cm, in een verspringend driehoeksgrid van 5x6m. Er worden telkens 2 tot 3 boorkoppen bemonsterd, die nat gezeefd worden op 1mm maaswijdte. De residu's hiervan worden gecontroleerd op archeologische indicatoren (keramiek, vuursteen, houtskool, bot *etc.*). De toegepaste prospectiemethode werd uitgewerkt in Nederland⁷⁶, en werd in Vlaanderen reeds verschillende malen met succes toegepast⁷⁷.

De zone (Wijmeersen A-B-C gedoopt, of WMA-B-C) die onderwerp is van dit artikel, is gelegen in een huidige meanderbocht van de Schelde (fig. 1). WMA-B⁷⁸ en WMC zijn gescheiden van elkaar door een huidige perceelsgrens.

De top van het bemonsterde niveau in WMA-B-C heeft een onregelmatige topografie. Dit is een gevolg van de geologische complexiteit van het gebied, waardoor de bemonsterde sedimenten bestaan uit een complex van kronkelwaardafzettingen van verschillende ouderdom, en andere geulafzettingen (*cf. infra*). De hoogste toppen van deze bemonsterde afzettingen zijn

⁷⁵ Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

⁷⁶ Groenewoudt 1994.

⁷⁷ Bats *et al.* 2006.

⁷⁸ In tegenstelling tot de andere prospectiezones is in WMA-B het archeologisch booronderzoek gefaseerd aangepakt. WMA staat voor de eerste fase van het booronderzoek volgens een 10x12m grid, WMB voor de tweede fase van het booronderzoek volgens een 5x6m grid.

gesitueerd op *ca.* 3,4m TAW, de laagste op *ca.* 2,4m TAW, wat betekent op een diepte van *ca.* 0,8 tot *ca.* 1,8 m onder het huidige maaiveld. In de boringen werd bovenop het bemonsterde niveau eveneens een uitgebreide aanwezigheid van zandige doorbraak- of geulafzettingen vastgesteld. Deze werden slechts gedeeltelijk bemonsterd.

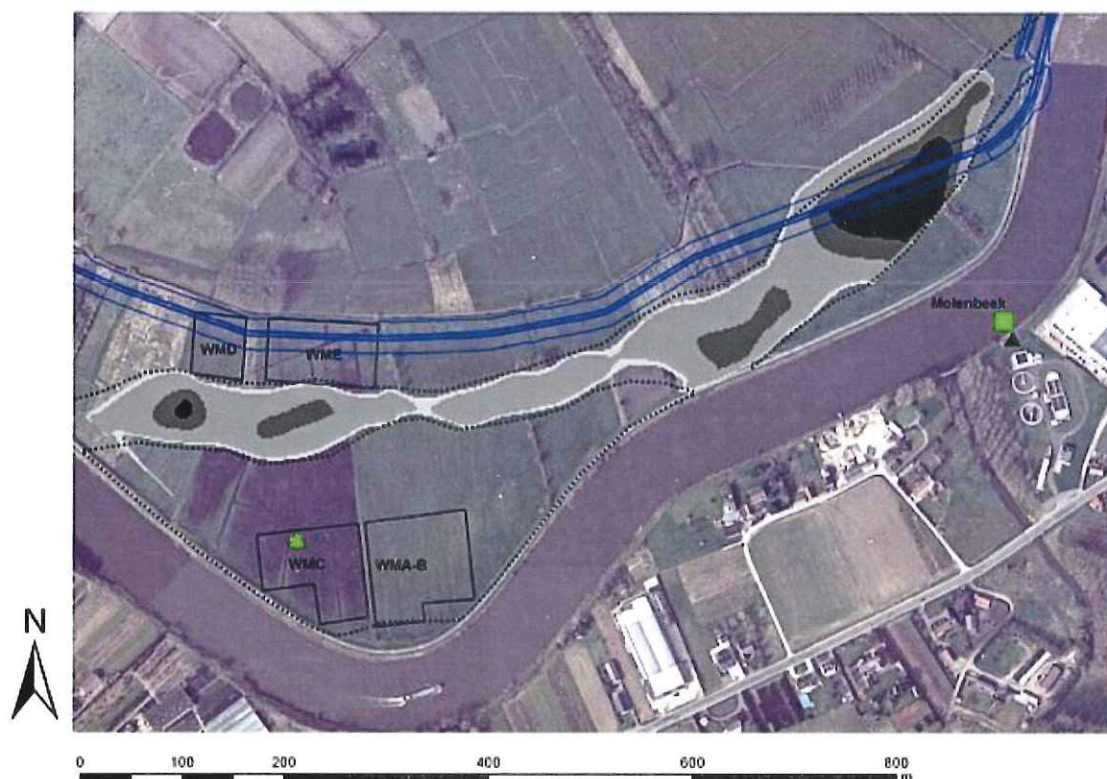

Fig. 1: Lokalisatie van de verschillende archeologische prospectiezones (A tot E) in de Wijmeersen 2 zone en evaluatieput WMC (groene driehoek), met aanduiding van opgevulde paleogeulen (stippellijn en grijswaarden) en toekomstige nieuwe dijk (blauwe lijnen).

De archeologische prospectie in zone WMA-C leverde vrij talrijke archeologische indicatoren op (fig. 2). Het betreft keramiekfragmenten en kleine scherven, dakpan- en baksteenfragmenten, kleine metalen objecten (vooral fragmenten van nagels), houtskool, macroresten van granen (vnl. rogge) en fruitsoorten (pruim, druif)⁷⁹, en botmateriaal (waarbij vooral de aanwezigheid van visbot opvallend was). Ook de aanwezigheid van kiezels werd opgetekend, waarbij achteraf bleek dat er een duidelijke associatie bestaat met de spreiding van de 'echte' archeologische indicatoren. De opvallendste concentratie aan vondsten was gesitueerd in de WMC zone, waar in verschillende naast elkaar gelegen boringen veel vondsten aanwezig waren. Drie van deze boringen toonden in het opgeboorde profiel daarenboven een vrij duidelijk antropogene 'laag', humeus en houtskoolrijk.

Op basis van de keramiek kon deze vondstenrijke zone chronologisch gesitueerd worden in de midden-Romeinse periode⁸⁰. Omdat het booronderzoek geen duidelijke interpretatie mogelijk maakte van de site werd overgegaan tot een evaluatieonderzoek.

Gezien de te verwachten wateroverlast ten gevolge van de hoge grondwaterstand kon verder onderzoek alleen maar worden uitgevoerd na het plaatsen van grondbemaling. Er werd daarom gekozen om slechts één nagenoeg vierkante proefput aan te leggen met zijden van 12m. De bemaling werd tot op een diepte van 3m geplaatst. De locatie van de evaluatieput werd vnl. bepaald door de spreiding van de antropogene sporen, tevens de archeologisch rijkste boorpunten.

⁷⁹ Met dank aan Jan Bastiaens (VIOE).

⁸⁰ Determinatie bevestigd door Wim De Clercq (UGent).

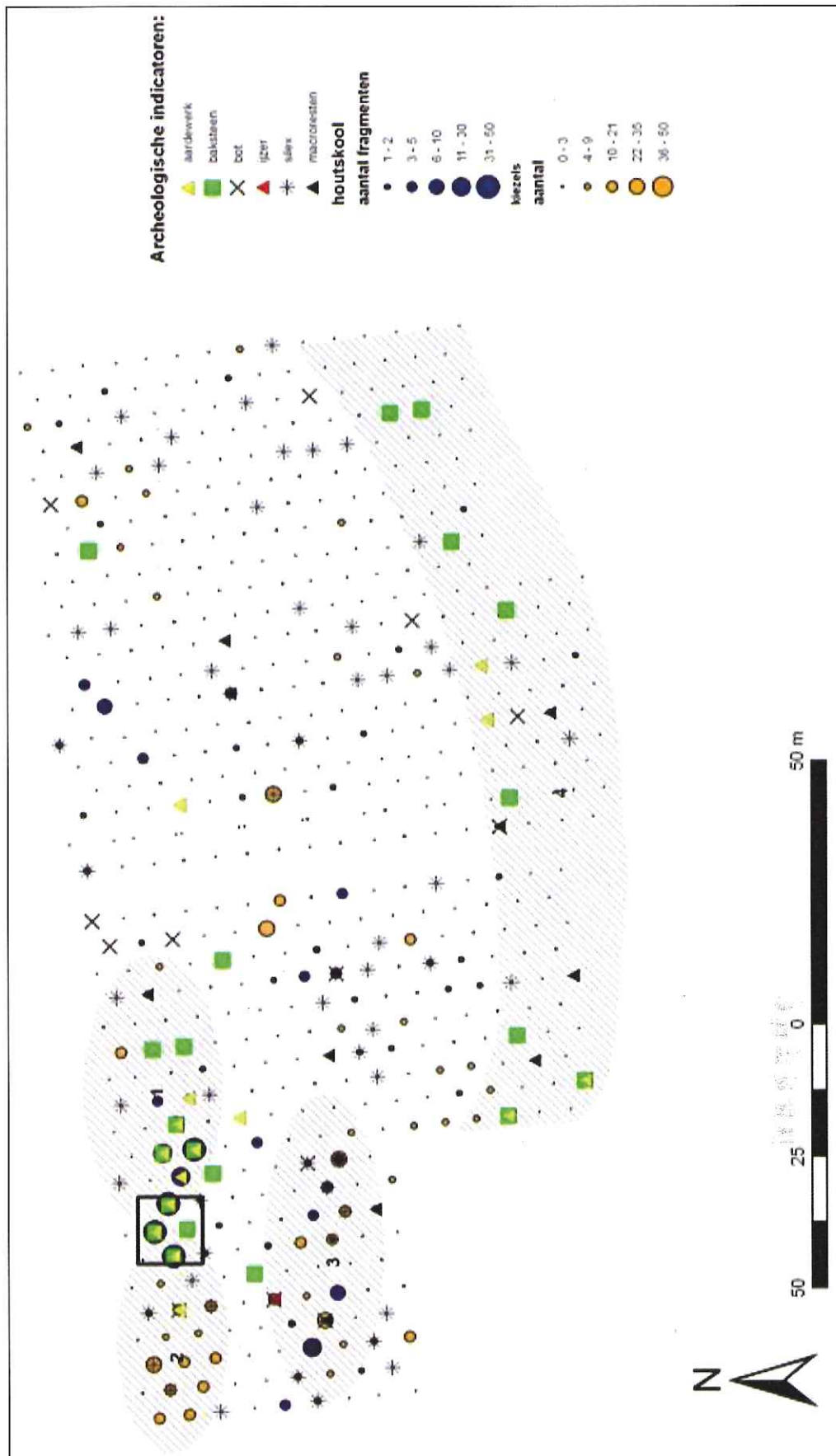

Fig. 2: Synthesekaart van de vondsten in de prospectieboringen in zones WMA tot C met aanduiding van 'concentraties' (gearceerd) en evaluatieput WMC (zwarte omlijning).

Het evaluatieonderzoek in WMC

Ongeveer een week na het plaatsen van de bronbemaling werd gestart met het evaluatieonderzoek (08-09-2008). Hierbij werden in totaal 6 niveaus machinaal aangelegd die manueel verder werden onderzocht. Op het einde van de evaluatiecampagne werden aan de zuid- en westkant van de evaluatieput 2 profielsleuven aangelegd. Het terreinonderzoek van de evaluatie werd afgesloten op 17-09-2008. De onderstaande samenvatting en interpretatie van de site wordt stratigrafisch opgebouwd, van oud naar jong.

De oudste herkende afzetting is een kleipakket, geaccumuleerd in een overstromingsvlakte. Op basis van het bestudeerde pollenmonster in deze afzetting kunnen deze sedimenten in het subboreaal/subatlanticum gesitueerd worden.

Deze overstromingsklei wordt aangesneden door een kronkelwaardafzetting van, eveneens op basis van pollenonderzoek, vermoedelijk subatlantische ouderdom (monsters voor 14C datering van deze sedimenten zijn ingediend, de resultaten hiervan zijn nog niet beschikbaar).

In het noorden van de evaluatieput komt een complex van zandige doorbraak- en/of geulsedimenten voor, die in oorsprong wellicht contemporain zijn met de kronkelwaardafzettingen. De stratigrafische relatie tussen deze beide afzettingen kon echter tijdens het evaluatieonderzoek niet duidelijk gemaakt worden. Op deze afzetting bevonden zich verschillende sporen (*cf. infra*).

De kronkelwaardafzetting wordt op zijn beurt aangesneden door een systeem van doorbraakgeulen. In de proefput waren delen van 2 van dergelijke geulen zichtbaar. De oudste geul hiervan (op basis van zijn positie in de sequentie) werd enkel geobserveerd in het zuidoosten van de evaluatieput. Hieruit werd archeologisch materiaal gerecupereerd, o.a. twee nagenoeg volledige Romeinse dakpannen (*imbrices*).

Deze geul wordt geërodeerd door een andere, ondiepere geul. Het dendrochronologische onderzoek op een gekapte eikenstam aangetroffen aan de basis van deze ondiepere geul geeft een datering eind 1^e-begin 2^e eeuw n.C.⁸¹. Stratigrafisch komt deze eikenstam voor in dezelfde positie als het onderste pakket van een afvallaag die de bodem van de geul markeert. De verdere opvulling van de geul, waarbij de afvallaag in verschillende wiggen opgesplitst wordt door zandige intercalaties, wijst erop dat die in verschillende fasen gebeurde. Eenmaal opgevuld werd de geul afgedekt door het jongste pakket van de afvallaag.

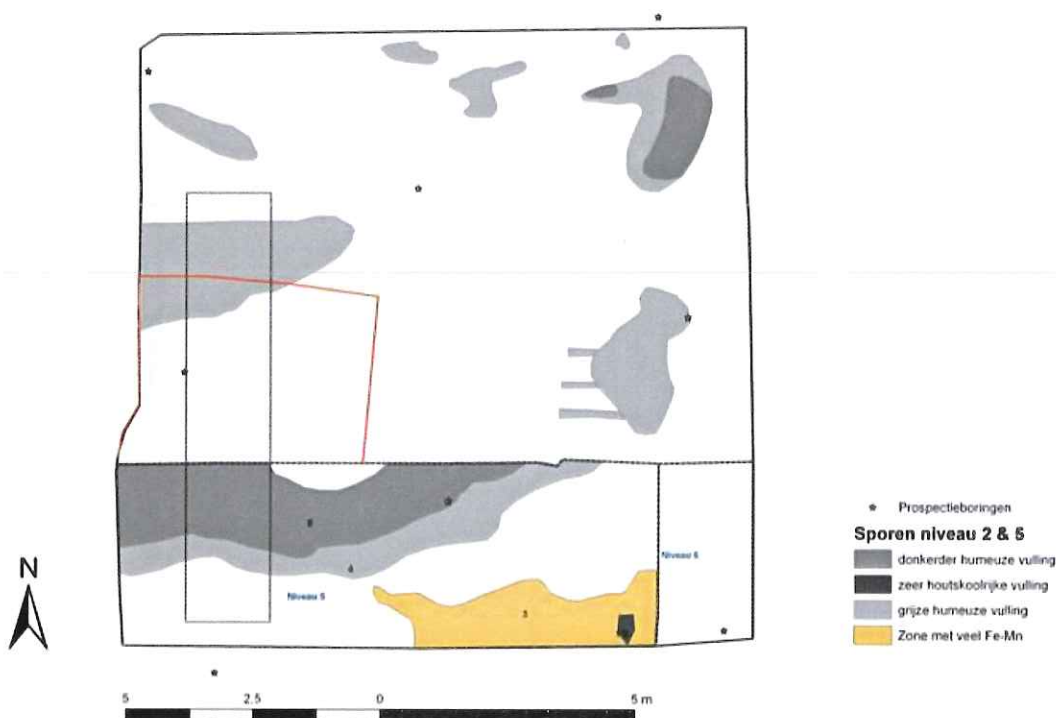

Fig.3: Combinatieplan van de machinaal aangelegde niveaus 2, 5 & 6 in evaluatieput WMC, en aanduiding van de zone waar de afvallaag werd vrijgelegd (rode omlijn) en integraal bemonsterd werd (blauw).

⁸¹ Haneca 2008.

Dit afvalpakket is het meest omvangrijke 'spoor' van de site (fig. 3), en is te volgen vanaf de top van de zandige doorbraak- of geulafzettingen in het noorden van de evaluatieput, tot in de hierboven beschreven geul. Het enige andere spoor dat zowel stratigrafisch (oversnijdt de rand van het afvalpakket) als qua archeologisch materiaal in de vulling zeker als (gedeeltelijk) gelijktijdig met dit pakket kan worden is een grote afvalkuil in het noorden van de evaluatieput, eveneens op de zandige doorbraakafzettingen. Het archeologisch materiaal in het afvalpakket en deze kuil wijst overal op een datering vanaf het eind van de 1^e tot het begin van de 3^e eeuw n.C. Een aanzienlijk gedeelte van deze afvallaag (*ca 3500 kg sediment*) werd integraal bemonsterd en uitgezeefd op 0,5mm.

Het archeologisch materiaal verzameld tijdens het uitvoeren van het archeologisch onderzoek en bij het zeven van deze bemonstering bezit de algemene kenmerken die hieronder beschreven worden. We benadrukken hierbij wel dat deze beschrijving gebaseerd is op slechts een eerste snel onderzoek van de vondsten.

Een eerste opvallend kenmerk van het vondstenspectrum is de grote hoeveelheid aan bouwmaterialen: baksteen- en dakpanfragmenten of gehele dakpannen, blokken Doornikse kalksteen, een zeer grote hoeveelheid nagels. Daarnaast toont het aardewerk vnl. een vrij luxueus spectrum met zeer veel *terra sigillata*, met een opvallende aanwezigheid van het type *Dragendorff 33*. Het baksel van de *terra sigillata* scherven verwijst naar productiecentra in zowel Oost- als Centraal Gallië. De meeste zijn ruwweg te dateren in de 2^e- begin 3^e eeuw n.C. Enkele scherven laten een meer precieze chronologische inschatting toe, nl. een fragment met veel mica's in het baksel (Oost-Gallisch: vermoedelijk eerder 2^e eeuw), en een fragment van een type *Dragendorff 18/31* (begin 3^e eeuw). Een fragment van een voetje van een *Dragendorff 32* type, afkomstig uit de afdekkende klei van niveau 5 (*cf. supra*), is eerder te situeren in de 3^e eeuw. Daarnaast is er een vrij grote hoeveelheid versierde scherven van kommen type *Dragendorff 37*. De meeste andere dateerbare elementen in de keramiek verwijzen eveneens vooral naar de 2^e eeuw. We vermelden hierbij vooral de aanwezigheid van enkele zeer fijne *terra nigra* (zogenaamde 'eggshell' *terra nigra*) scherven. De overige keramiek bestaat uit o.a. fragmenten van bekertjes met barbotine-versiering, zeepwaar uit de regio van Bavay, Rijnlandse kruikwaar, 'pompejaans rood' uit Noord-Frankrijk, en 'Keulse waar' (met oranje deklaag). Vermeldenswaard is o.a. een randfragment van een beker type *Niederbieber 32*, waarop trilmesversiering is aangebracht. De dateerbare elementen van deze producten verwijzen eveneens vooral naar de 2^e eeuw n.C. Van de meer gewone producten vermelden we o.a. fragmenten van dolia, kruikwaar, wrijfschalen en zgn. 'Scheldevallei- amforen', een product dat in zijn verspreiding vooral geconcentreerd is in de Scheldevallei, waarbij het productiegebied vooral zich in Zandig Vlaanderen lijkt te situeren⁸².

Een preliminair overzicht van het dierlijk botmateriaal uit de afvallaag⁸³ duidt op een relatief groot aantal schaapresten met de aanwezigheid van vooral jonge exemplaren. Dit wijst wellicht op schapenteelt ter plaatse. Daarnaast werd ook de aanwezigheid van varken en rund vastgesteld. Opvallend in het zeefresidu is de aanwezigheid van vrij veel visbot (wat al vastgesteld werd in het booronderzoek), voornamelijk zoetwatersoorten (karper, paling...). Belangrijk is echter ook de aanwezigheid van haring, wat samen met de aanwezigheid van mariene mosselen wijst op directe contacten met het Noordzeegebied, mogelijk het Schelde estuarium.

Het pollenonderzoek op de afvallaag tenslotte toont een zeer intensief ontgonnen landschap. Nagenoeg alle bomen lijken te zijn gekapt en er is overtuigende aanwezigheid van akkers in de onmiddellijke nabijheid. Deze intensieve ontginning heeft wellicht de waterhuishouding van het gebied sterk beïnvloed. Mogelijk zijn de verschillende geulinsnijdingen en -reactivaties zelf een gevolg van het begin van deze ontginning vanaf (het einde van?) de 1^e eeuw.

In het algemeen wijzen de vondsten erop dat de laag en de sporen moeten geïnterpreteerd worden als zijnde afkomstig van nederzettingen-/ consumptieafval, met de aanwezigheid van een vrij rijke rurale civiele nederzetting in de onmiddellijke nabijheid. Deze nederzetting lijkt

⁸² Van der Werff *et al.* 1997.

⁸³ Met dank aan A. Erynck (VIOE).

bovendien in direct contact gestaan te hebben met een relatief uitgebreid handelsnetwerk, misschien via de Schelde zelf.

De verdere evolutie van de site wordt gekenmerkt door klei-accumulatie. Op minstens 2 niveaus in deze klei werden nog Romeinse sporen waargenomen. Een eerste niveau hiervan is aanwezig in het zuiden van de evaluatieput, en vormt de basis van de klei-accumulatie, die het hierboven beschreven geulensysteem afdekt (op ca. 3m TAW). Het archeologisch materiaal dat uit de basis van deze kleiaccumulatie werd gerecupereerd wijst voorlopig op een datering in de 3^e eeuw. Op dit niveau werd verder een zeer duidelijk (paal?)spoor opgetekend, dat *in situ* werd verbrand.

Op een hoger niveau in de klei zien we hoe dit overstromingsfacies ook in het noorden van de evaluatieput het oppervlak begint af te dekken (op ca 3,60m. TAW), en bijna drie kwart van de oppervlakte van de evaluatieput inneemt. Het paalspoor op het vorige niveau was niet meer zichtbaar. Dit is het stratigrafisch jongste niveau waarmee duidelijke archeologische sporen kunnen geassocieerd worden. Het gaat om twee ondiepe ovale kuilen, houtskoolrijk maar voor de rest vondstenloos, en enkele smalle lineaire sporen, misschien te interpreteren als ploeg- of eergetouwsporen. Het archeologisch materiaal dat van het vlak op dit niveau kon gerecupereerd worden behoort eveneens tot de Romeinse periode.

Interpretatie

Er is slechts weinig gekend over de Romeinse exploitatie van de alluviale gebieden in Vlaanderen, en we konden dan ook geen parallellen vinden voor deze site in de regio. We vinden mogelijk wel goede aanknopingspunten voor de opbouw van een hypothese in Nederland. Er is immers een zeer opvallende parallel te trekken met de site van de *Papendrechtse Stroomrug*⁸⁴. Ook hier is sprake van een afvalpakket uit de midden-Romeinse periode, aan de rand van en in een 'restgeul'. Ook het vondstenspectrum uit deze afvallaag is opvallend gelijkaardig. De auteurs vermoeden aldus een inheems-Romeinse nederzetting met mogelijke steenbouw, of houtbouw met secundair gebruik van dakpannen, vlak in de buurt. Deze kon echter niet worden gelokaliseerd. Dergelijke constructies van midden-Romeinse boerderijen in houtbouw met secundair gebruik van dakpannen werden in deze regio echter al wel aangetroffen op de *Alblasserdam*, eveneens gelegen op relatief beperkte oppervlaktes op 'stroomruggen' vlakbij rivieren⁸⁵. Op de Nederlandse sites wordt de aanwezigheid van kiezels en grind als een bijkomende indicatie gezien voor het vermoeden van constructies in de buurt. Ook dit kenmerk is overtuigend aanwezig in het afvalpakket op de WMC site (en in de prospectieboringen).

De chronologie van de site wijst dus op een intensieve exploitatie van het gebied over een periode van meer dan een eeuw, d.w.z. 3 of 4 generaties lang. Het is dus goed mogelijk dat er zich verschillende bouwfasen in de buurt bevinden. Een gedetailleerde studie van het aardewerk in de verschillende geulopvullingsfacies kan misschien meer duidelijkheid brengen over de fasering hierin.

In ieder geval is deze datering in de midden Romeinse periode, en meer precies in de 2^e eeuw, in overeenstemming te brengen met de andere (relatief) schaarse gegevens over de Romeinse aanwezigheid in de regio. We vermoeden dat deze nederzetting, gezien de positie van de afvallaag en de hiermee contemporaine sporen, gelegen is op een relatief uitgestrekt complex van zandige doorbraakafzettingen, net ten noorden van de evaluatieput.

De aard van de sporen in de kleiaccumulatiezones is niet duidelijk te vatten. Wel is het duidelijk dat deze kleiaccumulatie nagenoeg geheel plaats vond in de Romeinse periode. Er wordt nog verschillende malen geprobeerd activiteiten uit te voeren in dit snel aggraderend alluviaal milieu (gezien de eventuele ploegsporen mogelijk ook akkerbouw) maar uiteindelijk wordt de occupatie van het overstromingsgebied opgegeven. Dit einde van de Romeinse exploitatie van de riviervalleien in de loop van de 3^e eeuw, en intense kleiaccumulatie, werd eveneens in Nederland vastgesteld⁸⁶.

⁸⁴ Dijkstra *et al.* 1999.

⁸⁵ van der Beemt 1967.

⁸⁶ Berendsen 1990.

Conclusie

Het onderzoek in de Wijmeersen 2 zone leverde enigszins verrassend een rijke en gestratificeerde midden-Romeinse site op, die wijst op een zeer intensieve exploitatie van het alluviale gebied van de Schelde. Door de afdekkende klei, de hoge grondwaterstand, en de diepte onder het maaiveld van tenminste een gedeelte van de site, kon slechts een beperkte oppervlakte van de site onderzocht worden. De prospectieboringen wijzen er echter op dat nagenoeg de hele geprospecteerde zone deel uitmaakt van de site. Het vondstenspectrum van de door opgraving onderzochte zone duidt bovendien op de aanwezigheid van een nederzetting met (gedeeltelijke) steenbouw vlak in de buurt. Een kandidaat locatie voor deze bewoning is een zandig complex van doorbraakgeulsedimenten, dat zich nog in het alluviaal gebied net ten noorden van de evaluatieput bevindt. Deze site lijkt gezien de luxueuze aard van de vondsten en de aanwezigheid van o.a. mariene soorten in het visbot rechtstreekse handelscontacten gehad te hebben met het Noordzeegebied. De intense ontginning van de zone in deze periode lijkt hernieuwde fluviaale activiteit in het gebied veroorzaakt te hebben, met nieuwe geulinsnijdingen en tenslotte de opbouw van een kleipakket. Ook tijdens deze klei-accumulatie was er nog Romeinse activiteit in de zone, getuige sporen op tenminste 2 niveaus in dit kleipakket.

Bibliografie

- Bats M., Bastiaens J. & Crombé P. 2006: Prospectie en waardering van alluviale gebieden langs de Boven-Schelde. CAI-project 2003-2004. In Cousserier K., Meylemans E. & In 't Ven I. (red.), *CAI-II. Thematisch inventarisatie- en evaluatieonderzoek*. VIOE Rapporten 2, Brussel, 75-100.
- Berendsen H.J.A. 1990: River Courses in the Central Netherlands during the Roman period, *Berichten ROB 40*, 234-250.
- Dijkstra Y., Brinkemper O., Koot C.W. (red) 1999: Archeologie in de Betuweroute. Papendrechtse Stroomrug, *Rapportage Archeologische Monumentenzorg 80*; Amersfoort.
- Groenewoudt B.J. 1994: *Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen: een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden*, Nederlandse Archeologische Rapporten 17, Amersfoort.
- Haneca K. 2008 : *Verslag dendrochronologisch onderzoek : houten stam uit de Wijmeersen (Wichelen/Berlare)*, ongepubliceerd rapport VIOE, Brussel.
- Van der Beemt G. 1967: Iets over de Romeinse nederzetting te Alblasterdam, *Westerheem* 16,4, 137-148.
- Van der Werff J.H., Thoen H., Van Dierendonck R.M. 1997: Scheldevallei-amforen. Belgisch bier voor Bataven en Canefaten?, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks LI*, 1-19.

Contact

Erwin Meylemans, Yves Perdaen, Frieda Bogemans, Annelies Storme & Inge Verdurmen
 VIOE
 Koning Albert II-laan 19, bus 5,
 1210 BRUSSEL
 erwin.meylemans@rwo.vlaanderen.be
 yves.perdaen@rwo.vlaanderen.be
 frieda.bogemans@rwo.vlaanderen.be
 annelies.storme@rwo.vlaanderen.be
 inge.verdurmen@rwo.vlaanderen.be

100 100 100 100

EEN ROMEINSE LANDINDELING TUSSEN TONGEREN EN MAASTRICHT

RICK BONNIE

Inleiding

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog, wanneer luchtfotografie haar intrede maakte, trokken zichtbare sporen van mogelijke Romeinse landindelingen in het landschap veel wetenschappelijke aandacht.⁸⁷ Zo ook in het zogenaamde Romeins villalandschap in Oost-België, Zuid-Nederland en het Duitse Rijnland.⁸⁸ Het probleem met de hypothesen voor België, Nederland en Duitsland ligt echter in het achterhalen van de veronderstelde Romeinse herkomst van deze sporen. Daar de argumenten vaak zwak zijn, worden deze hypothesen binnen de huidige archeologie dan ook meestal verworpen.⁸⁹

Toch heeft ook het statische denkbeeld van de huidige wetenschap over Romeinse landindelingen bijgedragen aan deze desinteresse in kadasters. Men meent dat de locatie en grootte van evenals het concept achter Romeinse kadasters vaststaat. Op basis hiervan heeft men Romeinse landindelingen geïnterpreteerd als een visueel, koloniaal machtssymbool.⁹⁰ In feite gedragen kadasters zich echter veel dynamischer binnen het Romeinse landschap.⁹¹ Zo werden zij bijvoorbeeld niet altijd fysiek in het landschap aangebracht, wat de herkenbaarheid en de wetenschappelijke confirmatiegraad tegenwoordig uiteraard niet bevordert. Hierdoor lijken zij ook op een sociaal-cultureel en politiek niveau een dynamischere rol te spelen.⁹²

In dit artikel zal de mogelijkheid van een Romeinse landindeling in de regio tussen de provinciaal Romeinse stad Tongeren en het kleinere Maastricht worden onderzocht. Hiervoor zal zowel de eerdere hypothesen worden bekeken alsmede een nieuwe archeologische analyse van mogelijke sporen worden uitgevoerd.

Eerder kadasteronderzoek rondom Tongeren

De eerste hypothesen over een mogelijk Romeins kadaster tussen Tongeren en Maastricht werden eind jaren '50 gepubliceerd door Mertens (fig. 1) en Ulrix.⁹³ Beiden suggereerden onafhankelijk van elkaar in het moderne landschap sporen van een Romeinse landindeling te zien. Het probleem bij deze studies is echter dat de historische en ruimtelijke associatie van lineaire elementen in het huidige landschap met Romeinse kadasters klakkeloos is overgenomen, terwijl dit in werkelijkheid moet worden vastgesteld. De moderne lijnen van wegen, greppels en grenzen die het Romeinse kadaster moesten voorstellen blijken willekeurig en onbeargumenteerd te zijn gekozen. Op basis hiervan kan worden gesteld dat beide hypothesen geen objectiviteit bevatten (middels beide methodes kan men ook Romeinse kadasters in de Verenigde Staten vinden) alsmede hun datering baseren op een cirkelredenering.

Een nieuwe archeologische analyse van mogelijke sporen

De regio rondom Tongeren ligt middenin het heuvelachtige, zogenaamd Romeinse villalandschap dat bedekt is met löss. Door de vruchtbaarheid van de löss maakte deze regio gedurende de Romeinse tijd economisch, politiek en sociaal-cultureel een grote verandering door. Löss is echter ook zeer erosiegevoelig. Aangezien de aanwezige taluds binnen dit landschap deze erosie tegengaan, lijken deze taluds van groot economisch en sociaal belang voor de regio. Er wordt daarom aangenomen dat deze taluds restanten zijn, of *limites*, van een Romeinse landindeling. Door de taluds te relateren aan archeologisch materiaal uit de regio, is geprobeerd deze veronderstelde Romeinse herkomst te onderbouwen.

⁸⁷ Zie Bradford 1957; Castagnoli 1958.

⁸⁸ Voor een overzicht, zie Raepsaet 1977.

⁸⁹ Zie o.a. Heimberg 2003, 127; Enkevort *et al.* 2005, 3.

⁹⁰ Zie Purcell 1990, 16; Peterson 1993, 237-238; Alcock 2002, 46.

⁹¹ Zie o.a. Dilke 1971; Clavel-Lévêque 1983; Peterson 1993.

⁹² Bonnie, in druk.

⁹³ Mertens 1958; Ulrix 1959.

De meeste taluds tussen Tongeren en Maastricht oriënteren zich in een 45° tot 56° noordoostelijke hoek of lopen dwars hierop. Dit heeft te maken met de regionale loop van het plateau. Zoals de *Corpus Agrimensorum* – de belangrijkste historische bron op het gebied van Romeinse landmeting – vermeldt, speelt het reliëf een belangrijke factor bij het vaststellen van een kadaster.⁹⁴ Het feit dat een groot aantal taluds echter dwars liepen op de richting van het plateau toont de mogelijkheid van een kadaster ook aan, daar deze tegendraadse oriëntatie dan zou worden verwacht.

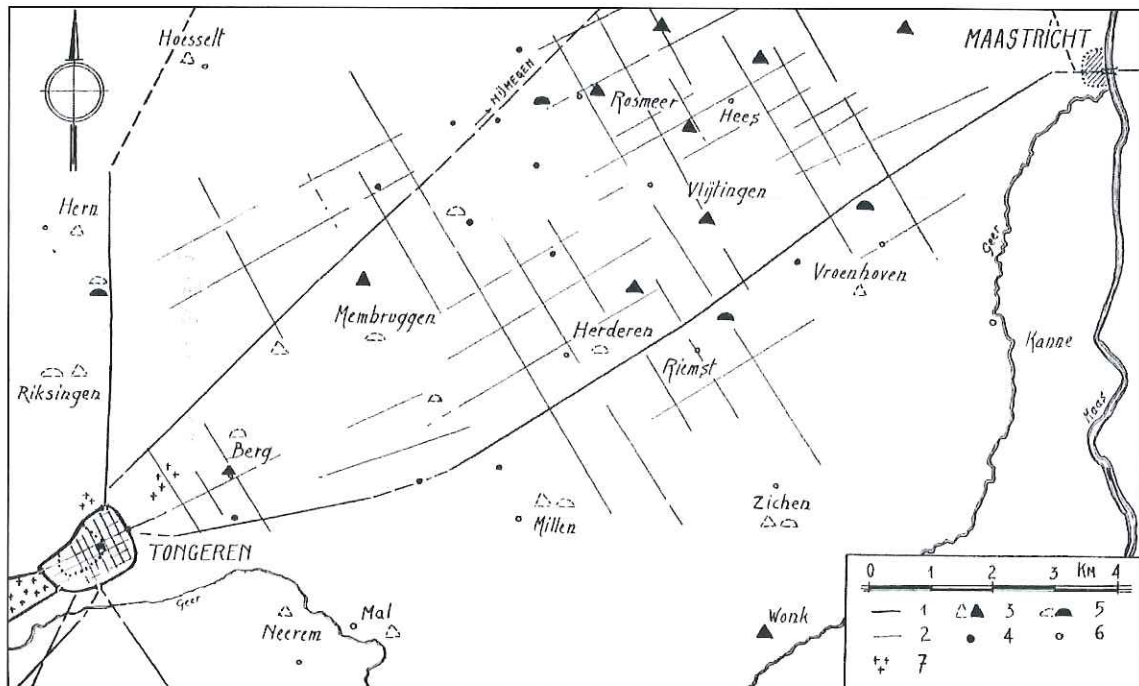

Fig. 1: Mertens' voorstel van een Romeinse landindeling tussen Tongeren en Maastricht (Mertens 1958).

Sporen van bewoning, graven, hekken en greppels lijken meestal parallel te lopen aan bepaalde lijnelementen in het landschap zoals wegen en taluds. Een Romeins voorbeeld is de landindeling rond de stad Collatia, nabij Rome.⁹⁵ Een dergelijke analyse voor de regio tussen Tongeren en Maastricht resulteerde in een correlatie tussen de oriëntatie en de datering van de archeologische sporen in deze regio. Dit betekent dat er tussen de Late IJzertijd en de Laet Romeinse periode een opmerkelijke transformatie was in de oriëntatie van archeologische structuren. Een transformatie die mogelijk kan worden verklaard door sociaal-culturele, politieke en economische veranderingen gedurende deze periodes.

Echter het is de Midden Romeinse periode die als enige periode in de regionale geschiedenis qua oriëntatie van archeologische structuren lijkt te relateren aan de taluds. 46 procent had eenzelfde oriëntatie, 45° tot 56° noordoostelijk. Andere periodes bleven hier qua percentage ver achter. Zo bleef het percentage voor de resterende periodes vóór en tijdens de Romeinse tijd onder de zes procent. Een ander voorbeeld zijn de middeleeuwse kastelen, waarvan de oriëntatie niet kon worden gekoppeld aan tijd noch locatie.

Maar er zijn meer argumenten te geven voor de realisering van een Romeins kadaster tijdens de Midden Romeinse periode dan alleen de oriëntatie van archeologische structuren. Terwijl de archeologische vindplaatsen continuïteit tonen tussen de Vroeg en Midden Romeinse periode, toont het aantal structuren op de Vroeg Romeinse vindplaatsen een enorm verval gedurende deze overgang. Slechts zes procent van de Vroeg Romeinse structuren blijven gebruikt worden tijdens de Midden Romeinse periode. Bij structuren met een oriëntatie tussen 45° en 56° noordoost is dit percentage zelfs nog lager. Van de 17 Midden Romeinse structuren

⁹⁴ Zie Le Gall 1975; Peterson 1993.

⁹⁵ Chouquer 1987.

aangetroffen op 8 verschillende vindplaatsen was slechts één in gebruik ten tijde van de Vroeg Romeinse periode.

Bovendien weerlegt het 60° noordoost georiënteerde Augusteïsch stadsplan van Tongeren een mogelijke Vroeg Romeinse datering voor een nieuwe landindeling. Als een kadaster een Vroeg Romeinse herkomst zou hebben, dan zou het dezelfde oriëntatie hebben gekregen als dit stadsplan. Dit vanwege het feit dat een Romeinse landindeling altijd dezelfde oriëntatie kreeg als de stad of het militair kamp dat tegelijk met haar was ontstaan. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Italië, Frankrijk en Griekenland.

Als een historische en archeologische context voor de realisering van een Romeinse landindeling in het gebied tussen Tongeren en Maastricht lijkt het bewijs dus te wijzen op de periode na de Bataafse opstand (69-70 n.Chr.). Dit was een periode van snelle sociaal-culturele, politieke en economische veranderingen met het ontstaan van een geforceerde hiërarchische relatie binnen de bevolking. Steven Dyson vermeldt:

*"With the Flavian period, the evidence for major social discontent in Gaul disappears [...]. The Flavians seem to have perceived the problems of Gaul and taken long range steps to improve conditions. Considerable investment was made in the Gallic countryside [...]. These actions laid the foundations of the new prosperity in Gaul ..."*⁹⁶

Tevens was het de Flavische periode waarin vele kadasters in het rijk opnieuw werden ingemeten of ontstonden. Voorbeelden van zulke nieuwe kadasters zijn Corintië (Griekenland), Orange, Béziers (Frankrijk) en in Noord-Afrika.

Fig. 2: Een vroegere Romeinse landindeling die ook in het huidige Italiaanse landschap nog zichtbaar is. Let op de situering van de gebouwen nabij de grenzen van het vroegere kadaster (Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano 1983).

⁹⁶ Dyson 1975, 161.

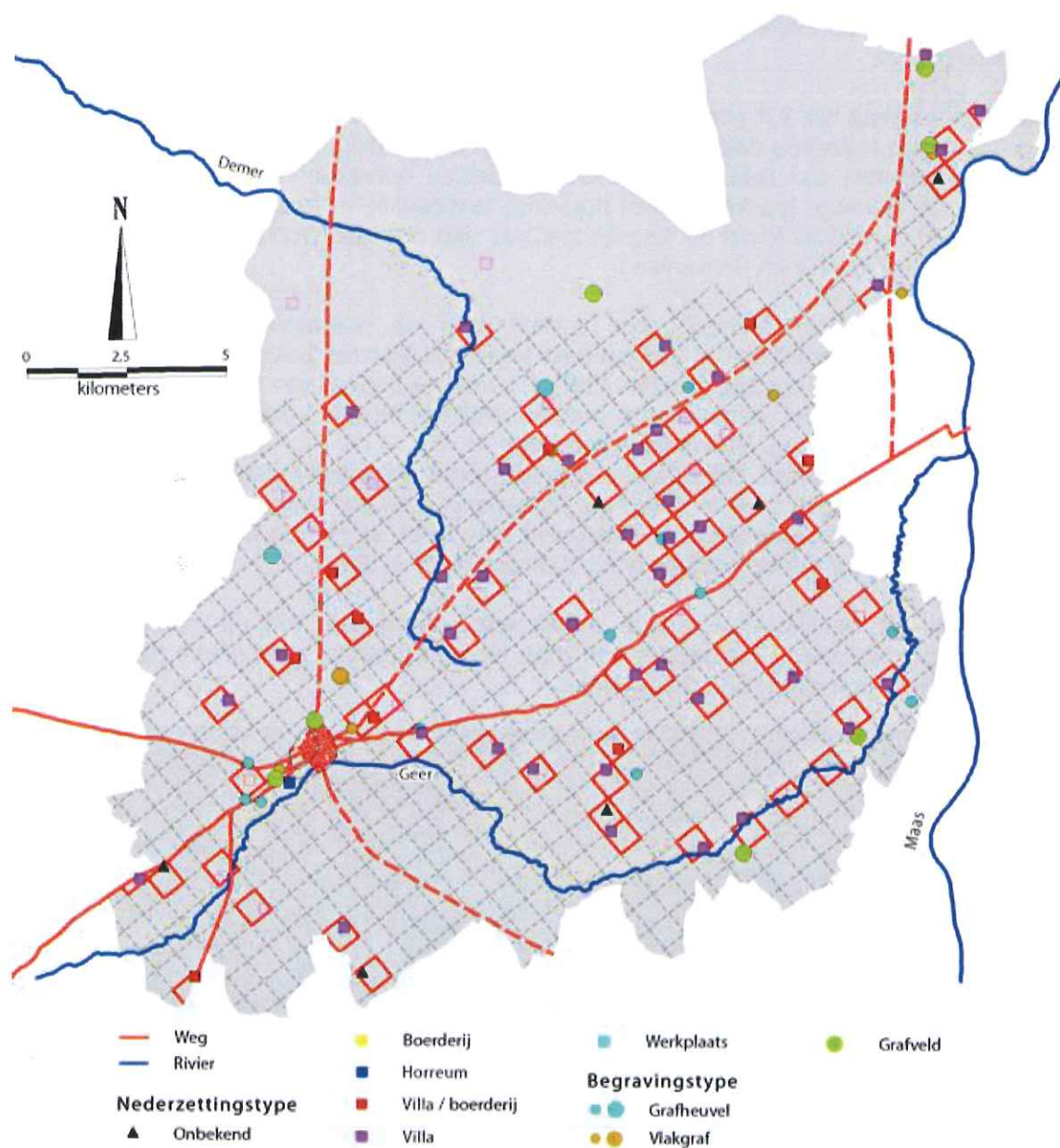

Fig. 3: Voorstel van een Romeinse kadaster tussen Tongeren en Maastricht van 18 bij 18 Romeinse actus.

Om de Midden Romeinse landindeling tussen Tongeren en Maastricht te reconstrueren is aangenomen dat Romeinse vindplaatsen zich situeerde nabij de grenzen, of *limites*, van een kadaster. Dit is gebaseerd op het feit dat, door middel van religieuze en symbolische continuïteit, Romeinse altaren en tempels evenals latere moskeeën, kerken en kruisen werden gebouwd nabij of zelfs op de grenzen van een kadaster. Ook grafheuvels lijken nabij de grenzen te worden opgericht als visueel element ter afbakening van de sociale ruimte. Voorbeelden van deze aanname zijn zowel in het huidige landschap (fig. 2) evenals in de Romeinse tijd te vinden.

De distributie van archeologische vindplaatsen is geanalyseerd door middel van hypothetische kadasters van verschillende groottes (15 Romeinse *actus* tot 22 *actus*). Deze kadasters zijn gerelateerd aan de taluds met een oriëntatie van 45° tot 56° noordoost. Dit resulteerde in een kadaster van 18 Romeinse *actus* (fig. 3). 65 procent van de Midden Romeinse vindplaatsen op de löss lagen nabij de grenzen van deze landindeling. Dit percentage is hoger dan bij vele

kadasters uit Italië, Frankrijk en Engeland.⁹⁷ Zelfs de middeleeuwse kerken rondom Tongeren zijn gebouwd nabij of zelfs op de grenzen van het vroegere Romeinse kadaster; van de kerken op de löss daterend vóór 1050 n.Chr. is dit 77 procent.

Conclusie

Tijdens de Midden Romeinse periode lijkt er tussen Tongeren en Maastricht een kadaster te hebben gelegen dat het plateau volgde in het gebied tussen Tongeren en Maastricht. De grootte van dit kadaster was 18 bij 18 *actus* (638 bij 638 meter). Deze Romeinse landindeling lijkt zich echter enkel uit te spreiden op de löss. De meer noordelijk gelegen zandige Kempen in Limburg en Brabant tonen geen sterke aanwijzingen om hier een Romeinse landindeling te verwachten.

Bibliografie

- Alcock, S.E. 2002. *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories*. Cambridge.
- Bonnie, R., in druk. *Cadastres, Misconceptions and Northern Gaul. A case-study from the Belgian Hesbaye region*. Leiden.
- Bradford, J.D. 1957. *Ancient Landscapes. Studies in Field Archaeology*. London.
- Castagnoli, F. 1958. *Le ricerche sui resti della centuriazione*. Note e discussioni erudite 7. Roma.
- Chouquer, G. (red.) 1987. *Structures agraires en Italie centro-méridionale cadastres et paysages ruraux*. Collection de l'Ecole française de Rome 100. Rome.
- Clavel-Lévêque, M. (red.) 1983. *Cadastres et Espace Rural. Approches et réalités antiques (table ronde de Besançon mai 1980)*. Paris.
- Dilke, O.A.W. 1971. *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*. London.
- Dyson, S.L. 1975. Native revolt patterns in the western Empire, in H. Temporini en W. Haase, (red.) *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.3. Berlin, 138-175.
- Enkevort, H. van, Groot, T. de, Hiddink, H.A. en Vos, W. 2005. *De Romeinse tijd in het Midden-Nederlandse rivierengebied en het Zuid-Nederlands dekzand- en lössgebied*. NOaA hoofdstuk 18, versie 1.0. Amersfoort.
- Heimberg, U. 2003. Römische Villen an Rhein und Maas, *Bonner Jahrbücher* 203, 57-148.
- Le Gall, J. 1975. Les Romains et l'orientation solaire, *Mélanges de l'École Française de Rome Antiquité* 87, 287-320.
- Mertens, J.R. 1958. Sporen van een Romeins kadaster in Limburg?, *Limburg* 37, 253-260.
- Peterson, J.W.M. 1993. *Computer-aided investigation of ancient cadastres*. Norwich.
- Purcell, N. 1990. The Creation of Provincial Landscape: the Roman Impact on Cisalpine Gaul, in T.F.C. Blagg en M.J. Millett (red.) *The early Roman empire in the West*. Oxford, 6-29.
- Raepsaet, G. 1977. Quelques aspects de la division du sol en Pays Tongres, in D. Haupt en H.G. Horn (red.) *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. Beiheft der Bonner Jahrbücher 38. Köln, 147-157.

⁹⁷ Chouquer 1987; Peterson 1993.

Ulrix, F. 1959. Centuriatio in de omstreken van Tongeren, *Limburg* 38, 34-44.

Contact

Rick Bonnie MA
ArcheoLogic
Pelmolenlaan 12-14
3447 GW Woerden
r.bonnie@archeologic.nl

TWEEDE EN DERDE FASE VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 'ANICIUS' AAN DE ELFDE NOVEMBERWAL TE TONGEREN

KRISTIEN BORGERS, MICHIEL STEENHOUDT EN ELLEN VAN DE VELDE

Van 16 mei tot en met 14 november 2008 is een noodopgraving uitgevoerd te Tongeren⁹⁸ op de locatie van de oude busstelplaats van De Lijn, tussen de Sacramentstraat en de Elfde Novemberwal. De eerste fase van het onderzoek, uitgevoerd door ADC Archeoprojecten (NL), vond plaats in het najaar van 2007. Op het terrein worden (luxe) appartementen, parkeergelegenheden, commerciële ruimten en een zorghotel gebouwd; het zogenaamde Anicius project. Drie zones op de site dienden hiervoor archeologisch onderzocht te worden. Om de opgraving uit te voeren werd door de NV Anicius een projectteam samengesteld van zes arbeiders, in dienst van de Stad Tongeren. Zij stonden onder dagelijkse begeleiding van twee projectarcheologen, Kristien Borgers en Michiel Steenhoudt en archeologe/tekenares Ellen Van de Velde, in dienst van Democo NV. Voor het wetenschappelijk toezicht kon het team een beroep doen op Geert Vynckier van het VIOE, buitendienst Tongeren.

De site situeert zich binnen de Romeinse stadsomwalling van de 2de eeuw n. Chr., maar is buiten de laat-Romeinse (4de-eeuwse) en middeleeuwse (13de-eeuwse) stadsomwallingen gelegen. De oudste sporen die op de site zijn aangetroffen tijdens het onderzoek zijn vuurstenen afslagen en (micro)klingen. Zij zijn de enige getuigen van prehistorische bewoning in de buurt van de site. Bouwsporen uit deze periode ontbreken. De oudste Romeinse sporen dateren uit de zogenaamde houtbouwfase (1ste eeuw n. Chr.). Een aantal kuilen en paalkuilen dateren uit die periode, maar er is geen duidelijke plattegrond herkenbaar. Uitzondering zijn enkele greppels die deel uit maken van een vierkant vertrek van een gebouw. Mogelijk zijn het standgreppels waarin houten funderingsbalken geplaatst zijn die de lemhouten muren van een vakwerkgebouw droegen. Van die balken, of de opstaande stijlen, zijn echter geen sporen teruggevonden.

Fig. 1. Romeinse kiezelweg

⁹⁸ Borgers, Steenhoudt en Van de Velde 2009.

Reeds bij het begin van het onderzoek is in de tweede en grootste werkput één van de zijwegen van het Romeinse stratenplan⁹⁹ aangetroffen, die het terrein van noord naar zuid doorkruist (Fig. 1). Deze Romeinse weg kende minstens zeven bouwfases en is nog over een lengte van 16 tot 18 m en een breedte van 4 m geregistreerd. De oudste weg is een dikke (10 tot 30 cm), kleiige 'stoflaag', waarop heel wat organisch consumptieafval is gedumpt en die aan weerszijden voorzien was van een houten palissade. Hij kan waarschijnlijk gedateerd worden in de vroegste bewoningsfase van de stad, namelijk in het begin van de 1ste eeuw n. Chr. De zes overige wegen zijn kiezelwegen, al dan niet gefundeerd op naast elkaar gestapelde silexblokken en geflankeerd door twee afwateringsgrachten. Zij kunnen op basis van vondstmateriaal gedateerd worden van het midden van de 1ste eeuw n. Chr. (eerste bekieseling tijdens keizer Claudius) tot het begin van de 3de eeuw n. Chr.

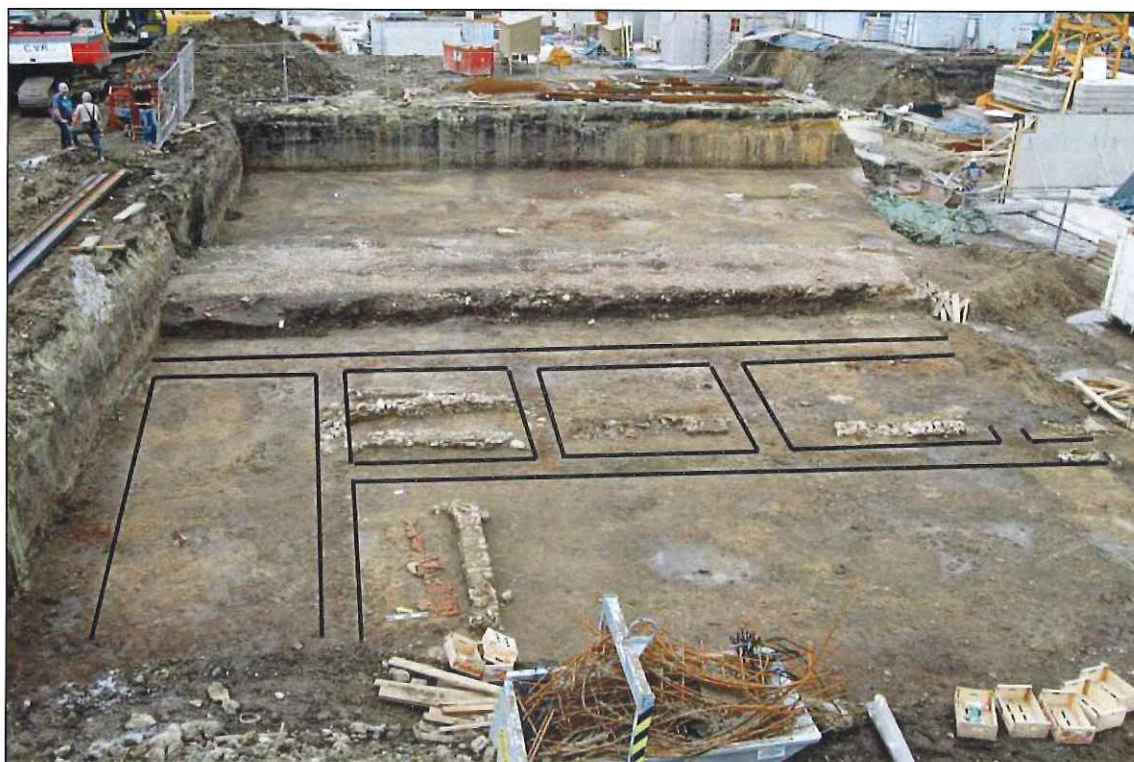

Fig. 2. Bouwsporen van een woning uit de 2de eeuw n. Chr., ten westen van de Romeinse weg

Aan weerszijden van de Romeinse weg zijn sporen aangetroffen van twee stadswoningen. De sporen ten westen van de weg zijn het best bewaard gebleven (Fig. 2). Hier zijn langs de weg (minstens) drie kleine vertrekken zichtbaar die geïnterpreteerd kunnen worden als winkeltjes waar de inwoners of bezoekers van de stad hun inkopen konden doen. Achter de winkeltjes is een groot vertrek gelegen, waarschijnlijk een eerste kamer waar de eigenlijke bewoners van de woning gebruik van maakten, met ten westen ervan (in de derde werkput) de bijhorende kuilen. Op basis van vondstmateriaal uit de uitbraaksporen kan ervan uitgegaan worden dat de woning waarschijnlijk bewoond is geweest in de 2de eeuw n. Chr. Van deze woning is ook een deel van een kelder in redelijk goede staat teruggevonden. Eén van de nissen is uitzonderlijk goed bewaard (Fig. 3). De bovenzijde is afgewerkt met waaivormig geplaatste *tegulae* en mergeltegels, met een boord van kleine rechthoekige bakstenen. Aan de binnenzijde van de nis zijn nog resten van een mortelbekleding zichtbaar. De kelder is vermoedelijk in de 3de eeuw n. Chr. opgevuld met een puinlaag waarin veel organisch (consumptie)afval is teruggevonden, alsook het skelet van een paard. De overige Romeinse bouwsporen beperken zich tot een oventje, een kalkkuil en een reeks egalisatielagen en kuilen.

⁹⁹ Vanvinckenroye 1985: p 150.

Fig. 3. Een goed bewaarde nis in een Romeinse kelder

Sporen uit de laat-Romeinse of middeleeuwse periode beperken zich, gezien de ligging van de site, tot enkele egalisatielagen, een waterput en de aanzet van een middeleeuwse gracht.

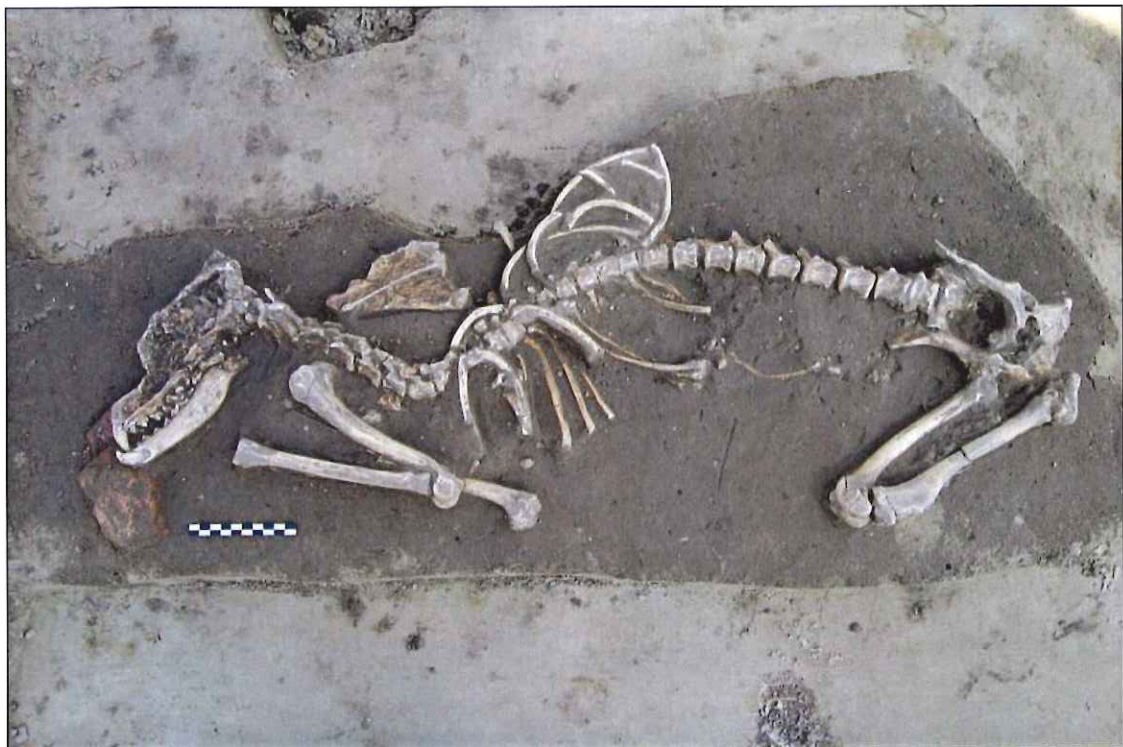

Fig. 4. Skelet van hond Louise op de bodem van een greppeltje

Ook deze opgraving heeft weer enkele bijzondere vondsten opgeleverd. Naast het gebruikelijke aardewerk, de munten en andere bronzen artefacten, het bot en de benen artefacten en de dakpannen (met sandaalafdruk en ijzeren nageltjes) zijn ook enkele opmerkelijke vondsten geborgen. De meest emotionele vondst is het skelet van een hond, 'Louise', begraven op de bodem van een greppeltje (Fig. 4). Bij nader onderzoek¹⁰⁰ blijkt dat de schofthoogte van de hond ongeveer 62 cm bedraagt, hetgeen overeenkomt met een Duitse Scheper. Op basis van de groeilijnen die zichtbaar zijn op de *humerus*, *femur* en *tibia*, was de hond waarschijnlijk anderhalf jaar oud en dus nog aan het groeien.

Bij het couperen van één van de kuilen is een fragment van een terracottabeeldje teruggevonden (Fig. 5). Het gaat om een Mercurius¹⁰¹ gezeten op een rots, met rechts van hem een bok en links van hem een haan. Het beeldje werd vervaardigd met behulp van een gipsmal (twee maldelen) in een atelier in oost Gallië. De licht geeloranje pasta is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Keulen. Het beeldje kan in de 2de eeuw n. Chr. gedateerd worden, op basis van aardewerk uit dezelfde context.

Een derde bijzondere vondst zijn vier fragmenten van een kalkstenen beeldengroep¹⁰² (Fig. 6 en 7). Rechts staat de god Jupiter (naakt) afgebeeld die in zijn rechterhand een bliksemschicht vasthoudt. Links van hem zit een adelaar. Rechts van Jupiter staat de godin Juno, gehuld in een mantel en met een *acerra* of wierookvat in de linkerhand. Op de rugzijde is een globe zichtbaar, omringd door een lauwerkrans. De beeldengroep kan gedateerd worden van het laatste kwart van de 2de eeuw tot en met de eerste helft van de 3de eeuw n. Chr. Dit artefact is een bijzondere vondst gezien Jupiter en Juno staand afgebeeld zijn in plaats van zittend op een troon.

Fig. 6: Voorzijde van het fragment van een kalkstenen beeldengroep

Fig. 7: Achterzijde van het fragment van een kalkstenen beeldengroep

¹⁰⁰ Met dank aan Anton Eryvncx voor de determinatie.

¹⁰¹ Met dank aan Jan de Beenhouwer voor de determinatie.

¹⁰² Met dank aan Titus A.S.M. Panhuysen voor de determinatie.

Tijdens deze tweede fase van het archeologisch onderzoek 'Anicius' is opnieuw een stukje Tongerse geschiedenis ontsluitend. Hoewel geen nieuwe vraagstellingen omtrent de historische ontwikkeling van Tongeren in de Romeinse periode kunnen vooropgesteld worden, zijn de resultaten van het onderzoek niet minder belangrijk voor de studie daaromtrent.

Bibliografie

Borgers, Kristien, Michiel Steenhoudt en Ellen Van de Velde. 2009. *Tweede en derde fase van het archeologisch onderzoek 'Anicius' aan de Elfde Novemberwal te Tongeren*. Onuitgegeven opgravingsrapport. Leuven.

De Beenhouwer, Jan. 2005. *De Gallo-Romeinse terracottastatuetten van Belgische vindplaatsen in het ruimer kader van de Noordwest-Europese terracotta-industrie*. Dissertatie Doctoraat Archeologie. Leuven.

Vanvinckenroye, Willy. 1985. *Tongeren Romeinse stad*. Tielt.

Contact

Kristien Borgers

ENKELE PRODUCTIETECHNIEKEN VAN DE TIENSE POTTENBAKKERS

BARBARA BORGERS

Inleiding

De productie van de Tiense Romeinse waar werd voor de eerste maal in detail bestudeerd via petrografische analyse van misbaksels afkomstig uit de *vicus* Tienen.

De compositionele analyse van 31 slijpplaatjes heeft aangetoond dat de Tiense pottenbakkers hun productietechnieken mettertijd veranderden. In totaal werden negen *fabrics* onderscheiden, die gerelateerd zijn aan de grondstoffen en de technologie van de aardewerkproductie.

Achtergrond

De *vicus* Tienen is gelegen in de *Civitas Tungrorum* op de weg van Cassel naar Keulen, op slechts een dagreis van Tongeren, de hoofdstad van deze *civitas*. De ligging van de *vicus* op deze weg impliceert dat het als een belangrijk centrum gefungeerd heeft tijdens de Romeinse periode (MARTENS & WILLEMS 2002). Opgravingen, die er de laatste decennia uitgevoerd werden, hebben deze veronderstelling bevestigd: verschillende publieke gebouwen, waaronder een graanschuur en badhuis, daterend uit het laatste kwart van de eerste eeuw na Christus (VANDERHOEVEN, VYNCKIER & WOUTERS 1997), alsook een *Mithras* tempel daterend uit de derde eeuw na Christus (MARTENS 2004). Bewijs voor verschillende uitgeoefende ambachten werd geleverd door de bronsgietersovens, glassmeltovens en aardewerkproductie (MARTENS, DEBRUYNE, VAN DEN VONDER & PAUWELS 2006: 37-38; LAUWERS & VAN DONINCK 2002; THOMAS 1982:19-26). De aanwezigheid van verschillende pottenbakkersovens uit de Flavische periode (LAUWERS & VAN DONINCK 2002; HARTOCH & MARTENS 2001), tweede (MERTENS 1972) en derde eeuw na Christus deed vermoeden dat de lokale aardewerkproductie van regionaal belang was (THOMAS 1982).

De *vicus* Tienen is gelegen in een vruchtbaar omgeving, gekenmerkt door de aanwezigheid van verschillende Romeinse *villae* – elk een potentiële consumptiesite van de Tiense productie (MERTENS 1972).

Het doel van deze studie bestond erin om op basis van petrografische analyse inzicht te verwerven in de productietechnologie van de Tiense Romeinse waar, alsook haar evolutie in de tijd.

Staalneming en methode

Van essentieel belang was de selectie van de scherven, die aan petrografische analyse onderworpen werden. We vertrokken van de typo-chronologische studie van de Tiense waar, op basis waarvan we de individuen selecteerden. We selecteerden 31 misbaksels uit de Flavische en derde eeuwse context. De scherven werden tot slijpplaatjes geprepareerd (met een dikte van 30 micrometer) en vervolgens onder de polariserende microscoop bestudeerd.

In de eerste stap werden de slijpplaatjes gekarakteriseerd en gegroepeerd in verschillende *fabrics*, op basis van a) de klei matrix, b) de inclusies en c) de aard van de holtes. Het groeperen van de slijpplaatjes droeg bij tot de identificatie van archeologisch betekenisvolle variaties, die zowel de grondstoffen als de aangewende productietechnieken (kleivoorbereiding, -vorming, bakproces en afwerking) reflecteren. Hierbij werd geen rekening gehouden met de kleur van het aardewerk, aangezien deze vaak het resultaat is van een (verschillend) bakproces. Vervolgens werden de *fabrics* in detail beschreven volgens de gemodificeerde versie van Whitbread (1995). Tenslotte werden de verschillende *fabrics* geïnterpreteerd op basis van hun potentiële grondstoffen en aangewende productietechnieken.

Resultaten

In totaal werden negen *fabrics* onderscheiden tussen de 31 slijpplaatjes van Tienen. Ze worden alle gekarakteriseerd door een of meerdere fijne, niet-kalkrijke kleien, die getemperd werden met chamotte en quartz-zand. We bespreken enkel de zes voornaamste groepen:

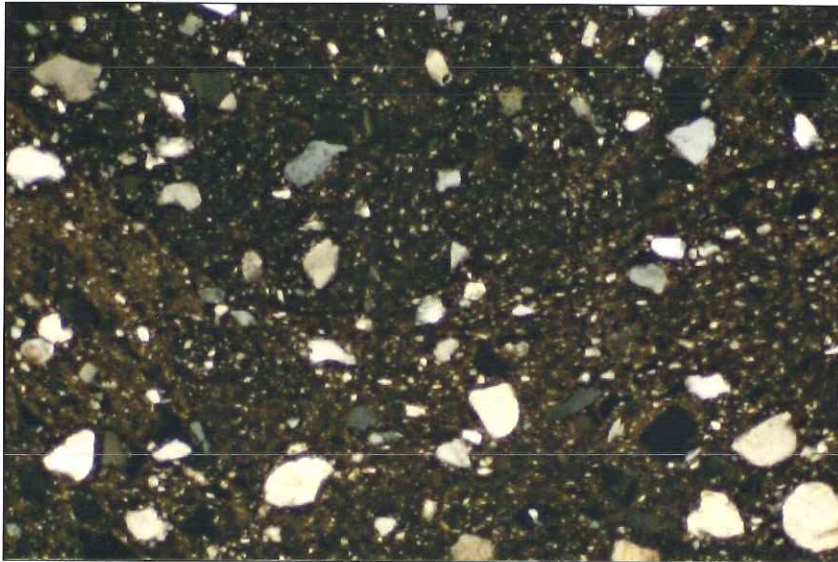

Fig. 1: Fabric Groep 1

Fabric Groep 1 – de quartz-zand getemperde groep – vormt veruit de grootste groep. Deze *fabric* groep werd getemperd met quartz-zand (HARTOCH & MARTENS 2001), en werd gebakken in reducerende bakatmosfeer (Fig. 1). Het aardewerk met deze compositie komt voornamelijk voor in de Flavische periode en betreft voornamelijk keukenwaar, waaronder kookpotten en kommen. Ook enkele borden, bekers en kruiken komen in deze techniek voor.

Fabric Groep 2 – de gezuiverde groep – wordt gekarakteriseerd door een fijne kleimatrix met fijne mica en quartz-zand inclusies. In tegenstelling tot de vorige *fabric* groep, gaat het hier voornamelijk om fijne waar gebakken in oxiderende atmosfeer, en afgewerkt met een gesmookt effect. Aardewerk met deze compositie komt voor in de derde eeuw en omvat bekers, kruiken, kannen, kommen tafelwaar en borden.

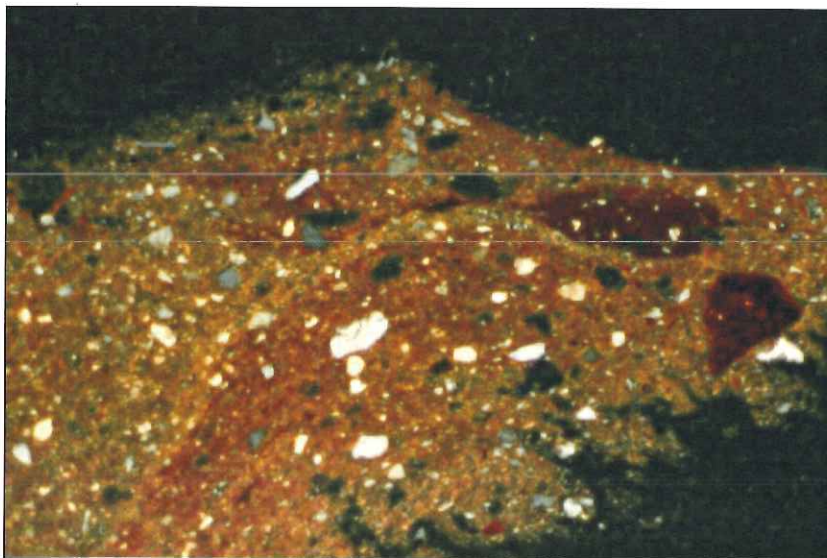

Fig. 2: Fabric Groep 3

Fabric Groep 3 wordt gekenmerkt door kleimenging (Fig. 2). De pottenbakkers wendden deze technologie aan, zowel voor de productie van keuken- als tafelwaar, en bakten deze in oxiderende bakatmosfeer. Zij creëerden het gesmookte effect tevens op beide aardewergroepen. Aardewerk met deze compositie kwam voor tussen de misbaksels uit de derde eeuw en betreft voornamelijk fijne (eet)waar, waaronder borden, bekers en kommen tafelwaar. Ook een kom keukenwaar en honingpot kwamen in deze techniek voor.

Fabric Groep 5 – de chamotte getemperde groep – wordt gekarakteriseerd door een zeer ruwe klei, die gemagerd werd met chamotte. Deze *fabric* groep werd blijkbaar handgevormd (door middel van worsten of plakken klei gaandeweg opgebouwd) en deden dienst als opslagwaar of *dolia*.

De pasta van *Fabric* Groep 6 – de organisch getemperd groep – wordt gekenmerkt door langwerpige holtes, die het resultaat zijn van verbrand organisch materiaal. Deze fijne waar werd tijdens de Flavische periode geproduceerd voor terra nigra flessen en bekers.

Fabric 7 bestaat uit een enkel individu. Het heeft een zeer fijne klei, getemperd met chamotte. Dit individu werd gevonden tussen de misbaksels uit de Flavische periode en betreft een kookpot.

Interpretatie en besluit

De analyse van de slijpplaatjes uit de eerste en derde eeuw na Christus heeft uitgewezen dat er zich wijzigingen hebben voorgedaan in de productietechnieken van de Tiens Romeinse waar.

Tijdens de Flavische periode selecteerden de Tiense pottenbakkers grondstoffen in functie van de te produceren waar. Zo temperden zij de keukenwaar met zand en chamotte, en de fijne waar met organisch materiaal en zand. Tegen de tweede productieperiode (midden de tweede eeuw tot in de derde eeuw na Christus) daarentegen, veranderden zij hun productietechnieken. De pottenbakkers zuiverden de grondstoffen (zij lieten de klei 'rotten') en mengden ook verschillende kleien. Zodoende verkregen ze een goede klei, die niet langer getemperd hoefde te worden. Zij magerden hun kleien bijgevolg niet langer met chamotte en zij voegden nog slechts sporadisch zand toe aan de keukenwaar. De fijne tafelwaar (als borden, bekers en kommen tafelwaar) temperden ze al helemaal niet meer. Tijdens deze tweede productieperiode produceerden de pottenbakkers voornamelijk fijne waar, wiens vormen snel evolueerden – hoogstwaarschijnlijk ten gevolge van de gestegen vraag (consumptie). Zij verkozen geen slip aan te brengen op de fijne waar, zelfs niet op hun imitaties van importwaar (zoals Terra Sigillata en Keulse waar, die wel gekarakteriseerd worden door een slip). Ze creëerden daarentegen een natuurlijke glans op het aardewerk door het oppervlak te polijsten. Een gelijkaardige trend werd ook vastgesteld op de site te Sint Albans, Hertfordshire (FREESTONE & RIGHBY 1988). Ook hadden zij een betere controle over het bakproces, daar zij een gesmookt effect creëerden op het aardewerk. Bovendien werden bepaalde types, zoals kruiken, in een neutrale atmosfeer gebakken, hetgeen resulteerde in een crème-kleurig aardewerk. Deze technologische evolutie werd voorlopig geïnterpreteerd als het resultaat van sociale veranderingen te wijten aan interne factoren, omdat het er sterk op lijkt dat de Tiense pottenbakkers mettertijd meer bedreven waren in de aardewerkproductie. Bovendien bevestigde aardewerkonderzoek van een Romeinse villa gelegen in het hinterland van de *vicus* Tienen, dat de derde eeuwse Tiense waar een grote impact had op het lokale consumptiegedrag (BORGERS 2008).

In een volgend stadium van het onderzoek worden kleistalen verzameld in de directe omgeving van de pottenbakkersovens in Tienen, en deze zullen via de geïntegreerde methode (van petrografische en chemische analyse) onderzocht worden, om na te gaan welke grondstoffen gebruikt geweest zijn voor de aardewerkproductie.

Dit onderzoek kadert in een project, waarin een vergelijkende studie met andere regionale aardewerkgroepen in de *Civitas Tungrorum* is voorzien. Door de verschillende compositionele *fabrics* in hun landschap te plaatsen, beoogt dit project meer inzicht te verschaffen in de regionale aardewerkproductie en de exploitatie van grondstoffen in deze regio, alsook de distributiepatronen in en rondom deze noordelijke provincie van het Romeinse Rijk.

Bibliografie

- Borgers, B. 2008. *De studie van Gallo-Romeins aardewerk van de Romeinse villa op de Goudberg te Hoegaarden en haar relatie tot de vicus Tienen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel.
- Borgers B., Degryse, P., Martens, M. & Quinn, P.S., 2009. Early Roman Ceramic Production and Consumption in Vlaams-Brabant, Belgium. In Horn Lopes, J., Dekker, M. & Kootker, L.M. (eds.) SOJA Bundel 2008, *Amsterdam, 14 maart 2008*, Amsterdam (in druk).
- Freestone, I.C. 1995. Ceramic Petrography, *American Journal of Archaeology*: 111-115.
- Freestone, I.C, Rigby, V. 1988. The Introduction of Roman Ceramic Styles and Techniques into Roman Britain; A Case Study. In Sayre, E.V. et al. (eds.), *Materials Issues in Art and Archaeology Materials Research Society Symposium Proceedings 123*, Pittsburgh: 109-115.
- Hartoch, E. & Martens, M. 2001. La production de céramiques dans le vicus de Tirlémont (Belgique). Compositions des pâtes liée à la fonction des céramiques. In Rivet, L. (dir.) Société Française d'Etude de la Céramique antique en Gaule, *Actes du Congrès de Lille-Bavay, 24-27 mai 2001*, Marseille: 29-39.
- Lauwers, V. & Van Doninck, J. 2002. *Gallo-Romeins pottenbakkersatelier uit de 1ste eeuw na Christus te Tienen. Werking van het atelier en typologie van de keramiekproductie op de site Grijpenveld*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven.
- Martens, M. 2004. The Mithraeum in Tienen (Belgium): small finds and what they can tell us. In Martens, M & De Boe, G. (eds.), *Roman Mithraism: the evidence of the Small Finds*, Brussel 2004: 25-56.
- Martens, M, Debruyne, T., Van den Vonder, I. & Pauwels, D. 2006. Een Gallo-Romeins gebouw met biotechnische ateliers en een fallus in de Spikdorenstraat in Tienen. In Bosman A., De Clerq W. & Hoevenberg J. (eds.) *Romeinendag – Journée d'Archéologie romaine*, Gent: 37-38.
- Martens, M. & Willems, S. 2002. La production et la diffusion de céramiques locales. Les exemples de Tirlémont et de Tongres'. In Rivet, L. (dir.) Société Française d'Etude de la Céramique antique en Gaule, *Actes du Congrès de Bayeux, 9-12 mai 2002*, Marseille: 331-343.
- Mertens, J. 1972 Tienen, een Gallo-Romeinse nederzetting. In *Acta Archaeologica Lovaniensa* 5, Leuven: 113-161.
- Thomas, S. 1983. *Vicus Tienen. Eerste resultaten van een systematisch onderzoek naar een Romeins verleden*, Tienen.
- Vanderhoeven, A, Vynckier, G & Wouters, W. 1997. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Zijdelsingestraat te Tienen (prov. Vlaams-Brabant). Interimverslag 1995-1996, *Archeologie in Vlaanderen VI*: 133-160.
- Whitbread, I.K. 1995. *Greek Transport Amphorae: A petrological and archaeological study*, Fitch Laboratory Occasional Paper 4, British School at Athens, Athens.
- Woolf, G. 1998. *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul*, Cambridge.

Contact

Barbara Borgers
bborgers@vub.ac.be

LA VILLA ROMAINE DE HOLLOGNE-WAHA. CAMPAGNE DE FOUILLES DE 2008

MARIE-HÉLÈNE CORBIAU

Les fouilles de la villa romaine située au lieu-dit « Les Carrières » (coordonnées Lambert 220,250 nord/101,00 est; parcelle cadastrale section B, n°328^d), à Hollogne, ancienne commune de Waha (Marche-en-Famenne, province de Luxembourg) ont été menées brièvement en 2008 au nord du corps de logis par la Direction de l'Archéologie (SPW) en collaboration avec l'Université de Namur (FUNDP), avec l'aimable autorisation des propriétaires, Messieurs Elpers. Elles avaient pour objectif la poursuite de l'analyse des structures aménagées dans la roche en périphérie immédiate de la construction en pierre.

La villa romaine de Hollogne se singularise par les occupations qui succèdent à celles de l'immeuble en pierres maçonnées. On retrouve des espaces semi-enterrés creusés dans le sol vierge rocheux, ancrés dans le bâtiment ou situés en contrebas immédiat de celui-ci. Ils sont ensuite remblayés et laissent place à des bâtiments en matériaux légers dont subsistent des séries de trous de pieux.

Fig. 1 : Structure semi-enterrée partiellement dégagée, vue de l'est.

La structure souterraine fouillée a été aménagée en contrebas de l'angle nord du logis (fig. 1). Elle est creusée dans le grès local à une profondeur d'un mètre, orientée est-ouest comme la villa. Elle présente un plan quadrangulaire allongé assez régulier, dégagé incomplètement sur une longueur de 9,5 m. Le fond est plat et mesure entre 2,25 m et 2,50 m de largeur. Il est constitué par le banc rocheux, nivelé et recouvert d'une fine couche de sédiments compacts. A l'est, il présente une dénivellation à l'extrémité de la zone dégagée. Les parois obliques sont taillées assez régulièrement dans la roche. Dans la partie supérieure, la paroi occidentale comporte un replat d'une largeur de 0,30 m ; au nord, ce dernier forme un retour d'angle vers l'est et a pu être observé sur une longueur de 3,75 m; ce type d'aménagement se retrouve aussi dans la paroi opposée, au sud. A la base des parois longitudinales, quelques

aménagements réguliers dans les bancs de roche très délitée, se font face et pourraient être anthropiques. Une dalle en grès de forme courbe irrégulière (diamètre max : 30 cm x 8 cm d'épaisseur), ponctuait l'angle sud-ouest du périmètre supérieur.

Cet espace semi-enterré a ensuite été refermé avec des remblais contenant d'abondants cailloux de grès et calcaire noyés dans des sédiments, quelques débris de constructions comme des moellons et des fragments de tuiles, fortement tassés, auxquels était mêlé un peu de mobilier archéologique (des petits fragments de céramique romaine et des ossements d'animaux).

Contact

Marie-Hélène Corbiau
Ministère de la Région wallonne
Direction de l'Archéologie
Rue des Brigades d'Irlande, 1
5100 Jambes
corbiau@spw.wallonie.be

SPOREN VAN GALLO-ROMEINSE AANWEZIGHEID OP DE SITE EVERGEM-KOOLSTRAAT (O-VL): EEN VOORLOPIGE STAND VAN ZAKEN.

ADELHEID DE LOGI, NELE VANHOLME, JASPER DECONYNCK, SIBRECHT RENIERE

Inleiding

Naar aanleiding van de geplande verkaveling van de voormalige voetbalterreinen tussen de Koolstraat en de Belzeelse Kerkweg te Belzele (gemeente Evergem, provincie Oost-Vlaanderen) werd door de Kale-Leie Archeologische Dienst in juni 2008 een proefsleuven campagne uitgevoerd. De grote hoeveelheid sporen die hierbij werd aangesneden maakte een vervolgonderzoek noodzakelijk.

Een team van 4 archeologen kreeg 150 werkdagen de tijd om het integraal projectgebied, met een oppervlakte van 3,6ha, vlakdekkend op te graven. De wetenschappelijke begeleiding van het project is in handen van de KLAD en Wim De Clercq van de Universiteit Gent. De bouwheren, Durabrick en Van Rysselberghe, financieren het volledig onderzoek. De archeologische werkzaamheden gingen van start op 1 oktober 2008 en duren vermoedelijk nog enkele maanden. Voor de verwerking van de resultaten is aansluitend op het terreinwerk 3 maand tijd voorzien. Dit artikel is bijgevolg slechts een voorzichtige schets van de voorlopige resultaten.

Om de geplande werken zo min mogelijk te hinderen werd met de bouwheren overeengekomen in een eerste fase de buitenste wegkoffer met een bufferzone van 10m aan weerszijden hiervan te onderzoeken. In een tweede fase kon de centrale wegkoffer met buffer aangepakt worden. Tenslotte worden de tussenliggende zones afgewerkt. Momenteel zijn zowel fases één als twee volledig afgerond.

Fig. 1: Veldopname van het potstalgebouw.

Resultaten

Voorlopig werden sporen aangetroffen uit de Romeinse periode en de volle middeleeuwen. Uiteraard zullen enkel de eerste hier worden toegelicht. De Romeinse sporen op dit terrein zijn

bijzonder dens en bevinden zich voornamelijk op de kleine zandrug die zich in noordwest-zuidoostelijke richting centraal over het projectgebied uitstrekt. Het gaat voornamelijk om paalsporen en sporen van grachten, maar ook enkele kuilen, brandrestengraven en waterputten werden reeds onderzocht.

Fig. 2: Bekisting van een waterput bestaande uit één rondom gebogen eiken plank.

Enkele grachten vallen op omdat zij de toenmalige landsindeling aanduiden. Een parallel tracé van twee grachtjes met een N-Z verloop werd al over het gehele terrein gevolgd. De afstand tussen beide grachten bedraagt ongeveer 4,5m. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om de twee afwateringsgrachten langsheen een landweg, maar het is niet uit te sluiten dat deze grachten deel uitmaken van de (dubbele) afbakening van een enclos. Het aardewerk afkomstig uit deze grachten omvat terra rubra, zuid-Gallische terra sigillata, eggshell terra nigra, gevernist aardewerk, kruikwaar en doliumfragmenten, en brengt de datering in de 1ste eeuw na Christus.

Een andere gracht is wellicht de begrenzing van een rechthoekig enclos of woonerf. Voorlopig werden twee zijden, met lengtes van 61 op minstens 48m, van dit enclos aangesneden. Materiaal dat uit deze gracht gerecupereerd werd, zoals eggshell terra nigra, kruikwaar, dakpan- en maalsteenfragmenten, plaatst deze in de Romeinse periode. Binnenin dit enclos werden enkele clusters paalsporen aangesneden. Vermoedelijk zullen hieruit enkele gebouwen gedistilleerd kunnen worden. De meerderheid van deze sporen leverde geen dateerbaar materiaal op. De sporen die wél gedateerd konden worden stammen eveneens uit de Romeinse periode.

Tijdens de tweede fase werd nog een aantal grachtssystemen aangesneden. Vermoedelijk mag ook hierin minstens één enclos herkend worden. De oversnijdingen tussen de grachtssystemen onderling suggereren verschillende fases in de bewoning van deze gronden gedurende de Romeinse periode.

Naast grachten werden ook zeer grote en dense clusters van paalsporen opgegraven. Hierin konden reeds enkele gebouwen, zowel hoofd- als bijgebouwen, met relatieve zekerheid worden herkend. Eén ervan was een potstalgebouw van ca. 15 op 8m groot met zeer brede en diepe paalsporen langs de wanden (fig. 1). Centrale nokstaanders lijkt het gebouw niet gehad te hebben. Uit de paalsporen en de potstalvulling kon een grote hoeveelheid materiaal

gerecupereerd worden. Zo werden onder meer fragmenten van maalstenen, wetstenen, Pompejaans rood, terra nigra, terra sigillata, dolia, kruikwaar en mortaria gevonden. Bijzonder is ook de vondst van een randfragment van een glazen prismafles. De voorlopige datering van al dit materiaal plaatst de structuur in de periode 170 tot 250 na Christus.

Van de voorlopig in totaal 8 mogelijke waterputten werden er reeds 3 onderzocht. Scherven uit deze sporen dateren in de Romeinse periode. Twee waterputten hadden een nog min of meer intacte beschoeiing onderin de aanlegtrechter. Het gaat om één cirkelvormig exemplaar bestaande uit één volledig rond gebogen plank met een doorsnede van ongeveer 48cm (fig. 2) en één vierkante waterput van ca. 1 op 1m. Deze laatste was nog bijzonder diep bewaard en was opgebouwd uit rechtop geplaatste hoekpalen waartegen horizontaal planken rustten.

Een langwerpige kuil, van ca. 1 op 5m, leverde een aanzienlijke hoeveelheid vrij intact Romeins aardewerk op. Zo werden hierin grote stukken van een kruik, kruikamfoor, dolia, mortaria en een eggshell terra nigra beker (Holwerda 58a) teruggevonden. In totaal werden reeds 3 dergelijke kuilen aangetroffen (fig. 3). Voorlopig blijft hun functie onzeker.

Fig. 3: Veldopname van een doorsnede op één van de langwerpige kuilen.

Besluit en verwachtingen

Tot op dit moment werden vermoedelijk de resten van een aantal enclos' met hoofd- en bijgebouwen, waterputten en kuilen aangetroffen, alsook een mogelijk landweg. De komende maanden wordt de laatste fase van het terreinwerk afgerond en zal een aanvang genomen worden met de verwerking van de resultaten en de vondsten. Pas dan zal duidelijk worden hoe de reeds aangetroffen grachten, en vermoede enclos, zich ten opzichte van elkaar verhouden.

Contact

Adelheid de Logi, Nele Vanholme, Jasper Deconynck, Sibrecht Reniere
 adelheid.de.logo@telenet.be
 nele.vanholme@hotmail.com
 jasper.dekoning@hotmail.com
 sibrechtreniere@hotmail.com

ARCHEOLOGISCH NIEUWS UIT ROMEINS OUDENBURG: ONDERZOEK 2008 – VOORJAAR 2009

WOUTER DHAENZE & SOFIE VANHOUTTE

Een verhoogde bouwactiviteit in het stadscentrum van Oudenburg zorgde in de loop van 2008 – begin 2009, naast de reeds lopende opgraving aan rusthuis Riethove, voor enkele nieuwe werven. Deze werden uitgevoerd in naam van de Stad Oudenburg door gemeentelijk archeoloog Wouter Dhaeze, en met ondersteuning en wetenschappelijke begeleiding van het VIOE.

Oudenburg – Riethove

Sinds de zomer van 2007 is in de tuin van het OCMW-rusthuis Riethove en op aanpalende terreinen archeologisch onderzoek aan de gang (8). Aanleiding vormen de uitbreiding van het complex (OCMW) en de bouw van serviceflats (De Mandel). In 2007 en de eerste helft van 2008 werd er gegraven in het zuidelijke deel van het terrein (Dhaeze, Decorte & Vanhoutte 2008), in de tweede helft van 2008 t.e.m. april 2009 langs de Ettelgemsestraat. Over het gehele opgravingsterrein werden behalve Romeinse sporen ook haaks op elkaar staande, brede afwaterings- en perceelsgrachten en -greppels uit de volle Middeleeuwen vrijgelegd. In de twee werkputten langs de Ettelgemsestraat, kwam een volmiddeleeuws erf uit de 12de eeuw aan het licht. In dit door afwateringsgrachten omzoomd erf werden sporen van een woonstalhuis, bijgebouwtjes, spiekers, greppels, afvalkuilen en een waterput/drinkpoel onderzocht. Eveneens in de twee werkputten langs de Ettelgemsestraat werden ook sporen uit de post-Middeleeuwen aangesneden, met name muurtjes, haardplaten en vloerfragmenten van patriciërswohnungen, alsook bijhorende waterputten, beerputten, afvalkuilen en opslagputten (Dhaeze & Vanhoutte 2009).

In de Romeinse periode bevond de site Riethove zich aan de periferie van de *vicus*, buiten de eigenlijke bewoningszone. Nergens op de site werden (tot nog toe) immers sporen van gebouwen aangetroffen. De kern van de burgerlijke nederzetting moet in het centrum van Oudenburg en onmiddellijk ten westen ervan gesitueerd worden. Tot nu toe werden slechts op twee plaatsen gebouwsporen van de *vicus* aangetroffen: onder het laat-Romeinse grafveld, gelegen op zo'n 400 m ten westen van het *castellum* (Creus 1975) (2), en ten zuiden van het *castellum*, tussen de Hoogstraat en de Stedebeek (Vanhoutte 2001/2002) (7). Tot waar de bewoningszone in oostelijke richting liep, is nog niet uitgeklaard. Wat de Romeinse sporen opgegraven in Riethove betreft, kunnen drie zones worden onderscheiden: de zuidelijke, de centrale en de noordelijke zone.

In de noordelijke zone (tot 35m ten Z van de Ettelgemsestraat) werden twee brede haaks op elkaar staande perceelsgrachten aangetroffen, alsook twee greppels, vier waterputten, twee waterkuilen/drinkpoelen, afvalkuilen en een depressie opgevuld met huishoudelijk afval en haardresten. De vondsten plaatsen deze sporen in de periode eind tweede eeuw – midden derde eeuw na Chr. Belangrijke vaststelling is dat er geen sporen werden aangetroffen die wijzen op de aanwezigheid van een Romeinse weg. Daardoor is het niet zeker dat de loop van de Zandstraat (de Romeinse weg die liep van Aardenburg over Brugge tot aan Oudenburg) met de Ettelgemsestraat te vereenzelvigen is (zie Thoen 1978; Thoen & Vanhoutte 2004).

In de centrale zone (van 35 tot 75m ten zuiden van de Ettelgemsestraat) werden met uitzondering van karrensporen geen sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen. In de opvulling van één van de daar aangetroffen karrensporen werd een wandscherfje *terra sigillata* met radstempelversiering UC-165 uit de Argonne gevonden dat gedateerd kan worden in de periode laatste kwart vierde eeuw – eerste kwart vijfde eeuw (determinatie door Wim Dijkman).

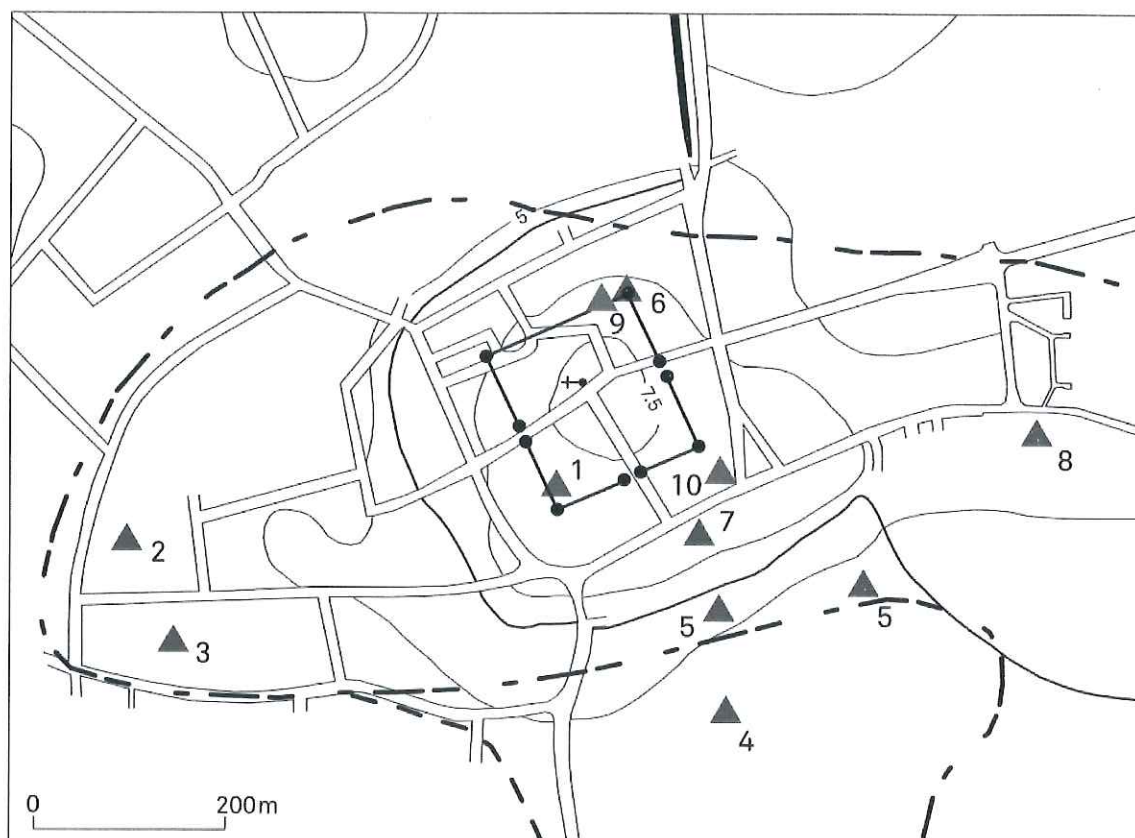

Fig. 1: Lokalisatie van het Romeinse castellum in het centrum van Oudenburg op de zandrug in de midden-Romeinse (breed) en laat-Romeinse (smal) periode, met aanduiding van

1. het opgravingsterrein ter hoogte van de zuidwesthoek van het castellum (onderzoek 2001-2005; Oudenburg-Spegelaere)
2. het laat-Romeinse inhumatiegrafveld A, onderzocht door J. Mertens in 1963-1964 en 1968;
3. het laat-Romeinse inhumatiegrafveld B, waarvan enkele graven werden ontdekt in 1962;
4. het crematiegrafveld waarvan in 1990-1992 en 1994 ruim 450 graven werden onderzocht;
5. de bewoningssporen uit het hoge keizerrijk ten noorden en ten noordoosten van de crematiegraven;
6. het archeologisch onderzoek ter hoogte van de noordoosthoek van het castellum (2003-voorjaar 2004) (Oudenburg-Jacali)
7. de site Hoogstraat (2003)
8. de site Riethove (2007-2009)
9. de site Kapellestraat (2009)
10. de site hoek Hoogstraat/Marktstraat (2009)

In de zuidelijke zone (van 75 tot 135m ten zuiden van de Ettelgemsestraat) werd een zeer dichte concentratie aan Romeinse sporen aangetroffen. Hier kwamen talrijke grachten en greppels aan het licht, waarvan een deel vierkante of rechthoekige perceeltjes afbakenen (Dhaeze, Decorte & Vanhoutte 2008). Dat er in deze zone veel meer grachten en greppels werden gevonden dan in de noordelijke zone (*supra*) heeft wellicht te maken met de topografie en de hoge vochtigheidsgraad van de bodem. Op die plaats bevindt men zich niet meer op het hoogste punt van de Pleistocene dekzandrug maar aan de voet ervan. Dit laag gelegen gebied was te vochtig voor bewoning, maar wel ideaal voor andere activiteiten zoals voor het weiden van vee (Hollevoet 1992). Ook de op het terrein aangesneden waterpoelen duiden op deze activiteit. Op basis van de vondsten is deze percelering te dateren van het einde van de tweede eeuw tot het derde kwart van de derde eeuw. Naast grachten, greppels en waterpoelen, kwamen in deze zone ook drie waterputten en een groot aantal afval-, voorraad-, en werkkuilen aan het licht. Deze sporen dateren uit dezelfde periode als het perceleringssysteem. Zoals bij de waterputten in de noordelijke zone, werden er twee constructiewijzen vastgesteld: ofwel zijn ze opgebouwd d.m.v. hoekpijlers, dwarsstutten en planken, ofwel bestaan ze enkel uit planken waarvan de uiteinden d.m.v. verschillende uitsparingen in elkaar grijpen. Om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over het landschap en over de fasering van de site, werden alle (tot nu toe 7 Romeinse) waterputten aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen. Van alle waterputten werd hout voor dendrochronologisch onderzoek geselecteerd en van de vulling

werden bulk- en pollenstalen genomen voor natuurwetenschappelijke analyse. In welke context deze waterputten thuishoren, is (nog) niet duidelijk. Doordat ze niet in associatie staan met woonhuizen, horen ze mogelijk eerder thuis in de artisanale sfeer. Ook aan een aantal kuilen kan wellicht een artisanale functie toegeschreven worden. De aanwezigheid van haardresten en ander huishoudelijk afval in kuilen maar ook in grachten, toont alleszins aan dat men deze zone van de *vicus* ook gebruikte om zich van afval te ontdoen. Deze zone van de site Oudenburg-Riethove sluit zowel qua indeling van het terrein (d.m.v. perceelsgrachten) als qua aard van de sporen perfect aan bij de vlakbij gelegen site langs de Bekestraat (Hollevoet 1992) (5).

In de zuidelijke zone werden ook talrijke concentraties van Romeinse karrensporen aangetroffen. Een interessante vaststelling is dat deze karrensporen de oudste sporen zijn in deze zone: ze worden oversneden door het perceleringssysteem en de andere hierboven beschreven sporen. Deze karrensporen verbonden vermoedelijk de iets verder gelegen Zeeweg met het centrale deel van de *vicus*.

Langs de noordzijde van één van de karrensporenconcentraties kwam een cluster van vier ZW-NO georiënteerde brandrestengraven aan het licht. Deze graven hebben geringe afmetingen (ca. 90 tot 120 cm lang, ca. 60 tot 80 cm breed) en slechts één graf bevatte een nis (aan één van de hoeken) waarin een kleine, handgevormde pot en een schedelfragment werd aangetroffen. Hoewel de vondsten geen scherpe datering toelaten, is het aannemelijk dat ze uit dezelfde periode als de karrensporen stammen: de positie langsheen een zandweg is wellicht niet toevallig.

Een twintigtal meter ten zuiden van deze cluster kwamen vier inhumatiegraven aan het licht. Deze bevonden zich op verschillende plaatsen in de meest zuidelijk gelegen werkput en hebben een variërende oriëntatie. De skeletten zijn deze van vier volwassen mannen. De vier werden op de rug geplaatst, waarbij de handen werden samengebracht op het bekken. In één geval werden resten van een houten kist aangetroffen. Grafgiften ontbreken volledig (Dhaeze, Decorte & Vanhoutte 2008). Van één botfragment werd een staal voor C14-onderzoek genomen. Door het ontbreken van collageen in het botfragment kon het bot echter niet gedateerd worden. Dergelijk type van graven werd ook aangetroffen in het vlakbij gelegen grafveld tussen de Bekestraat en de Westkerksestraat, waar ze in tegenstelling tot de crematiegraven een minderheid vormen (Hollevoet 1993) (4).

Oudenburg – Kapellestraat

De sloop van drie naast elkaar gelegen rijhuizen voor de bouw van een appartementencomplex in het stadscentrum van Oudenburg bood de unieke kans tot archeologisch onderzoek op de noordzijde van het *castellum* (9), een ideale gelegenheid om de stratigrafische bevindingen van de site ter hoogte van de zuidwesthoek van het *castellum* (2001-2005) te toetsen (Vanhoutte 2007) (1). De werf Oudenburg-Kapellestraat bevindt zich ten noordoosten van het stadspark rond de O.L.V.-kerk en paalt aan de westelijke rand van het opgravingsterrein Oudenburg-Jacali, waar het uitbraakspoor van de noordoostelijke hoektoren kon worden blootgelegd tijdens het onderzoek van 2003-2004 o.l.v. E. Patrouille (zie Patrouille 2004) (6). Na de uitbraak van de kelders gaf het evaluerend onderzoek in januari 2009 aan dat de Romeinse stratigrafie hieronder nog *in situ* bewaard was. Firma NV Bostoen werd bereid gevonden de financiering voor een kleinschalig vervolgonderzoek op zich te nemen dat in de loop van april 2009 werd uitgevoerd. Dit onderzoek was bij het schrijven van dit verslag nog volop aan de gang, waardoor hier slechts de eerste inzichten kunnen genoteerd worden.

Op de werf Oudenburg-Kapellestraat kon de laatste restant van het uitbraakspoor van de noordelijke verdedigingsmuur van het stenen *castellum* uit de latere derde eeuw – begin vijfde eeuw na Chr. verder getraceerd worden. Ook hier bestond dit uitbraakspoor uit een onregelmatige strook van enkele m breed bestaande uit een concentratie van Doorniksekalksteen- en mortelbrokken die nog verder onderzocht moet worden. Onderzoek ten noorden van dit uitbraakspoor moet nu uitmaken of er inderdaad een geul reikte tot aan deze verdedigingsmuur, zoals wordt aangenomen op basis van historische informatie. Langs de binnenzijde van het uitbraakspoor is de aarden wal van het Romeinse kamp in het verlengde van wat op Oudenburg-Jacali werd vastgesteld, grotendeels weggesneden door een laatmiddeleeuwse gracht van ca 12m breed. Dit zorgt ervoor dat tussen de zuidelijke grachtrand en de zuidelijke rand van het opgravingsterrein langs de straatkant, het Romeinse

pakket nog slechts over een maximale breedte van ca. 3,25m *in situ* kan onderzocht worden. Onder de uitgebroken kelders bleek de Romeinse stratigrafie wel nog intact bewaard. Enkel de zwarte laag, die de Romeinse site over het volledige areaal binnen de kammuren lijkt te hebben afgedekt (zie Vanhoutte 2007, Vanhoutte 2004), was bij de aanleg van de keldermuren weggegraven. De bodem van de kelders reikte net tot aan, plaatselijk tot in, de top van het Romeinse pakket. De dikte van dit Romeinse pakket (meer dan 1m, maar door het grondwater nog niet exact vast te stellen), de schuine gelaagdheid van de bovenste pakketten, afhellend naar het zuiden toe, en de zandige gelaagdheid van de onderste helft van het Romeinse pakket, wijzen op een locatie ter hoogte van de voet van de aarden wal.

De Romeinse gelaagdheid vertoont opmerkelijke gelijkenissen met de terreinopbouw die werd vastgesteld op de site Oudenburg-Spegelaere (ZW-hoek *castellum*) (1). Ook hier zijn de jongste Romeinse lagen zeer rijk aan metalen vondsten. In een niveau gekenmerkt door brandlagen en rijk aan ijzeren en vooral koperlegering-vondsten, werd een haardplaats vrijgelegd. Deze situatie doet denken aan de atelierzone uit de latere derde eeuw (4de fortperiode) die werd onderzocht in de ZW-hoek van het *castellum*. Mogelijk betreft het in de Kapellestraat hetzelfde niveau en hebben we ook nu te maken met ambachtelijke activiteiten die zich situeerden op en langs de voet van de aarden wal. Het mag alvast duidelijk zijn dat deze site alweer een puzzelstukje vormt in de reconstructie van het Romeinse fort van Oudenburg.

Oudenburg – hoek Hoogstraat/Marktstraat

Op de hoek van de Hoogstraat en de Marktstraat, net ten zuidoosten van de zuidoostelijke hoek van het Romeinse *castellum*, werd in maart 2009 een verkennend onderzoek met proefsleuven uitgevoerd naar aanleiding van de plannen voor de bouw van appartementen (Dhaeze & Vanhoutte 2009) (10). Op het terrein werden heel wat volmiddeleeuwse pakketten en laat- tot postmiddeleeuwse gebouwsporen en constructies (o.m. funderingsmuren van de 'Oude Halle' gebouwd in de 13de eeuw) aangetroffen die de mogelijke Romeinse aanwezigheid hebben vergraven. In de proefsleuf die het dichtst van het *castellum* gesitueerd lag, werd nagegaan of nog een spoor van de verdedigingsgracht kon worden aangetroffen. Dit bleek niet het geval, wat aangeeft dat deze gracht zich niet tot dit terrein uitstrekte.

Bibliografie

Creus I. 1975: *De Gallo-Romeinse nederzetting onder het laat-Romeinse grafveld van Oudenburg*, *Archaeologia Belgica* 36, Brussel.

Dhaeze W. & Decorte J. & Vanhoutte S. 2008: Sporen aan de rand van de Romeinse nederzetting van Oudenburg. De opgravingen langs de Ettelgemsestraat (Project Riethove), In: De Clercq W., Demeter St., Guillaume A., Massart Cl., Paridaens N. & Van Bellingen S. (eds.), *Romeinendag 2008*, 35-36.

Dhaeze W. & Vanhoutte S. 2009: Bewoningssporen uit de volle en de post-Middeleeuwen op de site Oudenburg-Riethove (W-VI.) – voorlopige resultaten 2008, *Archaeologia Mediaevalis. Kroniek* 32, 126-127.

Dhaeze W. & Vanhoutte S. 2009: *Waarderend Archeologisch Onderzoek te Oudenburg, hoek Hoogstraat – Marktstraat (12, 13, 16 t.e.m. 19, 23 en 24 maart 2009)*, Archeologisch Rapport Oudenburg 1.

Hollevoet Y. 1992: Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1990-1992, *Archeologie in Vlaanderen II*, 195-207.

Hollevoet Y. 1993: Ver(r)assingen in een verkaveling. Romeins grafveld te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen III*, 207-216.

Toen H. 1978: *De Belgische Kustvlakte in de Romeinse tijd*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XL, Nr. 88, Brussel.

Toen H. & Vanhoutte S. 2004: *De Romeinse wegen in het Vlaamse kustgebied. Leiden alle wegen naar Oudenburg?*, Vlaanderen LIII, 301, 178-184.

Patrouille E. 2004: Archeologisch onderzoek in Oudenburg – site Jacali, noordoosthoek van het laat-Romeinse *castellum*, *Brochure Romeinendag – Journée d'archéologie romaine Namur – 24-4-2004*, 71-72.

Vanhoutte S. 2001/2002: Een korte archeologische interventie ten zuiden van het Romeinse *castellum* te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen VIII* (2004), 219-228.

Vanhoutte S. 2007: Het Romeinse *castellum* van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen) herontdekt: de archeologische campagne van augustus 2001 tot april 2005 ter hoogte van de zuidwesthoek. Interim-rapport, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 3, 199-236.

Contact

Wouter Dhaeze
Stad Oudenburg
Weststraat 24
8460 Oudenburg
wouter.dhaeze@telenet.be

Sofie Vanhoutte
VIOE, buitendienst West-Vlaanderen
Stadenstraat 39
8610 Zarren-Kortemark
sofie.vanhoutte@rwo.vlaanderen.be

ROMEINSE BEWONINGSPOREN OP HET INDUSTRIETERREIN VAN AALTER LANGEVOORDE.

NELE EGGERMONT & CATELINE CLEMENT

De archeologische rijkdom van het industrieterrein van Aalter Langevoorde werd tussen 1999 en 2001 al aangetoond door de opgravingen van Wim De Clercq die een meerperioden-vindplaats onthulden (De Clercq & Mortier 2001). Met het voornemen van bouwheer Koramic Real Estate om een bijkomend perceel ten noorden van de Groendreef bouwrijp te maken, kon een aanpalend stuk van het industrieterrein onderzocht worden. Het vooronderzoek, uitgevoerd door de KLAD bevestigde de aanwezigheid van grachten en paalsporen op het huidige onderzoeksterrein. De aangetroffen vondsten situeerden deze sporen voornamelijk in de Romeinse periode.

Het meest opvallend aspect op het terrein waren de elkaar kruisende grachten die veelal in oostelijke richting afliepen naar de Brielbeek. Daarnaast werden enkele clusters van paalsporen en kuilen aangetroffen. De oudste sporen dateren mogelijks uit de late ijzertijd.

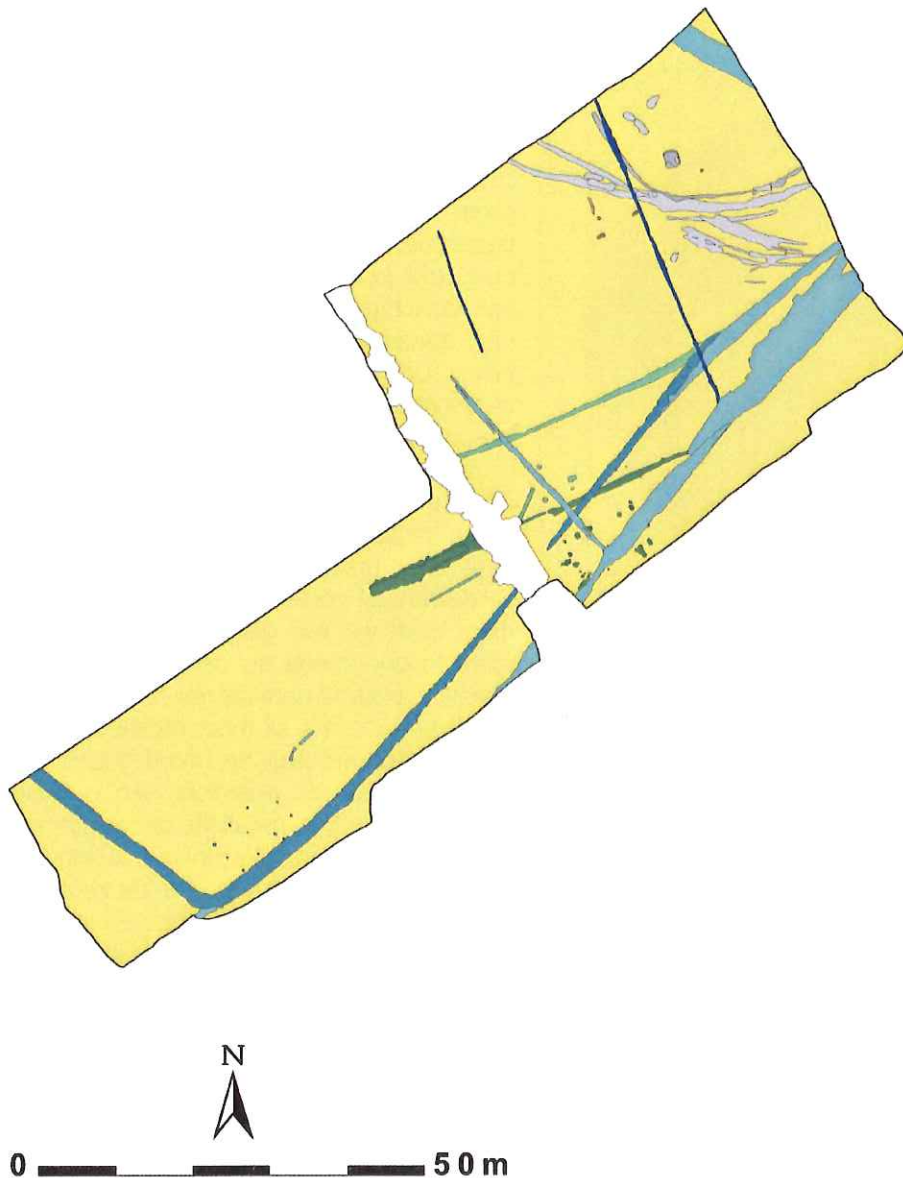

Fig. 1: Detail van het grondplan: fases II, III, IV en V = late ijzertijd en Romeinse periode

In de noordoostelijke hoek van de site werd een gedeeltelijke plattegrond van een 'Alphen-Ekeren-huis' aangetroffen, herkenbaar aan de centrale, zware palenrij. Het aardewerk, gevonden in de paalsporen, bevestigt een datering. Helaas was deze structuur niet aan andere sporen op het terrein te koppelen.

In het centrale zuidelijke gedeelte van de opgraving loopt een gracht in WZW-ONO richting (Eggermont & Clement 2009: 24-31). In vergelijking met de andere sporen op het terrein bevatte deze zeer donkere gracht een enorme hoeveelheid schervenmateriaal. Naast enkele grotere stukken (een *mortarium* of wrijfschaal met een hamerrand uit het Maas- of Rijngebied, een zuid-Gallisch *terra sigillata* kommetje van het type Dragendorff 27, een grijs reducerend gebakken bodem van een pot en een bijna volledig potje met geglad oppervlak, versierd met ruitmotief) en een fragment van een wetsteen betrof het vooral kleine fragmenten. Dit aardewerk, vooral het *mortarium* uit het Maas- of Rijngebied en de *terra sigillata*, bleken dateerbaar tussen 60 en 200 AD. De gracht vertoont een kleine onderbreking – misschien de toegang tot het erf – en loopt verder als een greppel, waarin slechts twee aardewerkscherven gevonden werden. Eén ervan is een fragment van een deksel, het andere is een bodem van een *terra sigillata* potje met een stempel, die toelaat het stuk vrij precies te dateren in de 1ste helft van de 2de eeuw. De stempel zelf is een merkteken van het atelier van de maker van het potje en is vrij goed leesbaar: *BURDONI OF(ficina)*, wat zoveel wil zeggen als 'de werkplaats van Burdonius' (Oswald 1931).

Fig. 2: Foto van de stempel op de *terra sigillata* scherv

De greppel wordt oversneden door een grote postmiddeleeuwse verstoring/depressie. Ten W van de verstoring loopt de gracht in het verlengde door, maar met het aanschijn van een diepe, brede gracht, die aanzienlijk minder vondstmateriaal bevat. De humeuze binnenste vulling werd bemonsterd om meer informatie te bekomen. De bedoeling van de verdieping is niet meteen duidelijk, misschien heeft dit te maken met een mogelijke drenkfunctie. Ten N van 102 loopt een parallelle gracht. Deze bevatte geen aardewerk of ander dateerbaar materiaal, maar heeft wel een gelijkaardige vulling en vorm in doorsnede als de eerst vermelde gracht. Op basis daarvan en zeker omwille

van de gelijke oriëntatie kan vermoed worden dat beide structuren min of meer gelijktijdig zijn. Aan beide zijden van de vondstenrijke gracht bevinden zich sporen. Aan de noordzijde is een lijn van 4 sporen te herkennen, maar geen tegenliggende palenrij waardoor een gebouw geïdentificeerd zou kunnen worden. Deze sporen kunnen vanwege hun parallelle oriëntatie met de gracht waarschijnlijk tot dezelfde tijdsperiode gerekend worden. De enkele kuilen die vondstenmateriaal bevatten, bevestigen in ieder geval een Romeinse datering. Aan de zuidzijde tekent zich daarentegen wel duidelijk een bouwplattegrond af binnen een cluster van sporen. Een deel van een huisplattegrond met uitstaande nokstaanders en een aantal zware palen in de zijwanden is te herkennen. De afmetingen betreffen ongeveer 5,5m op 10,5m. Dergelijke gebouwen werden ook aangetroffen tijdens opgravingen in de omgeving: Knesselare-Flabbaert (De Clercq & Thoen 1998) en Knesselare-Kouter (De Clercq, Hoorne & Vanhee 2006). Verder zijn gelijkaardige structuren gekend in Merelbere op de Axxes-locatie (De Clercq et al. 2004), in Brugge langs de Zandstraat (Hollevoet 1997/1998) en Sint-Adries/Brugge, site Refuge (Hollevoet & Hillewaert 1997/1998). Hoewel de afmetingen en de plaatsing van de palen kunnen schommelen, valt telkens de aanwezigheid op van zware nokstaanders, die zich buiten de korte zijwanden bevinden. De gebouwen, aangetroffen op de hoger vermelde sites, werden over het algemeen gedateerd in de Romeinse periode, meer bepaald in de Flavische tijd (2^{de}

helft 1ste eeuw/1ste helft 2de eeuw). Ook hier wordt de datering bevestigd door het in de paalsporen aangetroffen aardewerk. Op basis van oriëntatie lijken de bovengenoemde grachten en paalsporen bij elkaar te horen. Deze structuren kunnen ongeveer in de 1ste helft van de 2de eeuw gesitueerd worden. De opgravingen van Wim De Clercq op het industrieterrein van Langevoorde onthulden ook reeds nederzettingstructuren uit deze tijdperiode. Zijn sporen op het perceel, aansluitend op het huidige onderzoeksterrein, zijn allemaal Romeins.

Een jongere gracht, die in ZZW-NNO richting over het terrein loopt, snijdt de bovenvermelde materiaalrijke gracht (Eggermont & Clement, 2009: 32-34). Aan het zuidwestelijke uiteinde buigt deze gracht af in een hoek van ca. 90° naar het NNW en vormt als het ware de zuidwestelijke hoek van een *enclosure*. Het hierin aangetroffen aardewerk is te dateren in de 2de helft van de 2de eeuw of het begin van de 3de eeuw. Een versierde scherf zogenaamd 'Arras' aardewerk en een scherf met zwarte slijblaag en granulaire versiering uit Keulen zorgen voor deze vrij precieze datering. Vooral de laatst vermelde scherf is afkomstig van aardewerk dat niet vòòr de 2de eeuw voorkomt. Naar de hoek van de *enclosure* toe tekent een derde gebouwplattegrond zich af.

Fig. 3: Foto van het gebouw uit fase IV in de zuidwestelijke hoek van de *enclosure*

Hoewel de sporen geen dateerbaar aardewerk bevatten, kan op basis van de positionering binnen de *enclosure* geen twijfel bestaan over de gelijktijdigheid van de beide structuren. De gebouwplattegrond zelf laat niet toe veel uitspraken te doen. De afmetingen (ca. 5m op 9,5m), de rechthoekige, éénschepige vorm en de positie aan de rand van de afbakening doen vermoeden dat het hier een bijgebouw betreft. Ook dit gebouw wordt oversneden door een recente gracht, maar er is toch een centrale paalkuil te zien, die kan suggereren dat het misschien om een tweeschepig gebouw gaat. Een gelijkaardige plattegrond werd aangetroffen in Evergem-Belsele gedurende de opgravingen in de Steenhovenstraat (De Logi & Schynkel 2008: 41), maar de centrale palen zijn daar veel zwaarder. Bij het gebouw op dit terrein valt op dat in de noordelijke lange zijde één van de wandpalen bestaat uit twee palen. Dit kan een aanduiding zijn van een toegang tot het gebouw.

Deze zeer duidelijk Romeinse sporen werden oversneden door een aantal jongere grachten, die wegens gebrek aan materiaal niet nauwkeuriger te dateren zijn. Er is echter geen aanduiding dat de site na de 3de eeuw nog bewoond werd.

De aangetroffen sporen en vondsten sluiten aan bij de eerdere opgravingen van Wim De Clercq. De uitzonderlijke archeologische rijkdom van Aalter werd met deze opgraving wederom bevestigd.

Bibliografie

De Clercq W. & Thoen H., 1998. Enkele aspecten van de Gallo-Romeinse samenleving in het Meetjesland. Status Quaestionis en recent Romeins archeologisch onderzoek in het gebied ten NW van Gent. In: *Vriendenboek L. Stockman*, Aalter: 51-62.

De Clercq W. & Mortier S., 2001. Aalter, Industrierrein Langevoorde. Grootschalig onderzoek van een meerperiodenvindplaats. *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2001 – Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium*: 146-154.

De Clercq W., Bastiaens J., Deforce K., Desender K., Eryvynck A., Gelorini V., Haneca K., Langohr R. & Van Peteghem A., 2004. Waarderend en preventief archeologisch onderzoek op de Axxes-locatie te Merelbeke (prov. Oost-Vlaanderen): een grafheuvel uit de Bronstijd en een nederzetting uit de Romeinse periode. *Archeologie in Vlaanderen VIII*: 123-164.

De Clercq W., Hoorne J. & Vanhee D., 2006. Boeren & krijgers op het menapische platteland. Een inheemse nederzetting en een versterking te Knesselare-Kouter. *Romeinendag. Gent 06-05-2006*: 27-36.

De Logi A. & Schynkel E., 2008. Archeologisch onderzoek Evergem-Steenovenstraat, 7 april tot 22 augustus 2008. (=KLAD-rapport 7)

Eggermont N. & Clement C., 2009. Archeologisch onderzoek Aalter-Groendreef, 1 oktober tot 19 december 2008. (=KLAD-rapport 10)

Hollevoet Y., 1997/1998. D'Hooghe Noene van midden Bronstijd tot volle Middeleeuwen. Archeologisch onderzoek in een verkaveling langs de Zandstraat te Varsenare (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen). Archeologie in Vlaanderen VI: 191-207.

Hollevoet Y. & Hillewaert B., 1997/1998. Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis Refuge te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Archeologie in Vlaanderen VI: 209-229.

Oswald F., 1931. Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata "Samian Ware", Margidunum, East Bridgford, Notts.

Contact

Nele Eggermont
nele_eggermont@hotmail.com

ROMEINSE VONDSTEN OP HET AQUAFINTRACÉ TE HANSBEKE (GEMEENTE NEVELE, PROVINCIE OOST-VLAANDEREN)

JOHAN HOORNE, EVELIEN Taelman & DAVID VANHEE

Inleiding

Begin 2009 werden de graafwerken voor een Aquafincollector rond Hansbeke archeologisch opgevolgd door middel van geregelde werfcontroles. Zo werden op het circa 4km lange traject vijf zones geselecteerd voor verder onderzoek door middel van opgraving in de loop van februari 2009 (fig. 1). Op drie van deze zones werden vermoedelijk sporen uit de Romeinse periode aangetroffen. Andere resten van belang zijn een finaalneolithische kuil met potbekeraardewerk en een volmiddeleeuwse site (Hoorne et al. 2009). Ondanks de beperkte breedte (van gemiddeld 8m) levert de opvolging van een Aquafinproject opnieuw nieuwe sites op.

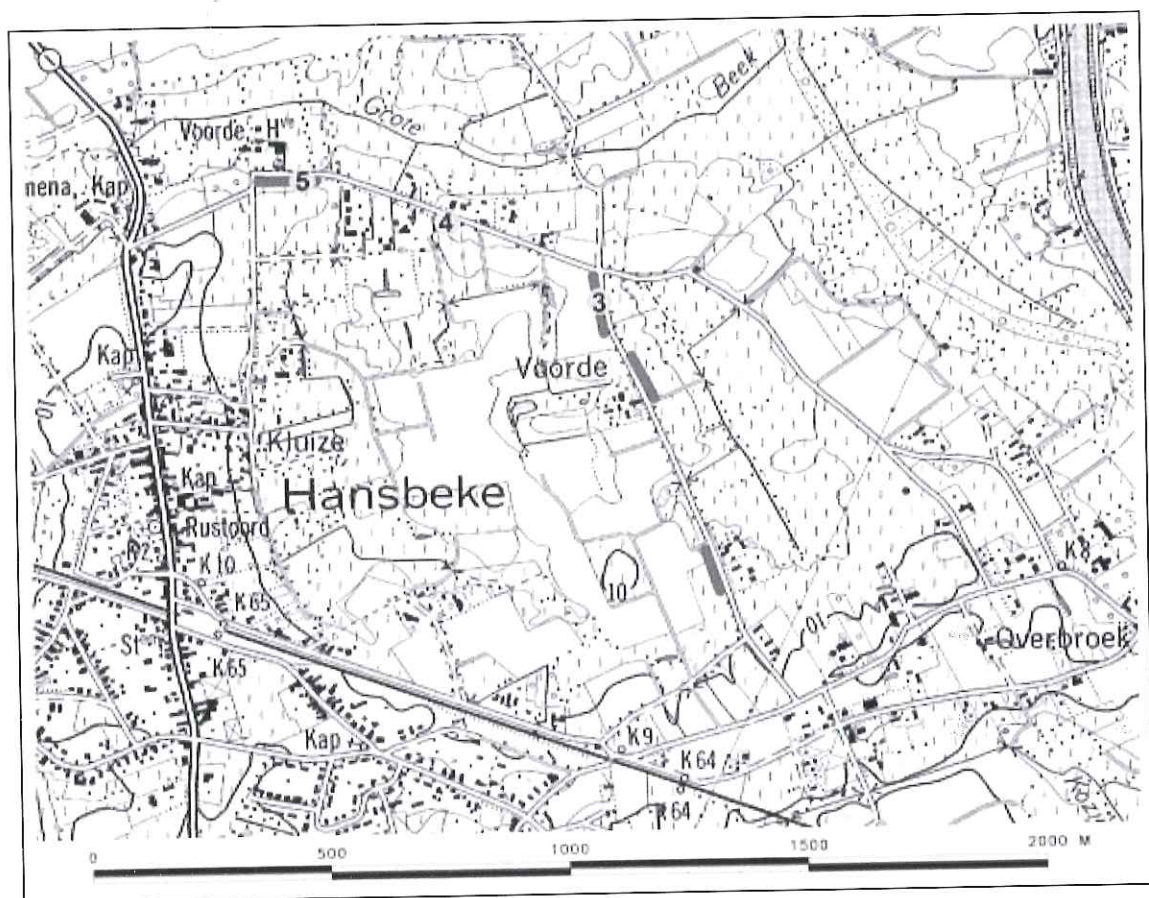

Fig. 1: lokalisatie van de verschillende zones met archeologische sporen

Gebouw met dragende palen in kruisverband uit de 1ste eeuw n.Chr. op zone 3

Ondanks erg moeizame opgravingsomstandigheden kon op zone 3 toch een groot deel van een gebouwplattegrond herkend worden (fig. 2). Er werden één zware nokpaal (2 bij 1,5m) en twee zware dragende wandpalen (circa 1,2 bij 1m) van opgegraven. De palen zijn alle ongeveer 60cm diep bewaard. De rest van het gebouw valt buiten het traject. In grondplan liggen de drie palen in een kruisvormig verband, zonder enig spoor van andere, kleinere, palen. Deze gebouwplattegrond doet erg denken aan andere exemplaren met de dragende palen in kruisverband, zoals die werden aangetroffen te Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo (Hoorne et al. 2008) en Belzele – Molenhoek (Schynkel & Urmel 2009).

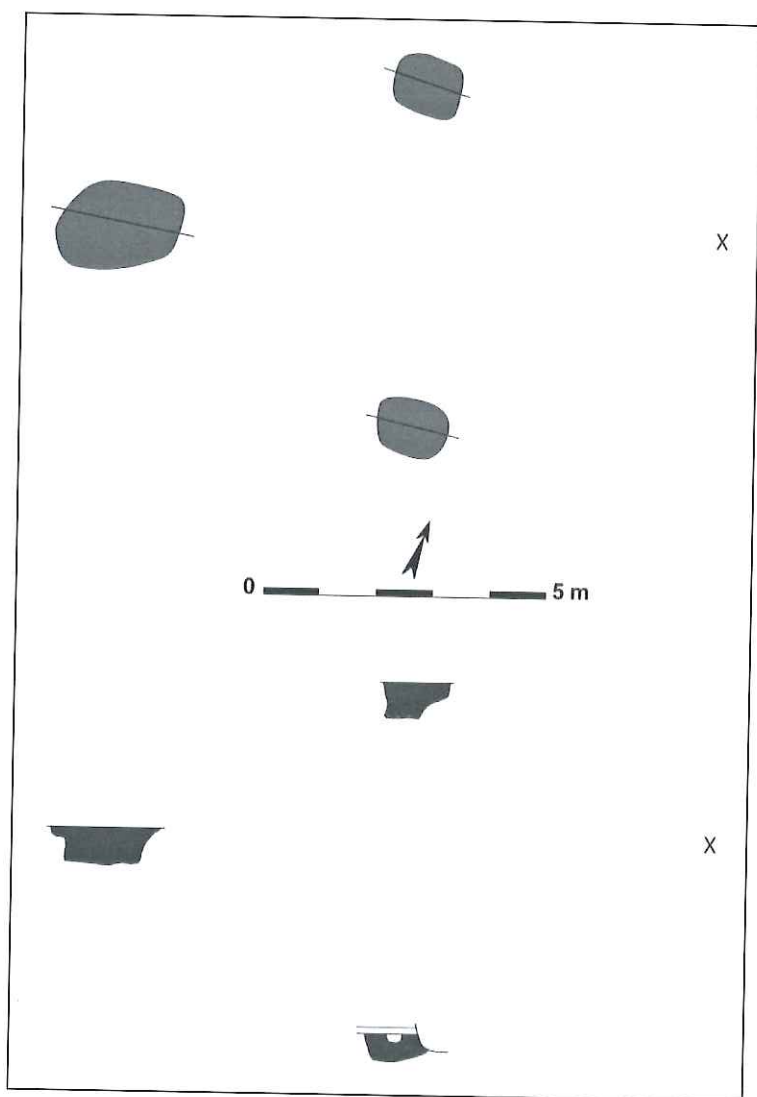

Fig. 2: plattegrond van het gebouw met kruisvormig dragend verband (schaal 1/100).

Het gebouw vertoont een ONO – WZW oriëntatie en heeft een vastgestelde breedte van 6m (midden naar midden van de wandpaal). De lengte van de nokpaal tot deze eerste travee meet 5,5 tot 6m. Indien het gebouw een kruisvormige plattegrond met maar één travee heeft zou dit neerkomen op een lengte van 11 tot 12m. Het is eventueel ook mogelijk dat het een gebouw met meerdere traveeën betreft, waarvan de lengte dus hoger moet liggen. De eerste hypothese lijkt op basis van de beschikbare gegevens de meest betrouwbare als wordt gekeken naar specifieke vergelijkingssites.

Uit de vulling van de nokpaal werden verschillende Romeinse scherven gerecupereerd (figuur 3). In totaal betreft het 27 aardewerkfragmenten, waarvan 3 wanden (12g) in kruikwaar (van Bavay), 3 wandscherven (16g) terra nigra en 21 grijze

handgevormde scherven (521g). Van deze laatste groep zijn er 4 randen (175g), 2 bodems (89g) en 15 wanden (257g). Er zijn minimum 4 individuen te herkennen, waarvan 1 kookpot met behoorlijk scherpe knik op de schouder, één rand van een kookpot met vingertopindrukken en twee randscherven die nog volgens de ijzertijdtraditie vervaardigd zijn. Een eerste heeft een niet erg uitgesproken geknikt S-profiel met vingertopindrukken op de rand en op de schouder met zeer lichte kamstrepen op de buik van de pot.

De tweede betreft een pot met uitstaande rand met daarop eveneens vingertopindrukken. Opmerkelijk hier is de aanwezigheid van een druppel beschildering langs de binnenzijde van de rand. Dit fenomeen is meermaals herkend in Zeeland en noordelijker in Nederland en vormt momenteel onderdeel van een onderzoek door o.a. Wim De Clercq. De twee bodems horen eveneens toe aan kookpotten. Op basis van de vormelijke eigenschappen kan deze context vrij goed in de 1ste eeuw n.Chr. geplaatst worden. In wandpaal III.1 werden 15 wanden (265g) en 4 bodemscherven (192g) in grijs handgevormd aardewerk aangetroffen. Deze laatste behoren tot één bodem die overeenkomsten vertoont met de bodem uit de nokpaal. Uit deze wandpaal werd ook een houtskoolstaal genomen waarop een ¹⁴C-datering zal gebeuren. In wandpaal III.9 werden slechts twee kleine wandscherfjes gevonden.

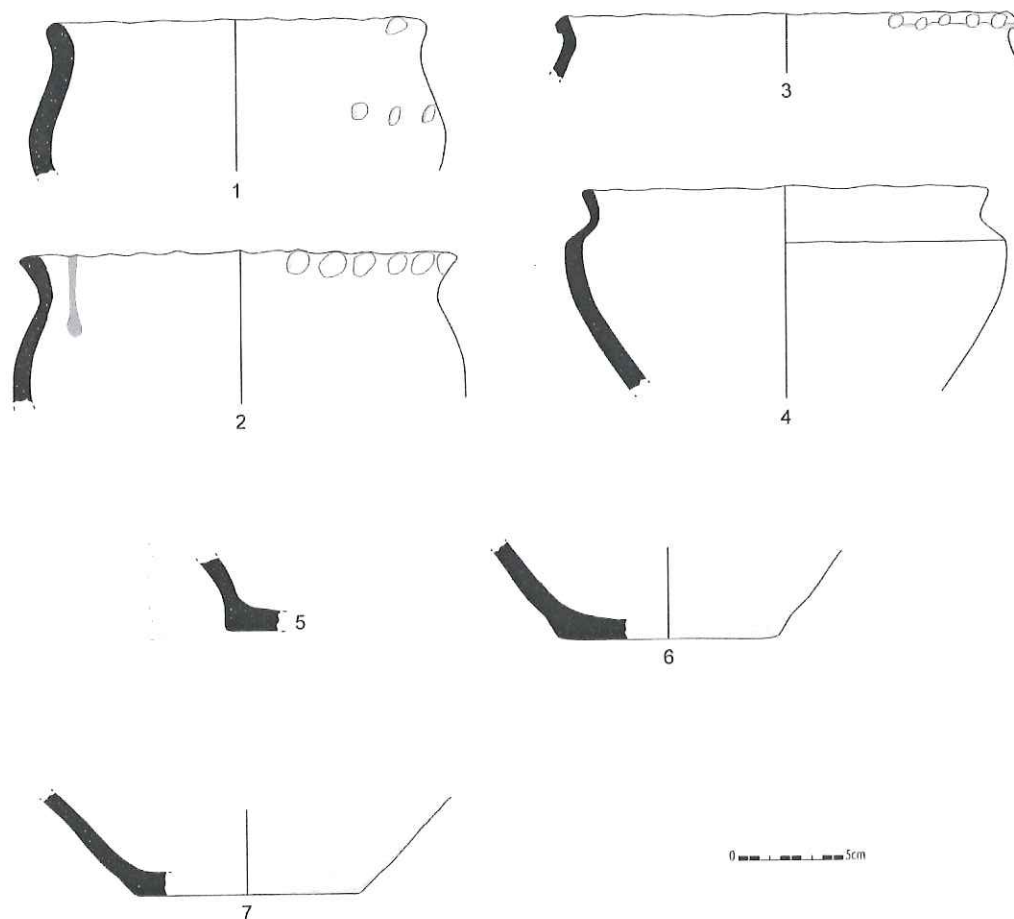

Fig. 3: aardewerk afkomstig van het gebouw op zone III (schaal 1/3)

Dit kruisvormig gebouw met een breedte van 6m en een veronderstelde lengte van 11 tot 12m valt op basis van het aardewerk te dateren in de 1ste eeuw n.Chr. Verder werden er ook nog een beperkt aantal kleinere paalsporen aangetroffen in de directe omgeving, mogelijk behoren deze tot het duidelijk niet volledig gedocumenteerde erf.

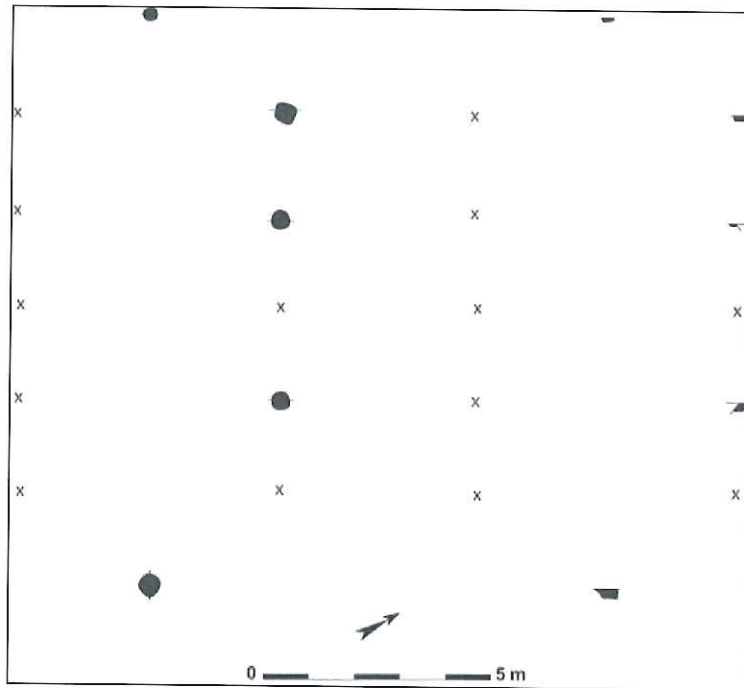
Romeins veldgraf op zone 4

Op zone 4 werd slechts één spoor opgemerkt tijdens de prospectie. Het betreft een rechthoekig, erg houtskoolrijk spoor dat deels oversneden wordt door een recente verstoring. Het spoor meet 1m bij minstens 80cm, maar vermoedelijk wordt die niet veel breder dan 90cm gezien de start van een afgeronde hoek net voor de oversnijding. De bodem is vlak en situeert zich op maximaal 4cm onder het opgravingsvlak. De vulling is erg houtskoolrijk maar bevatte geen vondsten. Vermoedelijk kan dit spoor als brandrestengraf geïnterpreteerd worden. Dergelijke sporen komen veelvuldig voor in de regio zowel in grafvelden als verspreid in het landschap en zijn Romeins van datering (De Clercq 2000). Vermoedelijk is het spoor dan ook te interpreteren als Romeins veldgraf.

Mogelijk Romeins gebouw op zone 5

Op zone 5 bevinden zich een aantal sporen die mogelijk tot één gebouw zijn toe te schrijven, maar deze plattegrond wordt oversneden door verschillende postmiddeleeuwse grachten en ligt zelfs deels buiten de sleuf. Twee nokstaanders en drie wandpalen van een gebouw met licht uitstaande nokstaanders werden gedocumenteerd (fig. 4). De structuur meet 12,5 bij vermoedelijk 6m en vertoont een ONO-WZW-oriëntatie. Op het eerste zicht lijkt het om een éénschepige structuur te gaan, maar mogelijk ontbreekt ook nog een middennokstaander. Waar deze zou kunnen verwacht worden loopt net een jonger grachttracé. De paalsporen zijn maximaal 15 tot 20cm diep bewaard onder het opgravingsvlak. In de vulling van de sporen

werden geen scherven aangetroffen. Toch kan er van uitgegaan worden dat de sporen ouder zijn dan de volmiddeleeuwse sporen vanwege het verschil in vulling, aflijning en uitloging. Typologisch hoort een dergelijk gebouw met licht uitstaande nokstaanders thuis in de Romeinse periode. Een eventuele middeleeuwse datering kan echter ook niet uitgesloten worden. Binnen het KLAD-gebied komen ze bijvoorbeeld voor te Knesselare – Kouter (De Clercq et al. 2008).

Figuur 4: mogelijk Romeinse gebouwplattegrond op zone V (schaal 1/100)

Conclusie

De graafwerken naar aanleiding van de aanleg van een 4km lange Aquafincollector te Hansbeke hebben, net zoals voorgaande projecten te Knesselare (Hoorne et al. 2006; Hoorne & Vanhee 2007), belangrijke informatie wat betreft het landschapsgebruik uit verschillende periodes opgeleverd. De aanwezigheid van een 1ste-eeuws erf van een gebouw met dragend kruisverband, een verspreid gelegen brandrestengraf en een mogelijk Romeinse gebouw met uitstaande nokstaanders hoeft niet te verwonderen, hoewel het de eerste archeologisch vastgestelde Romeinse sporen te Hansbeke zijn. In de directe omgeving bevindt zich immers de vicus van Merendree met daar rond een Romeins cultuurlandschap waartoe ook de aangetroffen sporen behoren.

Bibliografie

De Clercq W., 2000. Een blik op een decennium archeologisch onderzoek op Gallo-Romeinse vindplaatsen in Oost-Vlaanderen. *VOBOV-Info* 52: 35-47.

De Clercq W., Hoorne J. & Vanhee D., 2008 (onuitgegeven). *Een inheems-Romeinse nederzetting en versterking. Preventief archeologisch onderzoek te Knesselare – Kouter (2005-2006)*. Kladd-Rapport 8, Poeke.

Hoorne J., Bartholomieux B., De Mulder G., De Clercq W., Ryssaert C., Berkens M., De Doncker G., Iserbyt N. & Klinkenberg S., 2008. Voorlopige resultaten van het preventief archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo (Stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen): drie Gallo-Romeinse erven. *Romeinendag. Brussel 19-04-2008*: 67-72.

Hoorne J., Taelman E. & Vanhee D., 2009. *Archeologische opvolging Aquafinracé Hansbeke, januari – februari 2009*. KLAD-Rapport 13, Poeke.

Hoorne J. & Vanhee D., 2007. Romeinse resten op het aquafinracé Knesselare - Aalter-Brug fase 1B en 2. *Romeinendag. Namen 21-04-2007*. 111-115.

Hoorne J., Vanhee D., Eggermont N. & Decorte J., 2006. Dwars door het Romeinse landschap. Resten van een nederzetting, akkersystemen en begravingen op het Aquafinracé Aalter-Brug – Knesselare. *Romeinendag. Gent 06-05-2006*. 41-48.

Schynkel E. & Urmel L., 2009 (onuitgegeven). *Archeologisch onderzoek Evergem – Molenhoek, 1 oktober tot 23 december 2008*. KLAD-Rapport 11, Poeke.

Contact

Johan Hoorne
Kale-Leie Archeologische Dienst
johan.hoorne@deklad.be

ROMEINSE BRANDRESTENGRAVEN OP FLANDERS EXPO (SINT-DENIJS-WESTREM, GENT, OOST-VLAANDEREN), ONDERZOEK 2007-2009: VELDGRAVEN EN FAMILIEGRAFVELDJES?

JOHAN HOORNE, LIESBETH MESSIAEN & BART BARTHOLOMIEUX

Inleiding

Op Flanders Expo (Sint-Denijs-Westrem, Gent, Oost-Vlaanderen) vindt er sinds juni 2007 gefaseerd archeologisch onderzoek plaats naar aanleiding van het grootschalige herontwikkelingsproject The Loop. Ondertussen zijn er al op verschillende zones proefsleuvenonderzoeken, vlakdekkende opgravingen en wegkoffercontroles gebeurd, waarvan reeds enkele resultaten besproken werden in vorige bijdragen. Omdat tijdens de meest recente onderzoeken wat betreft de Romeinse periode vrijwel uitsluitend brandrestengraven werden aangetroffen, leek het nuttig deze allemaal in één bijdrage te bundelen en de reeds gepubliceerde eveneens op te nemen. De brandrestengraven worden per zone opgelijst.

Zone 1

Tijdens de vlakdekkende opgraving op zone 1 in de zomer van 2008 werden twee brandrestengraven aangetroffen die zich verspreid tussen de drie Romeinse erven (Hoorne et al. 2008a) bevinden. Het eerste exemplaar (10432) situeert zich centraal in het vlak en is langwerpig rechthoekig. Het graf meet 2,3m bij 0,7m. In doorsnede vertoont de vulling een typisch houtskoolrijk pakket op de bodem en langs de wanden, en daarboven een zandige inzakkingslaag. De bodem is vlak met een gemiddelde diepte van 34cm maar vertoont een onregelmatigheid in de noordoostelijke hoek, die met 40cm iets dieper lijkt uitgegraven. In de vulling werden voornamelijk twee MAI verschillende zoutcontainers aangetroffen (één rand en 43 wanden; twee verbrande randen), en verder nog 22 wanden en 1 bodem in lokale waar en terra nigra aangetroffen. Een vrij algemene datering ca. 70-250AD is aangewezen.

Op ruwweg 90m van het eerste brandrestengraf, bevindt zich tegen de oostelijke sleufwand een tweede exemplaar (15242). Dit spoor is eerder vierkant in het vlak, met een zijde van 60cm. Het spoor is echter zeer ondiep bewaard met amper 7cm resterende diepte. De vulling is erg houtskoolrijk. In de vulling zaten 42 wand- en bodemscherven van de bodem van een verbrande kookpot.

Zone 2

Het wegkofferonderzoek op zone 2 werd uitgevoerd in twee fasen in 2007 (Hoorne et al. 2008b) en 2008 (Hoorne et al. 2008c), het proefsleuvenonderzoek (Hoorne et al. 2008b) aansluitend met de eerste wegkoffercontrole in 2007. In totaal konden zes brandrestengraven worden onderzocht, waarvan er al 3 (deels) werden gepubliceerd (Hoorne et al. 2008a: 67-68). In de proefsleuven werd een erg ondiep exemplaar (2003) aangetroffen van ongeveer 60 bij 40cm in het zuidelijk deel van het terrein, zonder vondsten. In het noordelijk gedeelte komt een beter bewaard, maar slechts deels aangesneden en dus niet verder onderzocht exemplaar (2537) voor. In de vulling van dit laatste spoor bevond zich een Romeinse zoutcontainer (5 verbrande wanden).

De overige graven uit de wegkoffers waren beter bewaard en komen telkens per twee voor. Eén brandrestengraf (20050) bevond zich in de profielwand van de wegkoffer in 2007, en werd verder onderzocht in 2008 (als 21083). Het betreft een rechthoekig spoor (ongeveer 1,6 x 1,1m) met een erg houtskoolrijke vulling (diepte 50cm) en een typische zandige inzakkingslens. Een aantal intensief verbrande scherven konden toegeschreven worden aan twee potten handgemaakt aardewerk (ongeveer 30-tal wand- en bodemscherven). Uit het tweede Romeinse brandrestengraf (20064; 1,8 x 1m), dat zich op een 10m verwijderd van spoor 20050 bevond, werd eveneens wat zwaar verbrand aardewerk gehaald, vermoedelijk toe te wijzen een terra nigra recipiënt (3 wanden) en een handgevormde beker (15-tal wand en bodems).

Verder noordelijk werden nog twee op 15m van elkaar gelegen exemplaren gedocumenteerd. De eerste (21001) meet 1,85 bij 1m en heeft op 30cm diepte een onregelmatige diepte. Opnieuw is er een zandige lens aanwezig. In de vulling zijn oa. 8 verbrande wandscherven terra

nigra aangetroffen die een datering in tweede helft 1ste tot 2de eeuw toelaten. Het tweede brandrestengraf (21002) is deels verstoord (1,9 x 0,7m) en vertoont in profiel bovenaan een zandige laag bovenop het houtskoolrijke pakket dat maximaal 15cm diep bewaard is. In de vulling werden 3 verbrande randen van een Pompejaans rood bord type Blicquy 1 en 1 rand en 31 wanden van een zwaar verbrande kookpot aangetroffen. De datering situeert zich in de 1ste tot vroege 2de eeuw.

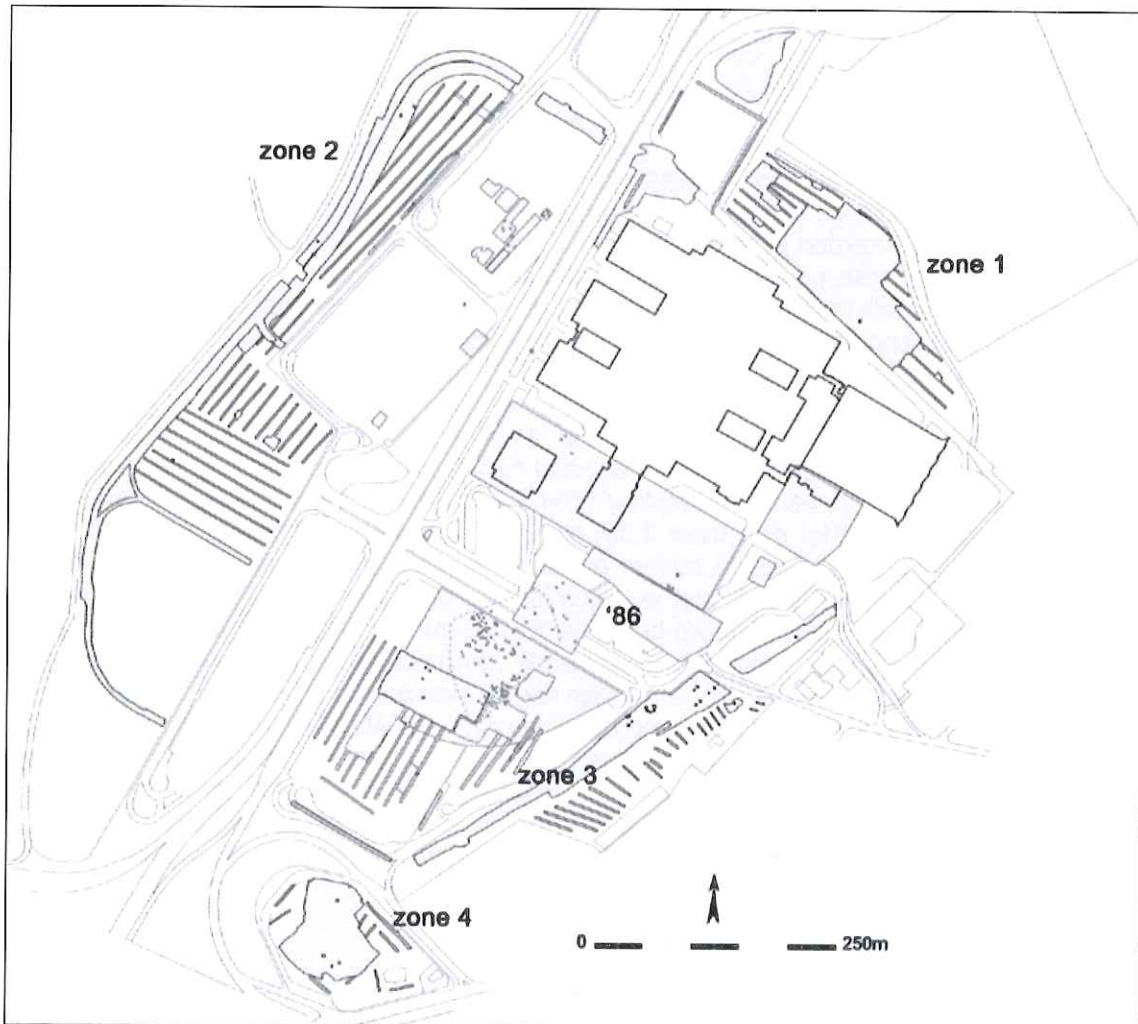

Fig. 1: Algemeen opgravingsplan van Flanders Expo met aanduiding van de zones. De brandrestengraven van het recent onderzoek zijn zwart aangeduid, die van de jaren '86 grijs. De aflijning van het 'grafveld' uit '86 is in grijze stippellijn aangeduid.

Zone 3 – wegkoffer

Op het wegtracé van zone 3 – uitgevoerd in de zomer van 2008 - werden 15 Romeinse brandrestengraven en 1 bijna volledig verstoord exemplaar aangesneden en gedocumenteerd (Hoorne et al. 2008c). Eén exemplaar bevindt zich volledig geïsoleerd in het noordelijke deel van het traject, de anderen groeperen zich in kleine clusters. Het is zeker niet uit te sluiten dat er oorspronkelijk meer brandrestengraven aanwezig waren, gezien het veelvuldig voorkomen van jongere sporen en verstoringen.

Het eerste en volledig geïsoleerde brandrestengraf (31004) is uitzonderlijk diep bewaard met een bodem op 55cm. In het grondvlak is het spoor rechthoekig en meet het 1,30 bij 0,65m, met een NW-ZO oriëntatie. De vulling vertoont een typisch zandig bovenste laag met daaronder een houtskoolrijk pakket. In de vulling werd waarschijnlijk 1 zwaar verbrande en niet nader dateerbare beker (5 randen, 3 bodems en 26 wanden) aangetroffen.

Ten zuiden van dit spoor bevindt zich een eerste cluster van vijf zekere en één vermoed brandrestengraf. Deze cluster van zes valt uiteen in drie groepjes van telkens twee graven die

op gemiddeld 5m van elkaar liggen. Een eerste groepje bestaat uit brandrestengraven 31006 en 31180. Spoor 31006 (2,05 x 0,9m) is een rechthoekig spoor waarvan de bodem centraal een lichte uitstulping vertoont die maximaal 30cm diep is. Het graf is NW-ZO georiënteerd met klassieke opvulling met 6 ijzeren nagels en 3 randen en 21 wanden van 1 verbrande grijs gedraaide kookpot. Op 4m naar het zuidwesten bevindt zich spoor 31180 die enkel kon waargenomen worden in de coupe van een jonger spoor, en waarvan kan vermoed worden dat de grotendeels versmeten vulling afkomstig is van een brandrestengraf.

Op 11m ten zuidoosten van dit eerste groepje van twee brandrestengraven bevindt zich een tweede met sporen 31173 en 31174 die op 7m van elkaar liggen. Kuil 31173 (0,5 x 0,5m) is het kleinste aangetroffen brandrestengraf van het traject, en is amper 5cm diep bewaard. Spoor 31174 meet 2,30 bij 1m en is NW-ZO gelegen. Er is een zandige lens aanwezig boven het houtskoolrijk pakket dat maximaal 25cm onder het vlak bewaard is. In de vulling werd een zeer zwaar verbrande kookpot (3 bodems en 4 wanden) aangetroffen.

Op 11m ten zuidwesten daarvan en op 11m van het groepje met brandrestengraf 31006 bevindt zich een laatste groepje van twee graven. Spoor 31171 is rechthoekig (1,65 x 0,75m) en vertoont een NO-ZW oriëntatie. De bodem is vrij regelmatig en bijna vlak op ongeveer 25cm onder het vlak met de klassieke opvulling. Daaruit werden 1 spijker en 7 randen, 4 bodems en 61 wanden van een op de rand met vingertoppen versierde, verbrande kookpot gerecupereerd. Op 4m naar het noordoosten bevindt zich eveneens een rechthoekig brandrestengraf (31172; 2,05 x 0,60m) met een onregelmatige bodem op ongeveer 20cm diepte. De oriëntering is haaks op spoor 31171 (NW-ZO). Opnieuw vertoont de vulling de typische zandlaag bovenaan en houtskoolrijk pakket onderaan. In het graf werden de resten van een zeer zwaar verbrande en door de hitte vervormde kookpot aangetroffen. Het betreft 4 randscherven, 1 bodem en 85 wanden.

Samen vormen deze ene onzekere en vijf zekere structuren een eerste cluster van graven die lijkt te bestaan uit drie groepjes van telkens twee brandrestengraven. Op ongeveer 40m daarvan bevindt zich een mooie en meer zekere cluster van vijf graven (31161, 31162, 31163, 31164, 31165) die in een bijna volledige cirkel lijken te zijn geschikt.

Spoor 31161 is afgerond rechthoekig (1,70 x 0,95m), deels verstoord en NO-ZW georiënteerd is. De bodem is onregelmatig en opnieuw is in coupe de typische tweeledige vulling zichtbaar, met een maximale diepte van 35cm. In het spoor werden 4 randen, 4 bodems en 64 wanden van een verbrande grijs gedraaide kookpot gevonden.

Iets erger verstoord is structuur 31162 die rechthoekig is (1,45 bij 0,70m) met een NNW-ZZO oriëntatie. De bodem loopt schuin af en bedraagt maximaal 15cm. In het spoor zaten 15 erg verbrande wandscherven vevat.

Brandrestengraf 31163 is langwerpige rechthoekig (2,45 x 0,85m), is NW-ZO georiënteerd en vertoont een vrij vlakke bodem op 30cm en typische vulling. In het spoor zaten minimum drie verschillende exemplaren aardewerk. Eén terra nigra bord type Holwerda 81f is zwaar verbrand en te dateren is in de tweede helft van de 1ste eeuw tot de 2de eeuw (9 randen, 24 wanden). Ook twee verschillende kookpotten werden opgemerkt. Het betreft 4 randen van een fijn recipiënt, met vingertoppen versierd, en een ruwere en dikwandigere pot met 1 rand, 1 volledige bodem bestaande uit 4 bodemscherven en 49 wandfragmenten.

Spoor 31164 is amper een paar cm diep bewaard en bovendien verstoord. Vermoedelijk heeft het spoor een oorspronkelijk, afgerond rechthoekige vorm (1,70 x 0,80m). Alhoewel spoor 31165 zelfs erger verstoord is, blijkt het toch één van de grootste te zijn. Het betreft een langwerpige rechthoekig spoor (2,80 x 1m) met vlakke bodem op 25cm en karakteristieke vulling.

Deze vijf brandrestengraven lijken in een bijna perfecte cirkel met een diameter van 9m te zijn aangelegd. Mogelijk zijn ze gelijktijdig en kunnen ze geïnterpreteerd worden als klein grafveldje dat rond een centraal (maar bovengronds) monument of bijvoorbeeld boom geschikt was.

Op 20m naar het zuidwesten bevindt zich een laatste cluster van vier brandrestengraven. Het betreft twee groepjes van telkens twee brandrestengraven. Een eerste groepje bestaat uit graven 31157 en 31158 die op 4m van elkaar liggen. Brandrestengraf 31157 is afgerond rechthoekig (2,05 x 0,80m) en NO-ZW georiënteerd. De vulling bestaat uit een gelaagdheid van bovenaan een zandig pakket, daaronder een grijzig zandige laag met houtskoolpartikels en onderaan een zwart houtskoolrijk pakket met een maximale diepte van 45cm. In de vulling

werd een grijs gedraaide, behoorlijk dunwandige kookpot met op de schouder twee vingertopindrukken aangetroffen (7 randen, 4 bodems, 39 wandscherven). Dergelijke kookpotten komen vaak voor in Zuid-Oost-Vlaanderen, en zijn algemeen te dateren tussen de 1ste en de 3de eeuw. Er werd ook een klein stukje van een bochtvormig stukje rood-wit gekleurd glas aangetroffen. Mogelijk was dit onderdeel van een fibula versierd met email. Het andere graf van deze groep (31158) is slechts 5cm diep bewaard. Het betreft een rechthoekig spoor (1,05 x 0,60m) dat NW-ZO gelegen is.

Op 5m ten noordwesten van dit spoor bevindt zich een tweede groepje van twee brandrestengraven die op 2m van elkaar liggen. Spoor 31159 is langwerpige rechthoekig (2,05 x 0,60m). Dit WNW-OZO georiënteerde graf heeft een onregelmatige bodem op 25cm diepte en typische opvulling. Uit het spoor werden 17 randen, 6 bodems en 67 wanden van een verbrande kookpot met op de rand vingertopindrukken gerecupereerd. Het andere graf (31160) is een NW-ZO gerichte langwerpige rechthoek (1,90 x 0,70m) en heeft een onregelmatige bodem op 40cm diep. In de vulling werden 2 potten aangetroffen. De eerste is een grijs gedraaide pot met naar binnen staande rand, een kleine greep en een golflijversiering op de schouder (6 randen, 2 bodems, 9 wanden). Vergelijkingsmateriaal is er te Destelbergen en Blicquy, waar dergelijke potten vooral in de 1ste en 2de eeuw dateren. Een andere kookpot omvat 1 rand, 3 bodems en 15 wanden.

Zone 3 – Ikea

Op de terreinen van Ikea werden 6 Romeinse brandrestengraven aangetroffen, waarvan er reeds 5 (van de opgraving; Hoorne et al. 2008d) werden vermeld in vorige bijdrage. In het vlak werden sporen 30100, 30101, 30102, 30103 en 30105 gedocumenteerd. 4 van deze sporen liggen op een zone van 25m verspreid, één ligt iets verder op 25m afstand van de andere.

Brandrestengraf 30100 is afgerond rechthoekig (1,60 x 0,70m), NW-ZO georiënteerd met een vlakke bodem met een centraal dieper gedeelte (maximaal bewaarde diepte is 0,30m). De vulling vertoont de typische gelaagdheid en bevatte zwaar verbrand aardewerk, waarbij een concentratie (67 wanden, 2 bodems) opviel in het centrale verdiepte gedeelte dat mogelijk een nis zou kunnen zijn.

Spoor 30101 bevindt zich op ongeveer 7m ten westen en is vierkant (0,80 x 0,80m) en zeer houtskoolrijk van vulling. De bodem is vlak met een maximale diepte van 0,14m. In de vulling werd 1 bodemfragment van grijs gedraaid aardewerk gevonden en twee brokken metaal.

Het meest westelijke graf bevindt zich op ongeveer 15m hiervan. Deze structuur (30102) heeft opnieuw een rechthoekige tot langgerekt trapezoidale vorm (1,60 x 0,90m) en is W-O georiënteerd. De vlakke bodem bevindt zich op gemiddeld 0,10m diepte. In het spoor zijn 6 bodems en 11 wanden in zwaar verbrand, grijs aardewerk aangetroffen.

Het kleinste brandrestengraf (30105) is afgerond vierkant (0,75 x 0,75m) met een maximale diepte van 10cm. De vulling is bovenaan vrij zandig, en onderaan zit het houtskoolrijk pakket.

Het grootste aangetroffen brandrestengraf (30103) bevindt zich wat afgezonderd van de rest en meet 2,10 bij 1,10m. De vorm is rechthoekig met een erg houtskoolrijke vulling en ondiepe bodem op 15cm.

Brandrestengraf 3111 werd aangetroffen in een proefsleuf waar geen verder onderzoek gebeurde (Bartholomieux et al. 2008). De structuur was rechthoekig (1,60 x 1m) maar kon door wateroverlast niet verder onderzocht worden.

Zone 3 – Impact/Natha

Tijdens het proefsleuvenonderzoek van 2009 op zone 3 werd 1 brandrestengraf aangetroffen (Messiaen & Boncquet 2009). Spoor 32002 (1,4 x 0,7m) was deels verstoord, NW-ZO georiënteerd en tot 25cm diep bewaard met een onregelmatige bodem waarbij naast een kleine fractie van de zandige inzakkingslaag de houtskoolrijke vulling zichtbaar was. In de vulling werden 12 wand- en 4 bodemfragmenten van 1 verbrande kookpot aangetroffen. Dit graf bevindt zich ruimtelijk gezien in dezelfde zone als de meest noordelijk gelegen cluster van het wegkofferonderzoek van zone 3.

Zone 4

Het onderzoek op zone 4 verliep in 2 fases in 2008 en 2009 (Messiaen et al. 2008; Messiaen et al. 2009) Er werden 5 brandrestengraven opgegraven, waarvan 1 zwaar verstoord. 4 ervan

bevinden zich min of meer in dezelfde zone in het zuiden van het vlak. Een 5de exemplaar lag geïsoleerd in het noorden.

Het noordelijke brandrestengraf 40436 (1,9 x 1,2m) was NNO-ZZW georiënteerd, en tot 30cm diep bewaard met de inzakkingslens en houtskoolrijke band zichtbaar. Uit de vulling van het graf werden 27 wand- en 3 bodemfragmenten van 1 verbrande kookpot gerecupereerd.

De andere graven bevinden zich allen in een zone van ongeveer 10 op 20m. 4016 (1,3 x 0,6m) had een NNW-ZZO oriëntatie en was nog 20cm diep bewaard. Enkel het houtskoolrijke pakket was zichtbaar. In de vulling werden de resten van een handgevormde kookpot versierd met verticale strepen (1 groot bodemfragment, 2 wanden) aangetroffen. Het 2de graf (40063; 1,9 x 0,7m) was NW-ZO georiënteerd en 40cm diep bewaard met een typische opvulling met inzakkingslens en houtskoolrijk pakket.

Graf 40212 (1,5 x 0,9m) was eveneens NW-ZO georiënteerd en 20cm diep bewaard met inzakkingslens en houtskoolrijke vulling. De vulling bevatte 32 wand- en 3 bodemfragmenten verbrand handgevormde aardewerk van 1 zelfde recipiënt met versiering van horizontale strepen. Ook konden 3 ijzeren nagels worden gerecupereerd.

Het laatste graf, 40062, werd verstoord door een 17-18de eeuwse kuil, waardoor slechts een klein deel ervan zichtbaar was. Het was nog 15cm diep bewaard en had een NNW-ZZO oriëntatie.

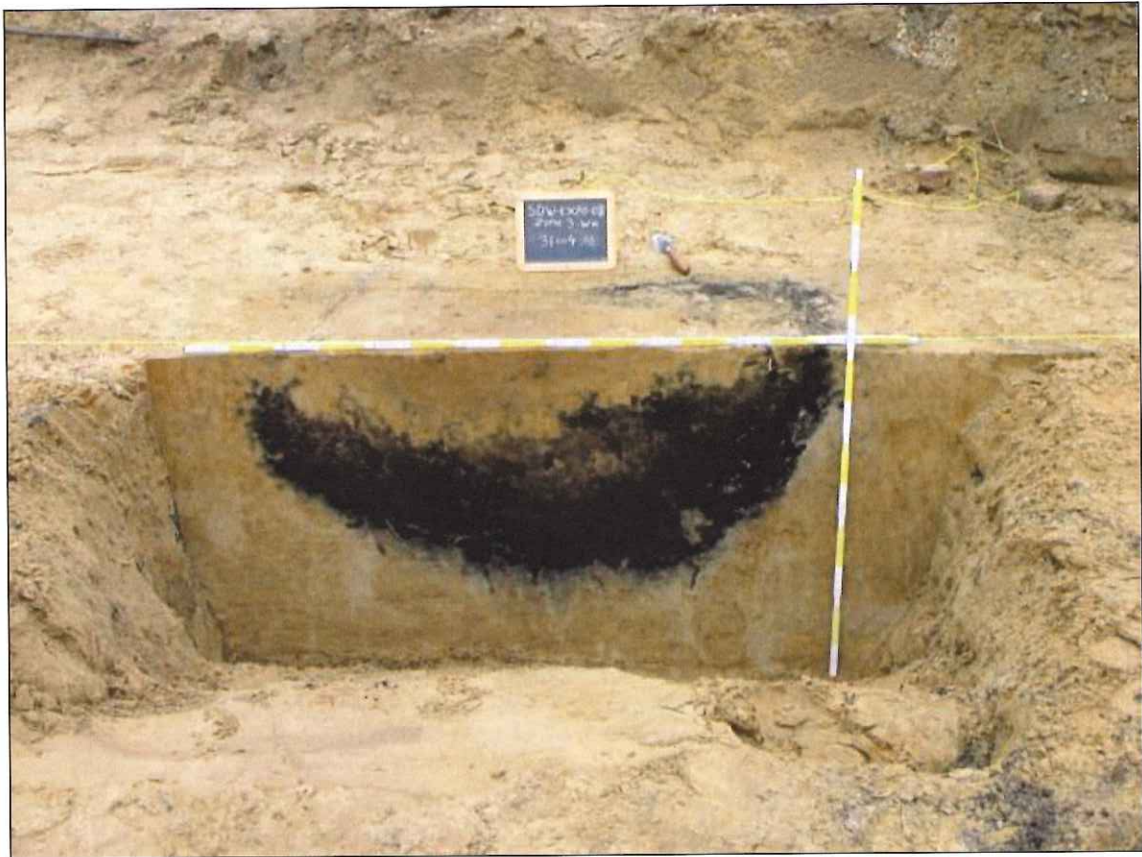

Fig. 2: Veldopname van mooi bewaard brandrestengraf 31004 met typische opvulling.

Synthese en conclusie

In totaal werden 36 nieuwe brandrestengraven op Flanders Expo gedocumenteerd. De structuren variëren erg in bewaringstoestand en grootte. De kleinste heeft afmetingen van 0,5 x 0,5m de grootste 2,8 x 1m. De graven zijn meestal rechthoekig (in de helft van de gevallen langwerpiger), in slechts drie gevallen vierkant.

In het merendeel (25) van de gevallen werd er zwaar verbrand aardewerk aangetroffen, waarbij het dan meestal (19) gewone kookpotten betreft. Al dan niet in combinatie met andere vormen zoals (vnl.) terra nigra borden of bekers. Meestal bevindt zich slechts één recipiënt in

de vulling, in 6 gevallen gaat het om 2 of meerdere (2 keer 2 kookpotten, 2 keer bord of beker plus kookpot, 1 keer 1 bord met 2 kookpotten, 1 keer mogelijk bord plus beker). Helaas is een degelijke datering van deze contexten vaak moeilijk en blijft het bij een algemene Romeinse datering. Vandaar dat het ook moeilijk is om deze brandrestengraven chronologisch te positioneren ten opzichte van elkaar.

Ruimtelijk gezien betreft het vaak alleenstaande of per twee gegroepeerde exemplaren. Dergelijke veldgraven worden meer en meer gedocumenteerd in zandig Vlaanderen (De Clercq 2000: 42). Op de wegkoffer van zone 3 lijken enkele exemplaren echter gegroepeerd voor te komen in clusters van 4, 5 en 6 graven. Of dit een historische realiteit betreft is gezien de dateringsproblematiek moeilijk uit te maken, maar voor één cluster is de ruimtelijke spreiding erg sprekend. In een halfopen cirkel met een diameter van 9m komen op regelmatige afstand 5 brandrestengraven voor, waarbij de oriëntatie in lijn ligt met de cirkel. Deze ordelijke plaatsing laat vermoeden dat de graven rondom een centraal punt (een bovengronds monumentje of ander ijkpunt zoals een boom) werden geschikt. Dit zou een familiegrafveldje kunnen betreffen. Deze cluster en de twee mogelijke andere bevinden zich op dezelfde lijn als het in de jaren '80 vastgestelde grafveld (Vermeulen 1992). Dit grafveld is bijna 2ha groot voor een goeie 130 graven, wat een vrij lage densiteit verraadt. Bovendien is er een tijds kader van ongeveer 150 tot 200 jaar, wat ruwweg op 20 tot 30 graven per generatie zou komen (let wel, niet alle structuren zijn gedocumenteerd). De aflijning van het grafveld die in de jaren '80 gebeurde dient wellicht niet zo strikt geïnterpreteerd te worden. Er lijken twee densere (en veel kleinere) clusters binnen de oorspronkelijke aflijning voor te komen, terwijl de densiteit van de rest van het "grafveld" eerder overeenkomsten vertoont met die van verspreide brandrestengraven. Wellicht moet dit "grafveld" dan ook niet gezien worden als 1 groot grafveld maar als een verzameling van al dan niet gelijktijdige familiale grafveldjes met daar rond verspreide brandrestengraven. Dit systeem werd eveneens aangetroffen tijdens de huidige campagnes waarbij een ruime "funeraire zone" lijkt voor te komen tussen de nederzettingssporen en waarbij eveneens heel wat verspreid in het landschap voorkomende graven bestaan.

Bibliografie

Bartholomieux B., De Smaele B., Hoorne J. & Verbrugge A., 2007. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 3 / IKEA: Archeologisch vooronderzoek van 3 tot 21 december 2007 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 25p.

De Clercq W., 2000. Een blik op een decennium archeologisch onderzoek op Gallo-Romeinse vindplaatsen in Oost-Vlaanderen. *Vobov-Info* 52: 35-47.

Hoorne J., Bartholomieux B., Clement C., De Doncker G., Messiaen L. & Verbrugge A., 2008c. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 2 & 3: Archeologische wegkofferbegeleiding van 13 mei tot 7 juli 2008 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 112p.

Hoorne J., Bartholomieux B., De Mulder G., De Clercq W., Ryssaert C., Berkens M., De Doncker G., Iserbyt N. & Klinkenberg S., 2008a. Voorlopige resultaten van het preventief archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen): drie Gallo-Romeinse erven. *Romeinendag. Brussel 19-04-2008*: 67-72.

Hoorne J., De Mulder G., Ryssaert C., Bartholomieux B., Berkens M., De Doncker G., Iserbyt N. & Klinkenberg S., 2008b. *Sint-Denijs-Westrem - Flanders Expo Zone 1 & 2: Archeologisch vooronderzoek en wegkofferbegeleiding van 12 tot 23 juni en van 27 augustus tot 28 september 2007 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. UGent Archeologische Rapporten 9, 31p.

Hoorne J., Schynkel E., De Smaele B. & Bartholomieux B., 2008d. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 3 / IKEA: Archeologisch Onderzoek van 2 januari tot 15 februari 2008 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 54p.

Messiaen L., Bartholomieux B., Boncquet T. & Keppens K., 2008. *Sint-Denijs-Westrem Kortrijksesteenweg Zone 4 – Fase 1: Archeologische Opgraving van 17 september tot 16 oktober 2008 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 34p.

Messiaen L. & Boncquet T., 2009. *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 3 / IMPACT & NATHA: Archeologisch Vooronderzoek van 16 tot 18 februari 2009 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 13p.

Messiaen L., Keppens K. & Boncquet T., 2009. *Sint-Denijs-Westrem Kortrijksesteenweg Zone 4 – Fase 2: Archeologische Opgraving van 5 tot 30 januari 2009 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*. Niet uitgegeven Rapport, 31p.

Vermeulen F., 1992. De Gallo-Romeinse nederzetting te Sint-Denijs-Westrem (gem. Gent, prov. Oost-Vlaanderen). *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*: 187-303.

Contact

|Johan Hoorne
Kale-Leie Archeologische Dienst
johan.hoorne@deklad.be

PROJET DE RECONSTRUCTION À MALAGNE LA GALLO-ROMAINE (JEMELLE/ROCHEFORT): LA CONSTRUCTION DE BAINS PRIVÉS GALLO-ROMAINS

CH. LIMBRÉE & R. NYS

L'asbl gestionnaire de l'Archéoparc de Rochefort – Malagne la Gallo-Romaine poursuit un de ses objectifs majeurs : Faire parler les vestiges archéologiques afin de les rendre intelligibles au plus grand nombre.

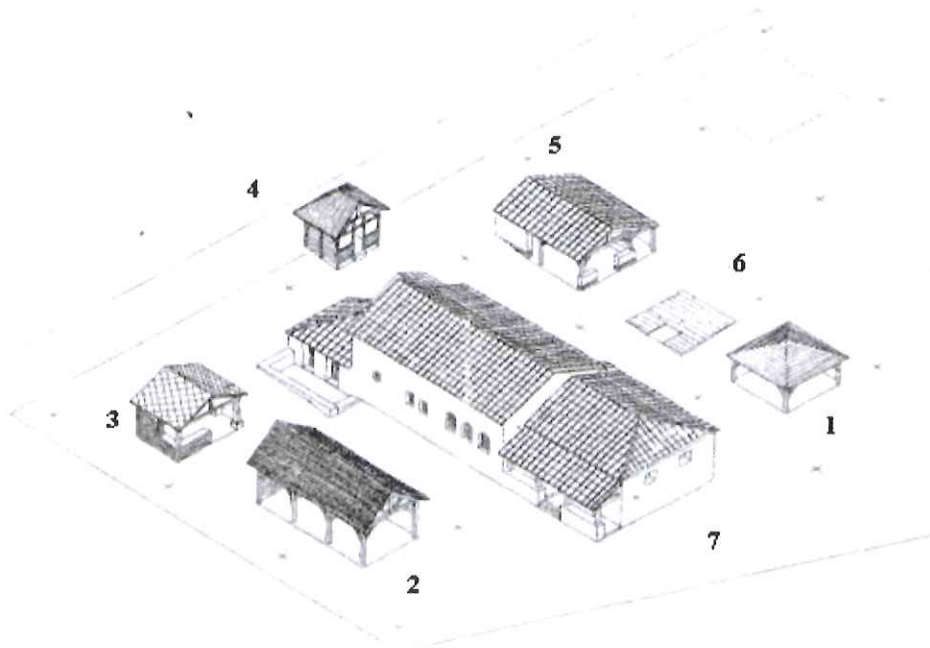
Dans cette optique, le choix d'un des bâtiments les plus emblématiques du monde romain, à savoir les bains du corps de logis, semblait attirant. Un édifice thermal offre en effet un vaste champ de questionnements, qu'il s'agisse du domaine des techniques architecturales, des programmes d'adduction et d'évacuation d'eau ou encore du système de chauffage. Il est vrai que de nombreux écrits ont été consacrés aux thermes romains, qu'ils soient publics ou privés. Cependant, rien ne peut remplacer l'expérience d'un bâtiment en ordre de marche.

Le plan est directement transposé des vestiges fouillés par la DG04 (ex-DGATLP) et tous les indices structurels et fonctionnels découverts en fouilles seront utilisés : emplacement des chambres de chauffe, salles d'eau, revêtements de sol, ... Cependant, le mauvais état de conservation, ainsi que divers pillages, nous empêchent de cerner tous les éléments avec certitude. Afin de palier au mieux à cela, nous nous appuyons sur des hypothèses de travail et nous faisons régulièrement appel aux conseils des spécialistes des bains. Ainsi, une démarche de ce type laisse certains critères dans le domaine du choix, de la subjectivité des chercheurs ou des hypothèses.

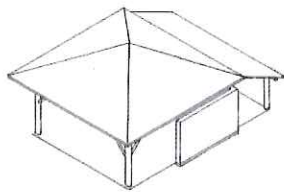
Plus concrètement, la reconstitution de ces bains privés se présentera sous la forme d'un chantier et mettra l'accent sur l'utilisation des techniques de construction antiques ou traditionnelles. Des bâtiments provisoires, sans doute plus nombreux que ce qu'on devait trouver à cet endroit dans l'Antiquité, serviront à abriter les différents corps de métier qui travailleront à la construction des bains mais également à tester la mise en pratique de certaines techniques. Certains de ces ateliers sont en cours de construction et seront ensuite démontés dès l'achèvement de l'aile thermale, à la manière d'un chantier normal.

Au fur et à mesure de l'avancement des travaux, les visiteurs peuvent se familiariser aux techniques de construction anciennes et à la complexité d'un ensemble thermal gallo-romain. L'édifice terminé donnera l'occasion de découvrir un bâtiment qui n'est pas uniquement dédié à l'hygiène mais qui occupe un rôle social important et une place de choix dans la culture romaine, y compris dans ses exemples privés. Il s'agira par conséquent de reconstituer une ambiance plausible afin que le public (qui percevra physiquement la structure et le volume du bâtiment) saisisse la complexité technique de ces édifices si particuliers. Il aura ainsi accès à des données que ne permettent pas nécessairement d'appréhender des structures conservées uniquement en fondations. Cette démarche permettra ainsi de palier la perte de sens occasionnée par l'état lacunaire des vestiges en proposant une piste d'interprétation aux acteurs de la préservation du patrimoine que sont les visiteurs.

Le projet en quelques axonométries

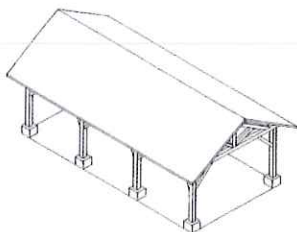

1 - Atelier de taille de la pierre *Achévé en 2006*

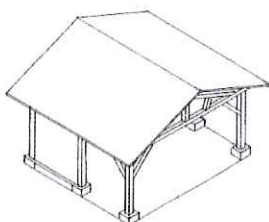
L'abri le plus rudimentaire se compose d'un espace carré de 5 m de côté composé d'une structure élémentaire de quatre poteaux angulaires et d'un poteau central supportant une charpente à quatre versants, culminant à 4 m de haut. Deux parois partielles de torchis sont destinées à protéger un des angles de cette structure, doublée d'un auvent d'environ 2 m de large. Outre le torchis, ce bâtiment sommaire utilise le bois pour la charpente et les bardeaux de couverture.

2 - Atelier de charpenterie *Fin prévue: 2009*

Cette halle couverte d'un peu plus de 10 m de long sur environ 5 m de large est composée de piliers reposant sur des plots constitués de moellons calcaires et d'une charpente traditionnelle soignée. Celle-ci supporte une toiture à double versant recouverte de bardeaux. L'ensemble atteint environ 5 m de hauteur.

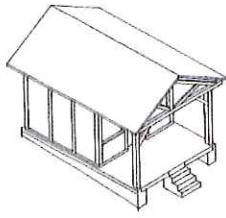
3 - Forge (Avant-projet modifié) *Début prévu: 2009*

La forge occupe un espace d'un peu plus de 6 m sur 5 m. Cet atelier, plus large que long est fermé à l'arrière et en partie sur les côtés par des cloisons de torchis, renforcées à l'emplacement du foyer. Les matériaux choisis font intervenir des moellons calcaires pour les plots de soutien et les soubassements ainsi que des ardoises brutes pour la couverture de la charpente à double versant qui culmine à environ 4,50 m de haut.

4 - Appentis de l'architecte-maître d'œuvre (Avant-projet modifié)

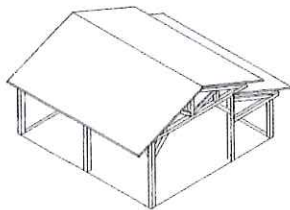
Début prévu: 2009

L'appentis dévolu au responsable de la construction du bâtiment thermal occupe un espace carré d'un peu plus de 3,50 m précédé d'un porche d'environ 2 m de profondeur, lui-même accessible par plusieurs marches. Les matériaux choisis font la part belle au bois, utilisé pour la structure, la toiture à double versant et les bardeaux qui la recouvrent. S'y ajoutent le torchis pour les cloisons et les moellons calcaires pour les soubassements. Deux ouvertures fermées par des volets permettront à la lumière de pénétrer dans le bâtiment par la façade principale, haute d'un peu plus de 4 m.

5 - Atelier consacré au travail de la terre crue et cuite (Avant-projet modifié)

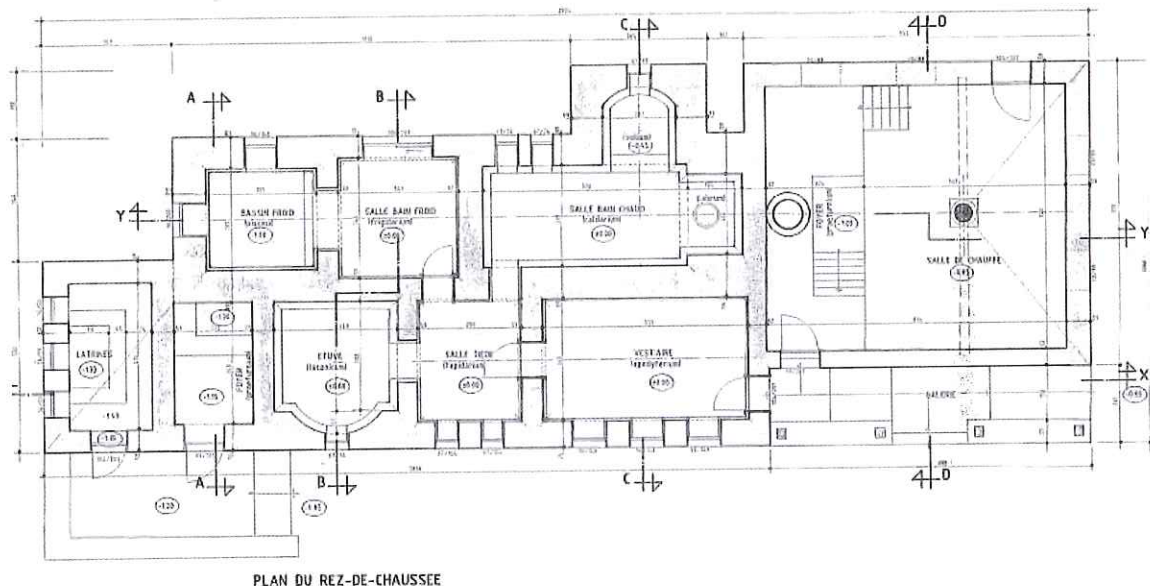
Début prévu: 2010

Cet abri provisoire occupe un espace de 8 m sur 5 m pour une hauteur elle aussi de près de 5 m. Il se compose d'un vaste espace partiellement ouvert afin de permettre une bonne circulation de l'air à l'intérieur de l'édifice. Un toit à double pente recouvre cet espace auquel est adjoind un appentis de 2,40 m de large. Les matériaux choisis sont le bois, pour la structure, le torchis, pour les parois et la terre cuite, pour les tuiles.

6 - Aire de gâchage du mortier

7 - Les bains privés

Axonométries de J.-M. Sansen © Malagne la Gallo-Romaine

Notre choix s'est porté sur la phase la plus complète, qui est aussi la plus didactique, montrant un système de latrines et les aménagements mentionnés ci-dessus, sur une surface globale de 346 m² hors tout, en comptant la chambre de chauffe principale et le réduit de latrines. Les vestiges tels qu'ils sont conservés à Malagne permettent d'emblée de reconstituer une partie du parcours thermal de manière suffisamment assurée. On constate en effet la présence de trois locaux construits sur hypocauste, dont deux en communication directe avec une chambre de

chauffe. Un revêtement de béton de tuileau, conservé par endroits, met en évidence l'emplacement de la piscine d'eau froide attenante à une salle non chauffée, constituant l'aile froide des bains. Les deux derniers locaux, une salle rectangulaire non chauffée qui pourrait être, sans trop s'avancer, un vestiaire ainsi qu'un couloir d'accès, relié à la galerie du corps de logis, complètent l'ensemble thermal. Des latrines ont été aménagées lors de la dernière phase d'utilisation des bains, non loin de la pente qui devait faciliter l'évacuation des eaux usées. Dans le but tout au moins de réutiliser l'eau à des fins utiles, une canalisation maçonnée, construite durant la même phase, reliait la baignoire chaude à ce réduit et servait à son nettoyage.

La circulation des baigneurs reste cependant toute théorique car les vestiges, conservés uniquement en fondations, ne donnent aucun indice à ce sujet.

Bibliographie

Mignot Ph., Bonato S. et Limbree Ch., *La villa romaine de Malagne à Jemelle*, 2e éd., Namur, Ministère de la Région Wallonne – Direction générale de l'Aménagement du Territoire, du Logement et du Patrimoine – Division du Patrimoine, 2008, 32 p. (Carnets du Patrimoine, 42).

Contact

Ch. Limbrée & R. Nys
info@malagne.be

Site web

www.malagne.be

« UN SITE DE PLUS SUR LA CALESTIENNE... » DÉCOUVERTE D'UN SITE GALLO-ROMAIN À FAGNOLLE (COMM. PHILIPPEVILLE)

NICOLAS PARIDAENS, STÉPHANE GENVIER

Le site gallo-romain des Anémones à Fagnolle se situe à la limite méridionale de la commune de Philippeville, au lieu-dit « La Tonne de Bière » (coord. Lambert 72 au centre du site : 165.370 est ; 879.00 nord). Il est implanté sur le versant oriental d'une éminence située sur la frange nord du plateau de la Calestienne, juste avant la dépression de la Fagne (fig. 1). Le sous-sol est constitué de calcaires givétiens (Dévonien moyen). Aujourd'hui, le site et ses environs présentent un paysage ouvert et cultivé, favorable aux prospections pédestres. C'est au cours de l'une d'elles que fut découvert une concentration d'objets gallo-romains, répartis sur 1,5 ha¹⁰³.

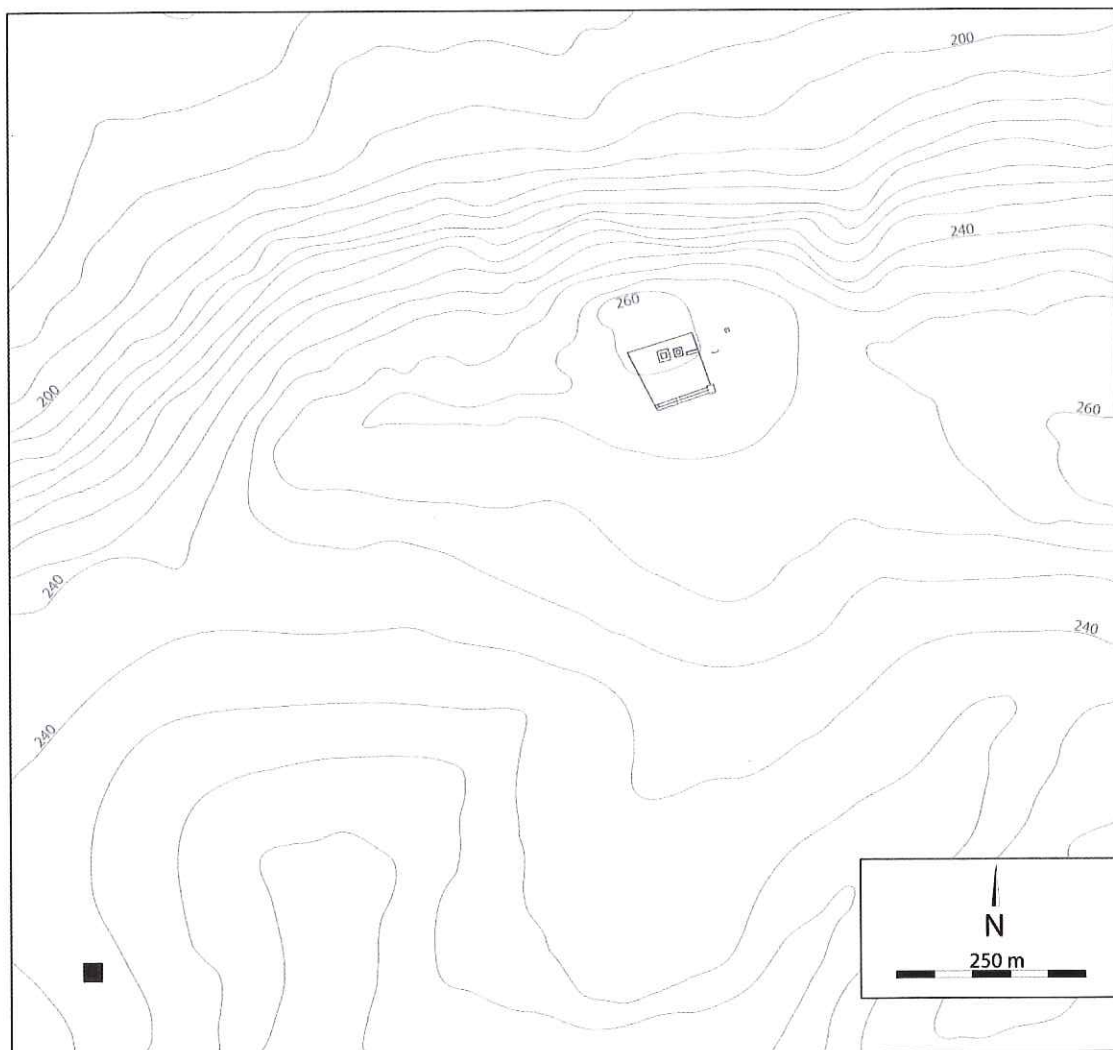

Fig. 1 : Carte du site avec l'emplacement du sanctuaire de Matagne-le-Grande et du site de Fagnolle (en bas à gauche) (Réalisation et DAO, N. Paridaens – CReA-ULB).

¹⁰³ Prospection menée par Stéphane Genvier, collaborateur au Cedarc de Treignes, en 2005. Tous les objets ont été relevés à l'aide d'un gps *Garmin Geko 201*.

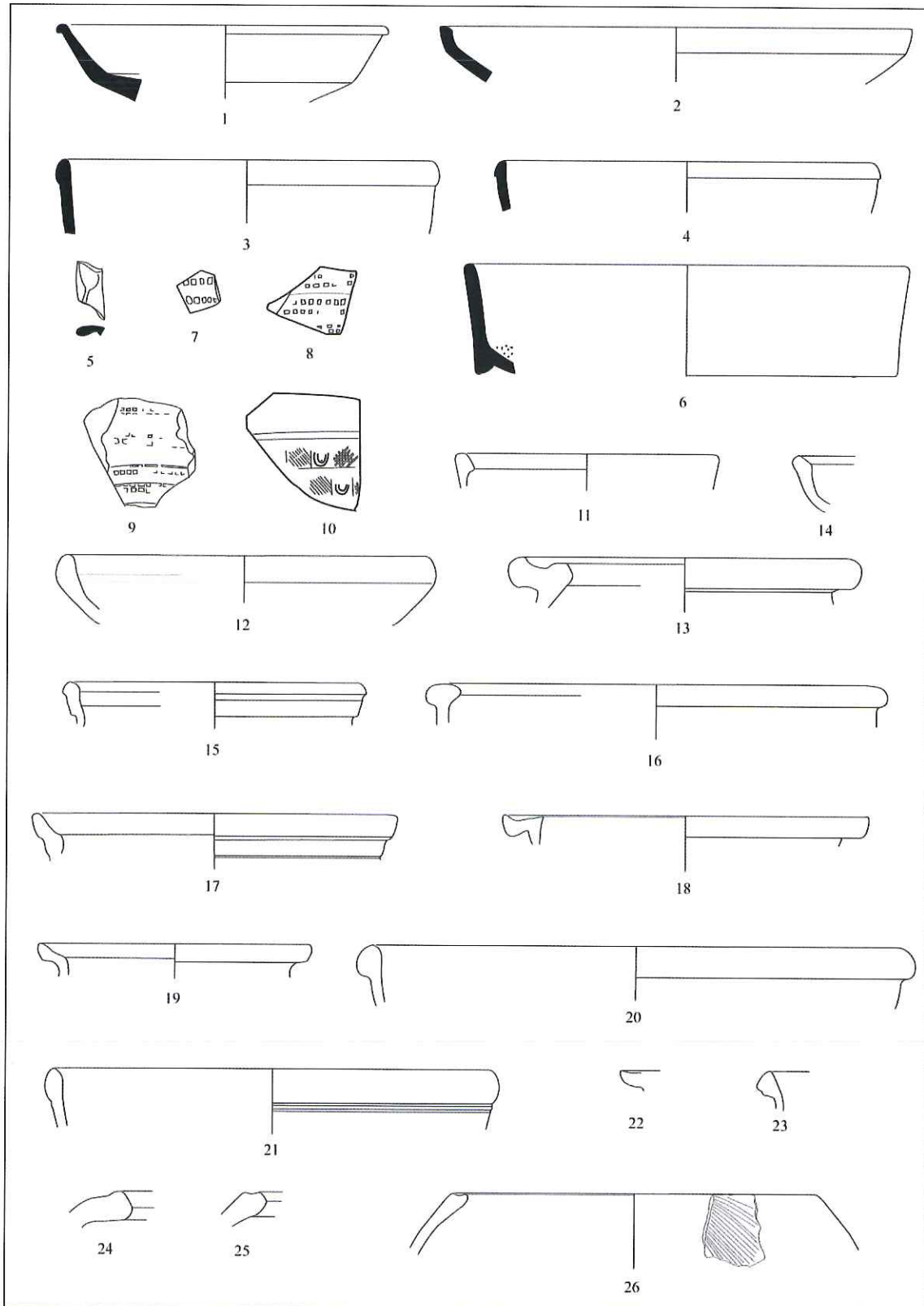

Fig. 2: Le matériel céramique découvert à Fagnolle (éch. 1/3, sauf 7-10:1/2)
(dessin et DAO, A. Eid - CReA-ULB).

Le matériel archéologique récolté se compose de deux as du Haut-Empire fort usés et d'une soixantaine de tessons¹⁰⁴. Au sein de la céramique, la terre sigillée est quasi exclusivement illustrée par les productions de l'Est de la Gaule, avec des assiettes Drag. 31 et 18/31 (fig. 2, n°1), un plat Chenet 304 (n°2), sept fragments de bols Chenet 320 (n°3-4), une coupelle Drag. 35 ou un plat Drag. 36 (n°5), un fragment de collerette de terrine Chenet 326, un fragment de mortier Chenet 328 (n°6) et quelques tessons décorés à la molette (n°7-10). Quelques vases proviennent de l'Eifel, dont les productions sont datées des IVe et Ve siècles, notamment une écuelle type Alzei 28, une assiette type Alzei 34 et une casserole type Alzei 27 (n°11-13). La céramique commune sombre est représentée par les formes suivantes, caractéristiques pour la plupart du IVe siècle : une écuelle type Alzei 28 (n°14), un pot type Chossenot 728 ou 729 (n°15), un plat à bord épaissi (n°16), une casserole type Saint-Pierre de Tournai, casserole 3 (n°17), une écuelle à lèvre rainurée repliée vers l'extérieur (n°18), une écuelle à lèvre épaissie repliée vers l'extérieur (n°19), un bol à lèvre arrondie (n°20), un bol imitation Chenet 320 (n°21), une casserole à lèvre triangulaire type Arras XIa (n°22) et une marmite à lèvre épaissie (n°23). Trois marmites à bord rentrant marqué d'une gouttière type *Kurkurnen*, Doyen IIb ont été modelées (n°24-26).

Le matériel archéologique retrouvé à Fagnolle atteste d'une occupation que nous daterons pour l'instant des IIIe et IVe siècles de notre ère. Il présente par ailleurs une grande similitude avec le matériel issu du sanctuaire tardif de Matagne-le-Grande, situé à 1,5 km au nord-est¹⁰⁵ (fig. 1). Des fouilles seront menées dès l'été 2009 par le Cedarc de Treignes et le CReA de l'ULB sur ce site de « La Tonne de Bière » et devraient permettre de préciser la nature de l'occupation.

Contacts

Nicolas Paridaens
Centre de Recherches Archéologiques (CReA) de l'Université libre de Bruxelles
CP 175/01
50 Avenue F. Roosevelt
B-1050 Bruxelles
nparidae@ulb.ac.be

Stéphane Genvier
Centre d'études et de documentation archéologiques (Cedarc)
28 Rue de la Gare
b-5670 Treignes

¹⁰⁴ Les dessins sont dus à A. Eid, archéologue au Centre de Recherches Archéologiques (CReA) de l'Université libre de Bruxelles.

¹⁰⁵ CATTELAÏN P. & PARIDAENS N., *Le sanctuaire tardo-romain du « Bois des Noël » à Matagne-la-Grande. Nouvelles recherches (1994-2008) et réinterprétation du site*. Etudes d'archéologie 2, Centre de Recherches Archéologiques de l'Université libre de Bruxelles, Bruxelles, 2009.

ONDERZOEK NAAR GALLO-ROMEINSE PHALERAE IN VLAANDEREN ALS ONDERDEEL VAN ROMEINSE MILITAIRE PAARDEN-UITRUSTING¹⁰⁶

SOFIE SCHELTJENS

Onderzoek naar de identiteit van militaire uitrustingsstukken

Aan de hand van de aanwezigheid en verklaringen (zie *infra*) voor de verspreiding van *militaria* in militaire en niet-militaire contexten wordt afgeleid dat, hoewel het begrip wijst op het militaire gebruik van deze voorwerpen en de initiële functie en circulatie ervan in militaire contexten plaatsvonden,¹⁰⁷ een distributiepatroon is opgemerkt bij acht archeologische sites met overeenstemmende resultaten tussen de militaire en civiele sites met uitzondering van de aantallen verdedigingswapens en paardentuig (zie bijlage 1). Hoe en waarom *militaria* in niet-militaire contexten voorkomen, kan op verscheidene manieren verklaard worden (zie *infra*) maar hierbij moet worden toegevoegd dat deze voorwerpen een intrinsieke verandering ondergaan hebben afhankelijk van extrinsieke omstandigheden. Het oorspronkelijke militaire karakter van deze artefacten verschuift bijvoorbeeld naar een gebruiks- of handelsobject in economische zin of naar een voorwerp dat status uitdrukt in socio-economische zin of naar een votiefgeschenk in cultureel-religieuze zin. Een voorbeeld betreft het sociale gebruik van militaire uitrustingsstukken door veteranen, waarbij deze voorwerpen dienen als *memorabilia*, als veruiterlijking van een identiteit binnen een sociale groep en als uitdrukking van een bepaalde status binnen de gemeenschap. Tenslotte wordt opgemerkt dat de combinatie van zelfvoorziening¹⁰⁸ van het Romeinse leger en de achtergrond van de *miles*¹⁰⁹ een variatie en individualiteit teweeg heeft gebracht in militaire uitrusting vanaf de vroege Keizertijd.

Vervolgens worden voorbeelden van literaire, iconografische en archeologische bronnen beschreven en vergeleken voor de studie van Romeins militair paardentuig. Weinig geschreven bronnen refereren echter aan het chronologisch en geografisch bepaalde en vooropgestelde onderwerp. Laat-Romeinse werken bijvoorbeeld schenken vooral aandacht aan de uitrusting, het gebruik en de strategie van zwaar gepantserde cavalerie, wat hier niet van toepassing is.¹¹⁰ Wel kan inzicht worden verschaft met betrekking tot bijvoorbeeld terminologie. Iconografische bronnen bieden referenties in hoe de afzonderlijke elementen van paardenuitrusting mogelijk gefunctioneerd hebben en hoe deze onderdelen een geheel gevormd hebben, waarvan de identificatie en functie afhankelijk blijkt van het studie-materiaal. Afbeeldingen op funeraire ruitersculpturen en officiële monumenten¹¹¹ lijken een gelijkaardige weergave te kennen van de verscheidene uitrustingsstukken, behalve betreffende de decoratieve details. Paardenfigurines uit terracotta¹¹² daarentegen vertonen zeer uitgewerkte tuigages maar in andere gevallen ook zeer vereenvoudigde uitvoeringen of onduidelijke combinaties van riemen en decoratie. Het archeologisch materiaal kan een tastbaar en gedetailleerd beeld schenken betreffende de

¹⁰⁶ Dit artikel is gebaseerd op de hypothesen en conclusies gesteld in S. SCHELTJENS, *Onderzoek naar Gallo-Romeinse phalerae als onderdeel van Romeinse militaire paardenuitrusting. De militaire site te Rumst-Molenveld als uitgangspunt voor de studie van Gallo-Romeinse phalerae in Vlaanderen*, 2 vols., onuitgegeven masterproef Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2008.

¹⁰⁷ J. A. W. NICOLAY, "Interpreting Roman Military Equipment and Horse Gear from Non-Military Contexts. The Role of Veterans", in: D. KÄCH, R. FREI-STOLBA, H. BREM (eds.), *Gesellschaft Pro Vindonissa. Jahresbericht 2001*, Brugg 2002, p. 53-66.

¹⁰⁸ M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 1993, p. 199-202.

¹⁰⁹ N. ROYMANS, *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire* (Amsterdam *Archaeological Studies* 10), Amsterdam 2004, p. 227-234.

¹¹⁰ I. P. STEPHENSON, K. R. DIXON, *Roman Cavalry Equipment*, Stroud 2003, p. 111-117.

¹¹¹ M. C. BISHOP, "Cavalry Equipment of the Roman Army in the First Century A.D.", in: J. C. N. COULSTON (ed.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference* (*British Archaeological Reports International Series* 394), Oxford 1988, p. 67-87.

¹¹² G. M. E. C. VAN BOEKEL, "Roman Terracotta Horse Figurines as a Source for the Reconstruction of Harnessing", in: C. VAN DRIEL-MURRAY (ed.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference* (*British Archaeological Reports International Series* 476), Oxford 1989, p. 75-103.

weergave en identiteit van het artefact, wat verlengd kan worden met context, datering en verspreiding. De basisonderdelen van paarden-uitrusting teruggevonden in de archeologische neerslag¹¹³ omvatten zadelhoorns, zadelplaten, buikriemgespen, verbindingselementen of *phalerae*, hangers en riemsluitingen, telkens met verscheidene variaties in vorm en decoratie.

Tenslotte wordt gezocht naar een gestandaardiseerde invulling van het begrip *phalera*, na de behandeling van de problematiek betreffende de terminologie en identificatie van deze voorwerpen.¹¹⁴ Voorlopig wordt gesuggereerd dat bepaalde vormen van *phalerae*, waaronder antropomorf en rond beslag met ringen, lussen of nageltjes als aanhechtingpunten, vanaf de Republikeinse periode tot het begin van de tweede eeuw onderdeel uitgemaakt hebben van *dona militaria*,¹¹⁵ die volgens contemporaine literaire bronnen hoofdzakelijk toegekend worden aan cavaleristen. Aan de hand van reliëfs op funeraire ruitmonumenten uit de eerste eeuw is een onderscheid opgemerkt in het dragen van ronde eretekens, waarbij officieren en legioensruiters *phalerae* in een set van zes tot negen stukken op de borst lijken te dragen, terwijl cavaleristen behorende tot de hulptroepen deze exemplaren, waaronder mogelijk ook *lunula*-vormen, geïntegreerd hebben in de paardenuitrusting als decoratieve elementen of functionele voorwerpen, zoals riemverbingsstukken. Vanaf de Severische periode wordt het toekennen van *dona militaria* echter geleidelijk vervangen door extra soldij en rantsoenen,¹¹⁶ wat het verdwijnen van militaire eretekens tot gevolg heeft. Aan het begin van de tweede eeuw verschijnt in de legerkampen aan de Rijn lederbeslag met een licht convex of convex profiel, één of meerdere nieten aan de achterzijde en in verschillende typen, bovendien lijken deze artefacten zowel behoord te hebben aan paardentuig als gordels, schouderriemen en schilden. Vermoedelijk hebben een popularisatie van *phalerae*, invloed van het toenemende aantal allochtone soldaten in het Romeinse leger en vereenvoudiging bij het vasthechten van de lederen riemen door de nieten een impact uitgeoefend op de ontwikkeling van *militaria*. Militaire decoratie met symbolische betekenis is bijgevolg waarschijnlijk vervangen door een functioneel en decoratief gebruik alsook uitgebreid met verscheidene vormen.

Tot besluit wordt geopteerd om, na beschouwing van terminologie, de omschakeling van het voorwerp, de verruiming van de typen en de verschillende toepassingen van het beslag, voortaan het lederbeslag dat enerzijds aangetroffen is in de noordwestelijke provincies vanaf de tweede eeuw en dat anderzijds geassocieerd wordt met militaire paardenuitrusting te identificeren als *phalerae*. Deze hypothese omvat acht typen die behoren tot *phalerae*, namelijk het amandelvormig, antropomorf, ellipsvormig, langwerpig, *lunula*-vormig, rond, schelpvormig en tenslotte *vulva*-vormig lederbeslag. In het volgende hoofdstuk wordt deze hypothese gereflecteerd aan het materiaal afkomstig uit acht archeologische sites en museale collecties in Vlaanderen (zie bijlage 2).

Aanwezigheid en gebruik van *phalerae* in militaire, civiele en religieuze context

De aanwezigheid en distributie van *phalerae* in militaire sites wordt verklaard door mogelijkheden als verloren voorwerpen, afval, resten van artisanale activiteiten en resultaat van het verlaten van het legerkamp.¹¹⁷ In civiele contexten worden deze *militaria* aangetroffen als vermoedelijk gevolg van het verlies door langstreckende of gestationeerde troepen, de functie als reflecterend economisch en/of sociaal artefact, civiele *fabricae*, de herbesteding van voorwerpen en tenslotte de weerslag van militaire gevechten.¹¹⁸ Deposities in of nabij

¹¹³ A. K. LAWSON, "Studien zum römischen Pferdegeschirr", *Jahrbuch Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 25 (1978), p. 131-172; M. C. BISHOP, *op. cit.*, p. 91-103.

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld de identificaties van Oldenstein (J. OLDENSTEIN, "Zur Ausrüstung römischer Auxiliäreinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliäreinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.", *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 57 (1976), p. 49-284), Brouwer (M. BROUWER, "Römische Phalerae und anderer Lederbeslag aus dem Rhein", *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 63 (1982), p. 145-199) en Vanden Berghe (L. VANDEN BERGHE, "Some Roman Military Equipment of the First Three Centuries AD in Belgian Museums", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 7 (1996), p. 59-95).

¹¹⁵ V. A. MAXFIELD, *The Military Decorations of the Roman Army*, Berkeley-Los Angeles 1981, p. 56-90.

¹¹⁶ V. A. MAXFIELD, *op. cit.*, p. 248-254.

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld J. OLDENSTEIN, *op. cit.* en M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, *op. cit.*

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld A. REIS, "Roman Military Equipment of the 3rd Century AD from the Civitas Capital of Nida-Heddernheim, Germania Superior", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 12-13 (2001-2002),

religieuze sites worden geplaatst in de martiale ideologie van een pre-Romeinse traditie en worden bijgevolg zowel toegeschreven aan veteranen¹¹⁹ verbonden aan deze locale cultus in de Germaanse provincies als aan de inheemse¹²⁰ bevolking.

Bij een vergelijking van aantallen *phalerae* behorende tot de acht Vlaamse ensembles (zie bijlage 3) valt de afwezigheid op van het amandelvormig lederbeslag. Slechts enige antropomorfe stukken zijn teruggevonden, namelijk in de zuidwesthoek van het *castellum* te Oudenburg (4%) en de *villa* te Wange-Damekot (1%). Opmerkelijk is het voorkomen van ellipsvormig beslag in de civiele contexten van Tongeren en Wange enerzijds en de religieuze context van Velzeke anderzijds met een aantal tussen 10 en 20% en het ontbreken ervan in de militaire sites. De langwerpige exemplaren komen voor in de militaire site van Oudenburg (7%), in de civiele context van Wange (2%) en in de rituele zone te Velzeke (30%). De *lunula*-vormige stukken maken de minderheid uit rond 5% te Oudenburg en Tongeren en de sites beschikken bovendien ook over de enige schelpvormige *phalerae*, respectievelijk 13% en 20%. Rond beslag maakt steeds het merendeel van 60 tot 100% uit bij zowel militaire als civiele contexten, de afwezigheid te Maldegem en de minderheid van 20% te Velzeke uitgezonderd. Elke site, met uitzondering van Maldegem en Rumst, heeft tenslotte een beperkte hoeveelheid *vulva*-vormig lederbeslag van één tot drie exemplaren.

Bovendien is gebleken dat de *phalerae* die niet alleen aan paardenuitrusting maar ook aan gordelstukken toegeschreven worden, namelijk het ellipsvormig, langwerpig en rond beslag, meer geattesteerd worden in de civiele sites en de religieuze context, behalve de ronde exemplaren die bij elke site de meerderheid uitmaken. Lederbeslag dat met paardentuig geassocieerd wordt, namelijk de antropomorfe, *lunula*-vormige, schelpvormige en de *vulva*-vormige *phalerae*, wordt met elk type vertegenwoordigd te Oudenburg, terwijl de *lunulae* en de schelpvormen enkel nog geattesteerd zijn in Tongeren en het antropomorfe type in Wange-Damekot. Zoals eerder vermeld, komen steeds enkele *vulva*-vormige *phalerae* voor verspreid over de militaire, civiele en religieuze contexten, met uitzondering van Maldegem-Vake en Rumst-Molenveld. Daarnaast valt de aanwezigheid van *phalerae* in niet-militaire contexten mogelijk te herleiden naar militair gebruik of oorzaak maar verder onderzoek moet uitwijzen in welke mate de civiele invloed hierop impact heeft gehad.

Uit de afzonderlijke dateringen van de Vlaamse archeologische en museale ensembles blijkt dat de vroege aanwezigheid van de *phalerae* vanaf de tweede helft van de tweede eeuw reeds getuigt van een verspreiding naar militaire, civiele en religieuze contexten toe in dit deel van *Germania Inferior* sinds het opkomen van dit type lederbeslag met één of meerdere nieten aan de achterzijde in de legerkampen aan de Rijn in de eerste helft van de tweede eeuw. Lederbeslag met nieten als aanhechtingspunten heeft de *phalerae* met lussen en ringetjes waarschijnlijk geheel vervangen in de loop van de eerste helft van de tweede eeuw, aangezien weinig stukken teruggevonden zijn in tweede- en derde-eeuwse *castra* en *castella* aan de Rijn en Donau en niet voorkomen in de Vlaamse ensembles. Een uitzondering betreft één rond stuk met concentrische cirkels aan de voorzijde en een lus aan de achterzijde in de collectie van Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, wat gedateerd kan worden als een eerste-eeuwse vondst op basis van typologie, aangezien geen contextuele gegevens bekend zijn. Tenslotte is het mogelijk het gebruik van *phalerae* met nieten als aanhechtingspunten vanaf de tweede eeuw te verlengen naar het begin van de vijfde eeuw.

Uiteindelijk konden we aan de hand van vorm, profiel, grootte, bevestigingsmethode, aantal vaste nieten en eventuele decoratie een voorlopige typologie opstellen van de Gallo-Romeinse *phalerae* in Vlaanderen (zie bijlage 4). Dit beslag wordt vermoedelijk gebruikt om lederen riemen aan elkaar vast te hechten, lederen tuigage vast te zetten of ter versiering van het leder

p. 59-65 en T. FISCHER, "Waffen und militärischen Ausrüstung in zivilem Kontext – grundsätzliche Erklärungsmöglichkeiten", in: D. KÄCH, R. FREI-STOLBA, H. BREM (eds.), *Gesellschaft Pro Vindonissa. Jahresbericht 2001*, Brugg 2002, p. 13-18.

¹¹⁹ Zie J. A. W. NICOLAY, *op. cit.* en N. ROYMANS, *op. cit.*

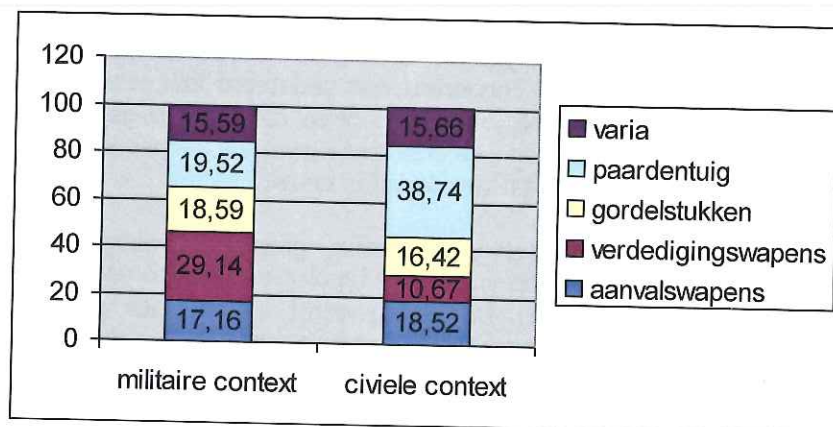
¹²⁰ Zie A. V. A. J. BOSMAN, "Velsbroek B6 – Velsen 1 – Velsen 2. Is There a Relationship between the Military Equipment from a Ritual Site and the Fortresses of Velsen?", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6 (1995), p. 89-98.

door de niet(en) of het nageltje in het centrum van het stuk door een gaatje in het leder te halen; het dunne schijfje dat haaks bevestigd is aan de niet of het nageltje doet waarschijnlijk dienst als weerhaak om te voorkomen dat het beslag loslaat. De verscheidenheid aan variaties binnen de bepaalde typen, zelfs per site, wordt mogelijk verklaard door de productie van beslag in militaire *fabricae* met ruimte voor individuele inbreng, de uitgebreide distributie van de forten met hun werkplaatsen en de vereenvoudiging van het beslag met nieten in plaats van lussen of ringetjes, waardoor deze vormen relatief gemakkelijk te reproduceren zijn. Zo beschikt type 1 of antropomorfe *phalerae* over enige figuratieve varianten, type 2 of ellipsvormige *phalerae* over drie varianten (typen 2.1, 2.2 en 2.3), type 3 of langwerpige *phalerae* over twee varianten (typen 3.1 en 3.2), type 4 of *lunula*-vormige *phalerae* over twee varianten (typen 4.1 en 4.2), type 5 of ronde *phalerae* over vijftien varianten (typen 5.1 tot 5.15), type 6 of schelpvormige *phalerae* met drie varianten (typen 6.1, 6.2 en 6.3) en type 7 of *vulva*-vormige *phalerae* met twee varianten (typen 7.1 en 7.2).

Deze opgestelde typologie wordt bedoeld als een voorlopig overzicht van lederbeslag aangetroffen in enkele archeologische sites en collecties in Vlaanderen, dat op basis van de reeds vermelde hypothesen ter identificatie geïnterpreteerd kan worden als functioneel en/of decoratief onderdeel van militaire paardenuitrusting, namelijk de *phalerae*. Verder onderzoek moet echter uitgebreid worden om deze typologie te reflecteren, controleren en aan te passen indien nodig. Bovendien moet er onderzocht worden in welke mate dit overzicht geldig is voor andere streken of provincies toe in het Romeinse Rijk en of de *phalera* in aard, gebruik en vormen daar al dan niet verschilt met dit gebied in *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*, vertegenwoordigd door acht Vlaamse ensembles.

Bijlage 1

Vergelijking van *militaria*-verhoudingen (waarden in %) op basis van het gemiddelde per categorie aangetroffen in militaire (*Vindonissa*, Risstissen, Rheingönheim en Augst Unterstadt) en civiele (*Avenches*, Augst Oberstadt, Oberwinterthur en Baden) sites (S. SCHELTJENS, *op. cit.*, p. 177).

Bijlage 2

a) *Phalerae* aangetroffen in enkele militaire sites in Vlaanderen: Oudenburg-ZW hoek Romeins *castellum*, Maldegem-Vake en Rumst-Molenveld (S. SCHELTJENS, *op. cit.*, p. 181).

<i>Aantal</i>	Oudenburg (ZWhoek)	Maldegem (Vake)	Rumst (Molenveld)
Amandelvormig	0	0	0
Antropomorf	2	0	0
Ellipsvormig	0	0	0
Langwerpig	3	0	0
Lunula-vormig	2	0	0
Rond	29	0	27
Schelpvormig	6	0	0
Vulva-vormig	3	0	0
<i>Totaal</i>	45	0	27

b) *Phalerae* aangetroffen in enkele civiele sites in Vlaanderen: Tongeren-collectie Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Tongeren-collectie Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed en Wange-Damekot (S. SCHELTJENS, *op. cit.*, p. 182-183).

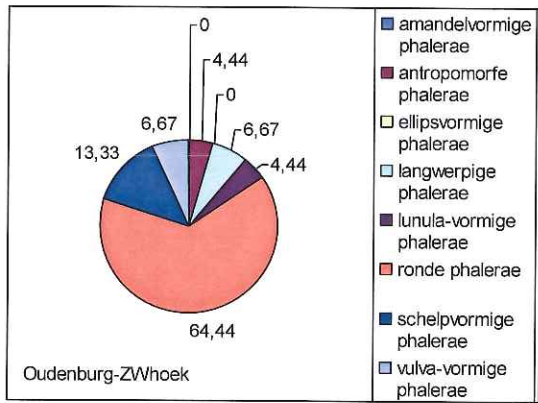
<i>Aantal</i>	Tongeren (collectie PGRM)	Tongeren (collectie VIOE)	Wange (Damekot)
Amandelvormig	0	0	0
Antropomorf	0	0	5
Ellipsvormig	2	0	53
Langwerpig	0	0	11
Lunula-vormig	1	0	0
Rond	12	16	375
Schelpvormig	4	0	0
Vulva-vormig	1	1	1
<i>Totaal</i>	20	17	445

c) *Phalerae* aangetroffen in de rituele context te Velzeke-De Coster (S. SCHELTJENS, *op. cit.*, p. 183).

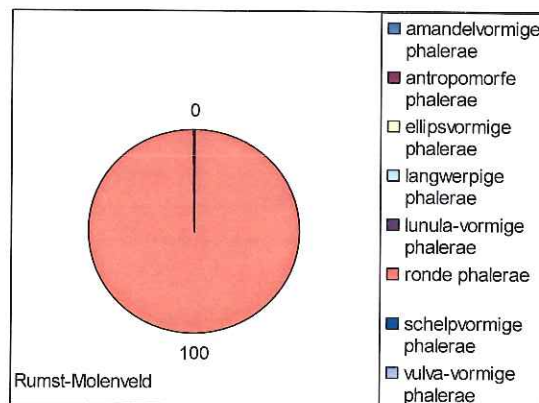
<i>Aantal</i>	Velzeke (De Coster)
Amandelvormig	0
Antropomorf	0
Ellipsvormig	2
Langwerpig	3
Lunula-vormig	0
Rond	2
Schelpvormig	0
Vulva-vormig	3
<i>Totaal</i>	10

Bijlage 3

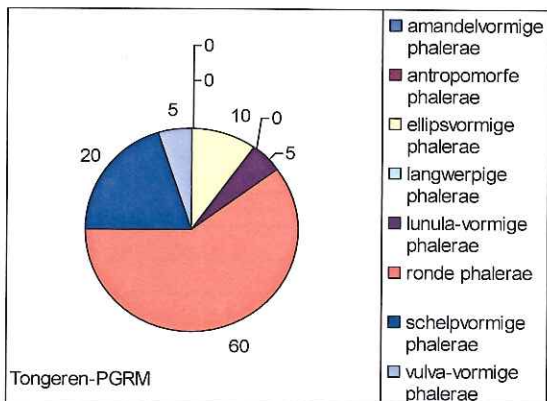
Phalerae (waarden in %) aangetroffen in de besproken militaire, civiele en religieuze sites in Vlaanderen: Oudenburg-ZW hoek Romeins *castellum* (n = 45), Rumst-Molenveld (n = 27), Tongeren-collectie Provinciaal Gallo-Romeins Museum (n = 20), Tongeren-collectie Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (n = 17), Wange-Damekot (n = 445) en Velzeke-De Coster (n = 10) (S. SCHELTJENS, *op. cit.*, p. 249-251).

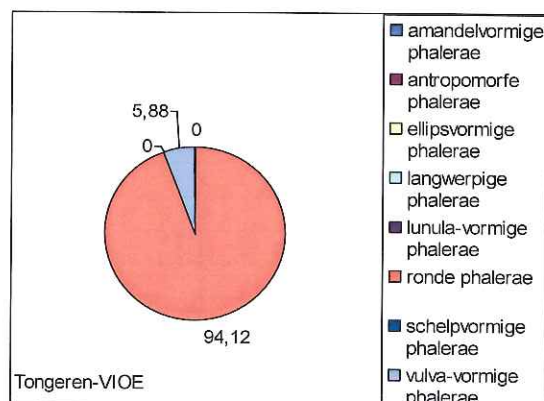
Site Oudenburg-ZW hoek Romeins *castellum* (n=45)

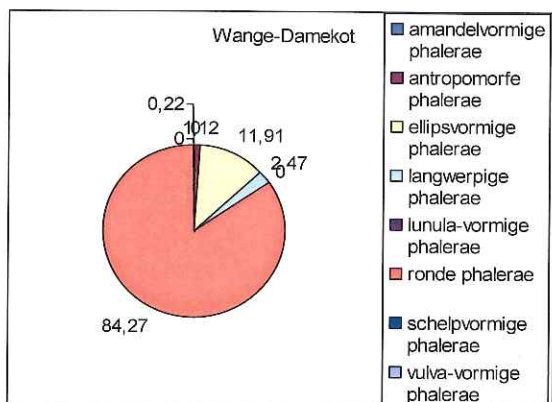
Site Rumst-Molenveld (n=27)

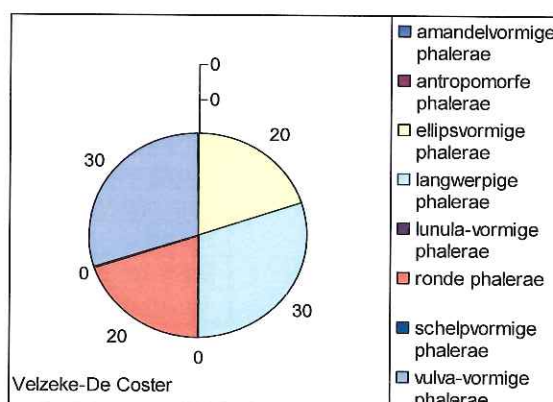
Site Tongeren-collectie Provinciaal Gallo-Romeins Museum (n=20)

Site Tongeren-collectie Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (n=17)

Site Wange-Damekot (n=445)

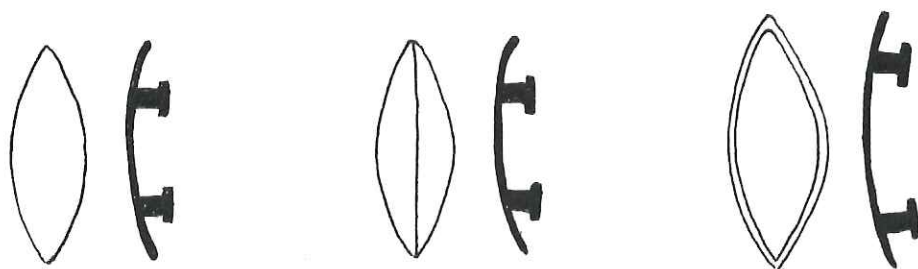
Site Velzeke-De Coster (n=10)

Bijlage 4

Typologisch overzicht van de *phalerae* aangetroffen in enkele archeologische sites en collecties in Vlaanderen (schaal 1:1) (S. SCHELTJENS, *op. cit.*, p. 252-255).

Type 1: antropomorfe *phalerae*
 Verscheidene varianten

Type 2: ellipsvormige *phalerae*

Variant 1

Variant 2

Variant 3

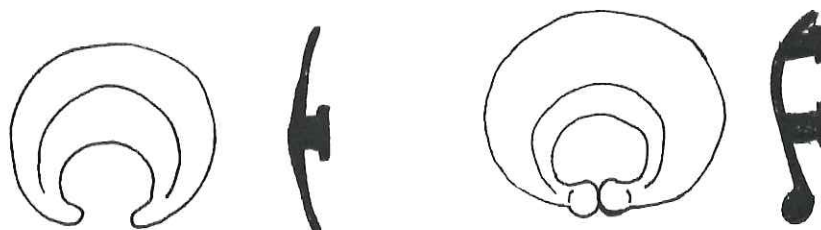
Type 3: langwerpige *phalerae*

Variant 1

Variant 2

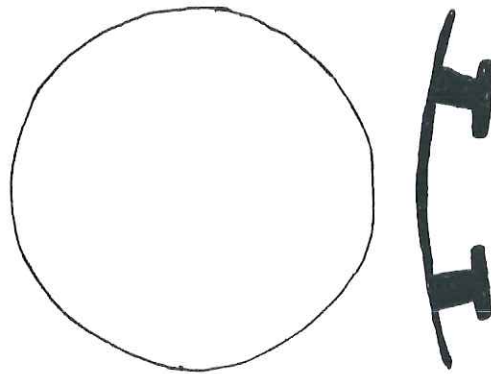
Type 4: lunula-vormige *phalerae*

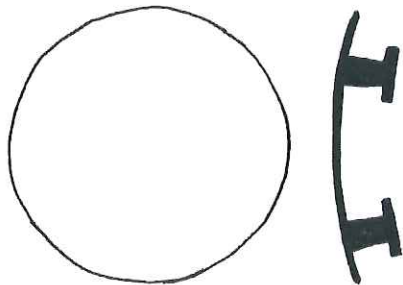
Variant 1

Variant 2

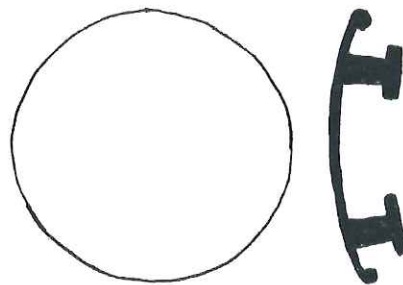
Type 5: ronde *phalerae*

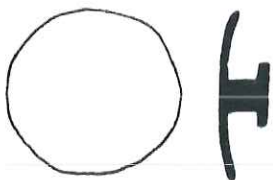
Variant 1

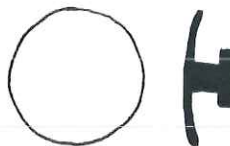
Variant 2

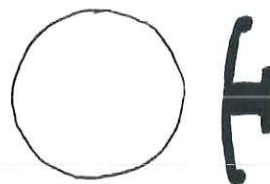
Variant 3

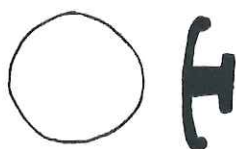
Variant 4

Variant 5

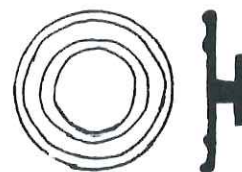
Variant 6

Variant 7

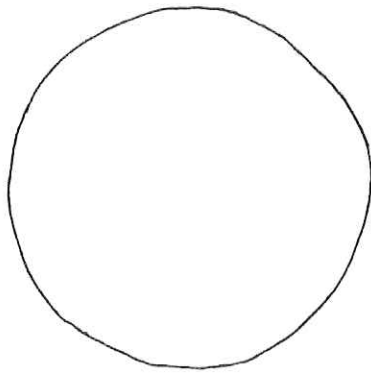

Variant 8

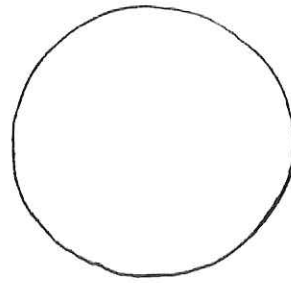

Variant 9

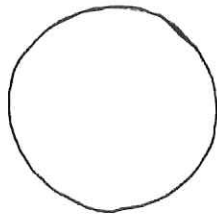
Type 5 (vervolg): ronde *phalerae*

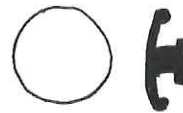
Variant 10

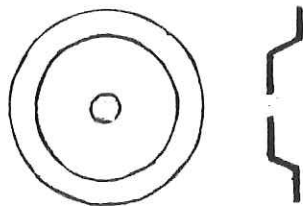
Variant 11

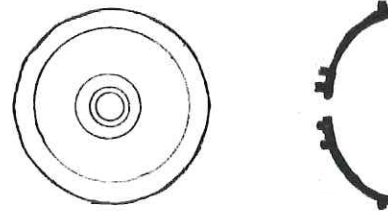
Variant 12

Variant 13

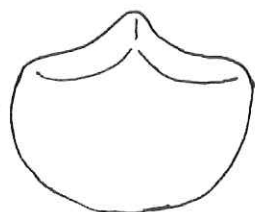

Variant 14

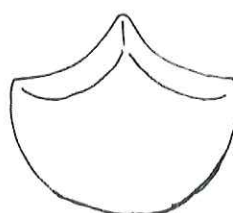

Variant 15

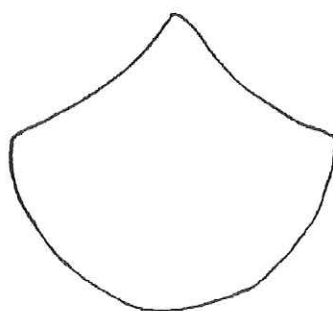
Type 6: schelpvormige *phalerae*

Variant 1

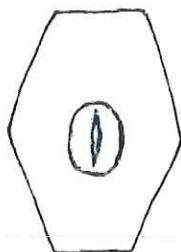
Variant 2

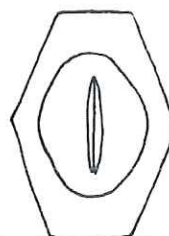
Variant 3

Type 7: vulva-vormige *phalerae*

Variant 1

Variant 2

Bibliografie

M. C. Bishop, "Cavalry Equipment of the Roman Army in the First Century A.D.", in: J. C. N. Coulston (ed.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference (British Archaeological Reports International Series 394)*, Oxford 1988, p. 67-195.

M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 1993.

- A. V. A. J. Bosman, "Velserbroek B6 – Velsen 1 – Velsen 2. Is There a Relationship between the Military Equipment from a Ritual Site and the Fortresses of Velsen?", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6 (1995), p. 89-98.
- M. Brouwer, "Römische Phalerae und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein", *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 63 (1982), p. 145-199.
- T. Fischer, "Waffen und militärischen Ausrüstung in zivilem Kontext – grundsätzliche Erklärungsmöglichkeiten", in: D. Käch, R. Frei-Stolba, H. Brem (eds.), *Gesellschaft Pro Vindonissa. Jahresbericht 2001*, Brugg 2002, p. 13-18.
- A. K. Lawson, "Studien zum römischen Pferdegeschirr", *Jahrbuch Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 25 (1978), p. 131-172.
- V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Berkeley-Los Angeles 1981.
- J. A. W. Nicolay, "Interpreting Roman Military Equipment and Horse Gear from Non-Military Contexts. The Role of Veterans", in: D. Käch, R. Frei-Stolba, H. Brem (eds.), *Gesellschaft Pro Vindonissa. Jahresbericht 2001*, Brugg 2002, p. 53-66.
- J. Oldenstein, "Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.", *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 57 (1976), p. 49-284.
- A. Reis, "Roman Military Equipment of the 3rd Century AD from the *Civitas* Capital of *Nida-Heddenheim*, Germania Superior", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 12-13 (2001-2002), p. 59-65.
- N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire* (*Amsterdam Archaeological Studies* 10), Amsterdam 2004.
- S. Scheltjens, *Onderzoek naar Gallo-Romeinse phalerae als onderdeel van Romeinse militaire paardenuitrusting. De militaire site te Rumst-Molenveld als uitgangspunt voor de studie van Gallo-Romeinse phalerae in Vlaanderen*, 2 vols., onuitgegeven masterproef Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2008.
- I. P. Stephenson, K. R. Dixon, *Roman Cavalry Equipment*, Stroud 2003.
- G. M. E. C. Van Boekel, "Roman Terracotta Horse Figurines as a Source for the Reconstruction of Harnessing", in: C. Vam Driel-Murray (ed.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference* (*British Archaeological Reports International Series* 476), Oxford 1989, p. 75-121.
- L. Vandenberghe, "Some Roman Military Equipment of the First Three Centuries AD in Belgian Museums", *Journal of Roman Military Equipment Studies* 7 (1996), p. 59-95.

Contact

Sofie Scheltjens
sofiescheltjens@live.be

1

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK OP DE HOEK VAN DE BILZERSTEENWEG EN DE PLINIUSWAL TE TONGEREN.

NATASJA DE WINTER

In september en oktober 2007 werd door ARON bvba een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de hoek van de Bilzersteenweg en de Pliniuswal te Tongeren. Aanleiding hiervoor was de bouw van een appartementencomplex met ondergrondse parkeergarage. De te onderzoeken oppervlakte bedroeg ongeveer 360m². Bouwheer Patrick Doucet bekostigde het volledige archeologische onderzoek en de uitwerking ervan.

Het onderzoeksgebied is zowel binnen de 2de- als de 4de-eeuwse stadsmuren van Tongeren gelegen en heeft dus van bij aanvang deel uitgemaakt van de Romeinse stad. Op basis van eerder archeologisch onderzoek in de onmiddellijke omgeving kon in deze zone een noordnoordwest-zuidzuidoost georiënteerde straat van het Romeinse dambordplan worden vermoed. Het onderzoeksterrein is bovendien net ten zuidoosten van de monumentale Romeinse tempel aan de Keverstraat gelegen. Opgravingen op de tempelsite hebben uitgewezen dat aan het monumentale tempelcomplex van eind 1ste of begin 2de eeuw waarschijnlijk een ouder cultusgebouw in hout-leembouw is vooraf gegaan¹²¹. Uit eerder onderzoek werd ook vermoed dat de noord-zuid lopende hoofdstraat van de stad, de *cardo maximus*, waarschijnlijk deze was die ten oosten van de tempel naar het lager gelegen stadsdeel loopt. Net ten noorden van de huidige Grote Markt kruist ze dan de *decumanus maximus*, de oost-west lopende dubbelweg, die al in de jaren '30 van de vorige eeuw werd geregistreerd¹²².

Het recent uitgevoerde onderzoek heeft deze vermoedens bevestigd: er werd een gedeelte van een verharde Romeinse NNW-ZZO georiënteerde dubbelweg aangetroffen die moet zijn aangelegd rond het midden van de 1ste eeuw. Deze weg bestond uit een laag grote silexblokken op een zandbed, waarop een dikke kiezellaag werd aangebracht, die regelmatig gerepareerd en opgehoogd werd. De westelijke weghelft viel grotendeels buiten het te onderzoeken gebied, de oostelijke weghelft was over zo goed als de volledige breedte in de werkput aanwezig. Midden tussen de beide weghelften van de Romeinse weg bevond zich een gracht die zeer rijk was aan vondsten, waaruit kan worden afgeleid dat ze, naast afvoer voor het water dat van de weg stroomde, fungeerde als dumpplaats voor allerlei afval. De oudste vondsten uit de gracht dateren uit het midden van de eerste eeuw, de jongste vondsten uit het eind van de tweede tot het midden van de derde eeuw. De nadruk ligt echter vooral op de tweede helft van de eerste en de eerste helft van de tweede eeuw. Aan weerszijden van de gracht, dus ook parallel met de Romeinse weg, liep een greppel waarin paalkuilen waren uitgegraven. De greppels en de paalkuilen dateren uit dezelfde periode als de aanleg van de weg en de gracht. De palen zijn later meerdere malen vervangen door nieuwe exemplaren. De gracht moet bijgevolg overdekt zijn geweest door een houten constructie die vrij lang in het stedelijk landschap moet aanwezig zijn geweest. Hoe deze constructie precies moet worden geïnterpreteerd is niet zeker. Mogelijk gaat het om een houten wandelportiek die naar het tempelcomplex leidde en die tegelijk de afvoergracht van de weg aan het zicht onttrok.

Bij gebrek aan duidelijke gegevens uit de opgraving blijft het gissen naar de situatie in het onderzoeksgebied in de laat-Romeinse periode. Uit de schaarste aan vondsten uit de late derde en de vierde eeuw kunnen we alleszins wel afleiden dat de weg, als hij nog (ten dele) bestond, veel minder intensief gebruikt werd in vergelijking met de voorgaande periodes.

¹²¹ Mertens, J. 1968: Een Romeins tempelcomplex te Tongeren, (Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 9), Berlijn.

¹²² De Postrijder, 22 december 1934.

Onder de weg bevonden zich ook nog enkele oudere sporen, die werden gedempt bij de aanleg van de Romeinse weg. Ze dateren uit de Augusteische tijd en zijn waarschijnlijk te relateren aan de bewoning in die periode, die zich net ten oosten van het onderzoeksgebied moet hebben bevonden. Enkele greppels zijn op basis van hun totaal afwijkende oriëntatie zelfs mogelijk nog ouder, maar dit kan niet bewezen worden omwille van het gebrek aan dateerbaar materiaal.

Het onderzoeksgebied bevond zich net buiten de middeleeuwse omwalling uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Er werden dan ook geen restanten van laat-middeleeuwse bewoning vastgesteld. Ook uit de vroege en volle middeleeuwen ontbreken bewoningssporen. In de middeleeuwen werden de kiezel en silex van de Romeinse weg wel herbruikt als bouw materiaal, waardoor deze na de Romeinse periode grotendeels is uitgebroken en de verschillende lagen met elkaar werden vermengd. Bovendien werden recenter ook een paar grote kuilen in het te onderzoeken terrein gegraven. Deze (post)middeleeuwse activiteiten hebben de oudere sporen op sommige plaatsen op het terrein volledig verstoord.

Tenslotte dient, last but not least, vermeld te worden dat er zich verspreid over het onderzoeksterrein lithische artefacten bevonden op de plaatsen waar de moederbodem onder de weg intact was gebleven. De bodem werd op deze plaatsen laagsgewijs afgeschaafd en de positie van de vondsten werd exact ingemeten. Het lithisch vondstensemble lijkt vooral in het mesolithicum te kunnen gesitueerd te worden, al kan een bijmenging van andere periodes niet worden uitgesloten¹²³. De droge zandbodem waarin de vondsten werden aangetroffen is kenmerkend voor de regio net ten noordwesten van de stad. Bij toekomstig archeologisch onderzoek in Tongeren dient, zeker op de zandige bodems in de noordelijke helft van de stad, rekening gehouden te worden met de mogelijke aanwezigheid van deze mesolithische/neolithische component.

Contact

Natasja de Winter
ARON BVBA

¹²³ Met dank aan Marijn Van Gils en Marc De Bie (VIOE & Eenheid Prehistorische Archeologie, K.U.Leuven).

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK TE WERVIK - DE PIONIER: EEN EERSTE STAND VAN ZAKEN.

ARNE VERBRUGGE & GRIET LAMBRECHT

Naar aanleiding van de geplande uitbreiding (5ha) van de sportterreinen rond het sportcentrum De Pionier door de stad Wervik, voerde het Ename Expertisecentrum vzw (EEC) in 2008 op deze locatie een proefsleuvenonderzoek uit. Het onderzochte terrein bevindt zich op ca. 900m ten noordwesten van het huidige centrum, en tevens *vicus*, van Wervik.

Tijdens het vooronderzoek kwamen vondsten en sporen uit verschillende perioden aan het licht, waarbij sporen uit de Romeinse periode goed vertegenwoordigd waren.

Vooreerst werd de Romeinse weg Cassel - Doornik aangesneden, onderdeel van de weg Boulogne - Keulen. Het exacte tracé van de weg in de regio is slecht gekend. Wervik staat wel als plaats langs deze weg aangeduid op de Peutingerkaart, waar het wordt vermeld tussen Cassel en Doornik. Net onder de teelaarde is de weg 15 tot 20m breed. De weg kan op het terrein over een afstand van ca.150m gevolgd worden, wat een unieke kans biedt voor een onderzoek naar fasering, datering en opbouw. Opvallend is dat de weg, minstens ten dele is ingegraven, zoals bleek uit een coupe uitgevoerd tijdens het vooronderzoek. Het eigenlijke wegdek werd aangesneden op ca. 1,75m onder het maaiveld. In het landschap is ter hoogte van de weg nog een lichte glooiing zichtbaar. In de omgeving van de weg werden twee Romeinse brandrestengraven aangesneden.

Een tweede interessante structuur is een brede en diepe gracht, waarin tijdens het vooronderzoek enkel handgevormd aardewerk en fragmenten Romeinse dakpannen werden aangetroffen. De breedte van de gracht bedraagt ca. 5m. De bodem werd tijdens het proefsleuvenonderzoek niet bereikt, maar ligt volgens een uitgevoerde coupe dieper dan 2m onder het maaiveld. De gracht kan over een grote afstand worden gevolgd en vertoont een licht gebogen verloop. Verder kwamen verspreid over het terrein nog enkele Romeinse kuilen aan het licht, alsook een dubbele gracht met aardewerk in ijzertijdtraditie.

Na het vooronderzoek werd besloten om over te gaan tot een opgraving, die momenteel uitgevoerd wordt door het VIOE i.s.m. de stad Wervik. Het onderzoek startte op 19 januari 2009 en loopt nog tot half augustus 2009. Tot op heden concentreerde het onderzoek zich op de zone waar de grote gracht en de dubbele gracht werden aangesneden.

Hieruit blijkt dat beide grachtssystemen gelijktijdig zijn en haaks op elkaar aansluiten. Bovendien werd nog een afsplitsing van de grote gracht aangesneden, die in het verlengde van de dubbele gracht ligt. Uit de positie van het Romeins materiaal dat in de grote gracht werd aangetroffen (hoofdzakelijk bovenste laag) lijkt de grote gracht in de Romeinse periode deels heruitgegraven. Een coupe op de grote gracht ter hoogte van de zogenoemde afsplitsing toont een vlakke bodem, op ca. 2,75m onder het maaiveld. De gracht vertoont een geoxideerde vulling tot net boven de humeuze bodem.

In de hoek die de grote gracht en dubbele gracht maken, werd een (hoofd)gebouw aangesneden dat naar alle waarschijnlijkheid ook in relatie staat met de grachten. Door de karakteristieke en talrijke scherven die in het gebouw werden aangetroffen, kan het gebouw gedateerd worden in de late ijzertijd (La Tène III) tot mogelijk in de vroeg-Romeinse periode. In deze zone werd ook een waterput aangetroffen, die mogelijk uit een oudere fase van de late ijzertijd dateert.

De verdere opgraving zal de precieze aard van de grote gracht, alsook de relatie met de gebouwsporen, de Romeinse weg en de graven verder moeten onderzoeken.

Contact

Arne Verbruggen
arne_verbrugge@rwo.vlaanderen.be

OPGRAVING VAN EEN INHEEMS-ROMEINSE NEDERZETTING AAN DE SCHILDSTRAAT TE KLEINE-SPOUWEN (BILZEN, PROV. LIMB. 2008). SAMENVATTING INTERIMRAPPORT.

ELKE WESEMAEL

1. Inleiding

Naar aanleiding van een geplande uitbreiding van een groot opslagterrein langsheen de Schildstraat te Kleine-Spouwen (Bilzen) door Vandersanden Steenfabrieken nv, adviseerde de Zuid-Oost Limburgse Archeologische Dienst (ZOLAD) in het najaar van 2007 de voorbereidende bodemingrepen door een proefsleuvenonderzoek te laten voorafgaan. Op basis van de resultaten uit dit vooronderzoek werd in het voorjaar van 2008 besloten over te gaan tot een vlakdekkende opgraving in een zone van ca. 1 ha binnen het projectgebied¹²⁴.

Het projectgebied strekte zich uit ten westen van de Schildstraat, en werd in het zuiden door het bestaande fabrieksterrein van Vandersanden nv en in het noorden door de Herreweg begrensd. Het onderzoeksgebied was gelegen op de kop en de zuidwest flank van een steile leemrug die een uitloper vormt aan een plateaurand, en wordt bodemkundig gekenmerkt door een goed gedraineerde leembodem met textuur-B horizont.

2. Vroeger archeologisch onderzoek

In de onmiddellijke nabijheid van het onderzoeksgebied liggen een aantal sites die in het verleden door middel van veldprospectie op de kaart werden gezet, of die onderzocht werden door middel van opgravingen. Bij de eerste prospectievindplaats (CAI 700518), die aansluit aan de noordzijde van het opgravingsterrein gaat het om aardewerkvondsten en een concentratie aan bouw materiaal, meer bepaald fragmenten van *tegulae* en *imbrices*, mortelresten en silexblokken. De vondsten zijn in de Romeinse periode te dateren, en lijken te wijzen op de aanwezigheid van een constructie met steenbouw fundamente.

Een andere vindplaats (CAI 700491), gelegen ten noordoosten en eveneens grenzend aan het opgravingsterrein, bracht vondsten aan het licht die dateren uit de late IJzertijd.

3. Kort overzicht van de belangrijkste sporen

De vlakdekkende opgraving van het terrein aan de schildstraat te Kleine-Spouwen bevestigde in grote lijnen de vaststellingen die na afloop van het vooronderzoek werden opgetekend. Op het terrein van ca. 1 ha werd een deel van een inheems-Romeinse nederzetting opgegraven en aan de rand van deze nederzetting werden enkele graven aan getroffen.

3.1 Late-IJzertijd

Twee grafcontexten (fig. 1, 1 en 2) op de site dateren uit de late IJzertijd. Beide graven met randstructuren passen typologisch in de begravingstraditie van de Late IJzertijd naar vroeg-Romeinse periode in het Maas-Demer-Scheldegebied¹²⁵. Deze datering wordt ook de de C14-dateringen¹²⁶ bevestigd.

Het gaat het om crematiegraven waarbij een deel van de brandstapelresten en wat crematieresten (vermoedelijk niet alle) samen in het graf werden gedeponereerd (Hiddink H. (2003) type C). Beide graven met randstructuur bevatten bijgaven onder de vorm van één of meerdere stukken onverbrand handgevormd aardewerk. Gezien de onvolledigheid van de randstructuur kunnen we geen uitspraak doen over het al dan niet aanwezig zijn van een toegang tot het monument. De beide omgreppelde graven vertonen ook als enige sporen op

¹²⁴ De archeologische opgraving werd uitgevoerd door het archeologisch projectbureau ARON bvba uit Sint-Truiden in opdracht van Vandersanden Steenfabrieken nv. Het veldwerk liep gedurende vijf weken tussen 26 mei en 30 juni 2008 o.l.v. E. Wesemael. Met dank aan alle medewerkers en begeleiders.

¹²⁵ HIDDINK H. (2003) *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied. In het bijzonder van twee grafvelden bij Weert (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11)* Amsterdam. DE CLERCQ W. & R. VAN DIERENDONCK (2008) *Romeins Erfgoed. Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in het Imperium Romanum*. In: *Zeeuws Tijdschrift*, 58, 3, 4, p. 5-34.

¹²⁶ 2035 ± 35 BP = 100 BC – 20 AD en 2080 ± 30BP = 191 BC – 38 BC (94%).

het opgravingssterrein geen zuidwest-noordoost oriëntatie. Deze beide graven lijken de oudste sporen te zijn die werden aangetroffen binnen het opgravingsareaal.

Fig. 1.: Overzichtplan alle perioden.

3.2 Vroeg-Romeinse bewoningssporen

In het zuidoostelijk deel van het terrein, en bovenop de rug van de helling lagen twee woonstalhuizen (nr. 1 en 2)(fig. 1, 3-4). Hoewel geen enkel spoor in relatie tot deze woonstalhuizen scherp dateerbare vondsten opleverde, mogen we ze op basis van de opbouw van het grondplan wellicht in de eerste eeuw van onze jaarrekening dateren. Deze huisplattegronden van woonstalhuizen passen binnen het type Alphen-Ekeren. Dit huistype, met een centrale rij aan diep ingegraven middenstaanders en aan één uiteinde twee dicht bij elkaar geplaatste palen, komt ook voor in Hoogeloon (NL) als huistype 1 (ca. 0 – 30 na Chr.)¹²⁷ en in Nederweert (NL, Nederweert 1, Rosveld)¹²⁸. In Belgisch Limburg kennen we het Alphen-Ekeren type uit opgravingen van inheems-Romeinse nederzettingen te Smeermaas, Veldwezelt en Neerharen-Rekem. Net zoals de grafstructuren passen ze in de traditie van het Maas-Demer-Scheldegebied.

3.3 Midden-Romeinse sporen

De Midden-Romeinse nederzetting werd aan de oostzijde begrensd door een dubbele greppel. Alle bewoningssporen bevinden zich boven deze greppel, in de buurt van de top van de helling. Aan de uiterste zuidzijde van de nederzetting scheidt een greppel een grafveldje van het bewoningsareaal (fig. 1, 18). Er konden nog twee graven worden opgetekend. Vermoedelijk werden op deze plaats meerdere graven verploegd. De beide graven dateren net zoals de nederzetting uit de tweede helft van de 2de – begin 3de eeuw AD.

Het tweeschepige woonstalhuis 3 (fig. 1, 5) bestond in totaal uit zeven middenstaanders. Deze waren minder zwaar uitgevoerd als deze uit de centrale palenrij van woonstalhuizen 1 en 2. Het grondplan toont drie paren van dicht bij elkaar geplaatste palen, met vervolgens op de uiteinden aan één zijde een verder geplaatste paal en aan de andere zijde op dezelfde afstand twee wandpalen. Woonstalhuis 3 vertoont sterke gelijkenis met de huizen van het type 2A te Hoogeloon (150 – 180 AD)¹²⁹. Bij dit type huizen werd één middenstaander vervangen door één paar wandpalen¹³⁰. Ook in Nederweert zien we in de 2de en 3de eeuw een zevenpalige huisplattegrond waarbij zes palen in paren geschikt lijken.

Een vierde cluster van paalsporen werd ten zuidoosten van woonstalhuis 3 aangetroffen (fig. 1, 6). Aangezien de structuur hoger op de helling lag en de meeste sporen hier erg door de hellingserosie werden aangetast, kon slechts een deel van de plattegrond gereconstrueerd worden.

Dwars over het terrein liepen twee greppels. Deze hadden hoofdzakelijk een zuidwest-noordoost verloop, wat overeen komt met de richting waarin ook alle gebouwen werden opgetrokken.

Uitzonderingen hierop zijn een groep structuren die te maken lijken te hebben met artisanale activiteiten. Deze zijn aan beide zijden van de greppels gelegen, en aan de rand van de erosiegeul. Een greppel lijkt als afvoer voor de zone rond werkplaats 1 (fig. 1, 10) en kuil S42 (fig. 1, 14) te zijn gebruikt. Of de greppel, samen met de waterput (fig. 1, 13) een onderdeel uitmaakte van eventuele installaties voor de artisanale activiteit die in deze zone van het nederzettingsterrein werd uitgevoerd is momenteel nog niet duidelijk. In de gerelateerde kuilen werd onder andere veel aardewerk, grote hoeveelheden metaalslakken (ijzer) en resten van ijzeren spijkers en krammen gevonden. Enkele kuilen bevatten zowel wetstenen (fig. 2) als polijststenen. Deze vondsten doen, in combinatie met de resten van oventjes (fig. 1, 16), denken aan metaalbewerking en ijzersmederij.

Aan de oostgrens van het onderzoeksgebied situeerde zich, ietwat geïsoleerd ten opzichte van de overige sporen en op ca. 60 meter van het dichtstbijzijnde gebouw, een hutkom (fig. 1, 9). Gelijkaardige hutkommen zijn uit de regio ook bekend uit Neerharen-Rekem en uit Rosmeer.

¹²⁷ Met dank aan K. Jenson (VU Amsterdam), ongepubliceerde informatie.

¹²⁸ HIDDINK, H. (2005) *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert, 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 22, 1) Amsterdam p. 83-88.

¹³¹ Met dank aan K. Jenson (VU Amsterdam), ongepubliceerde informatie.

Hoewel de meeste hutkommen uit de laat-Romeinse periode dateren kwamen deze structuren ook voor die tijd voor op inheems-Romeinse erven. Een vroeg-Romeinse hutkom is bekend uit Wielsbeke-Vaarstraat en een eind 2de- begin 3de eeuwse uit Horst-Hoogveld (NL-Limburg)¹³¹. Op basis van het aangetroffen vondstmateriaal is de hutkom van Kleine-Spouwen te dateren in de tweede helft van de 2de – begin 3de eeuw.

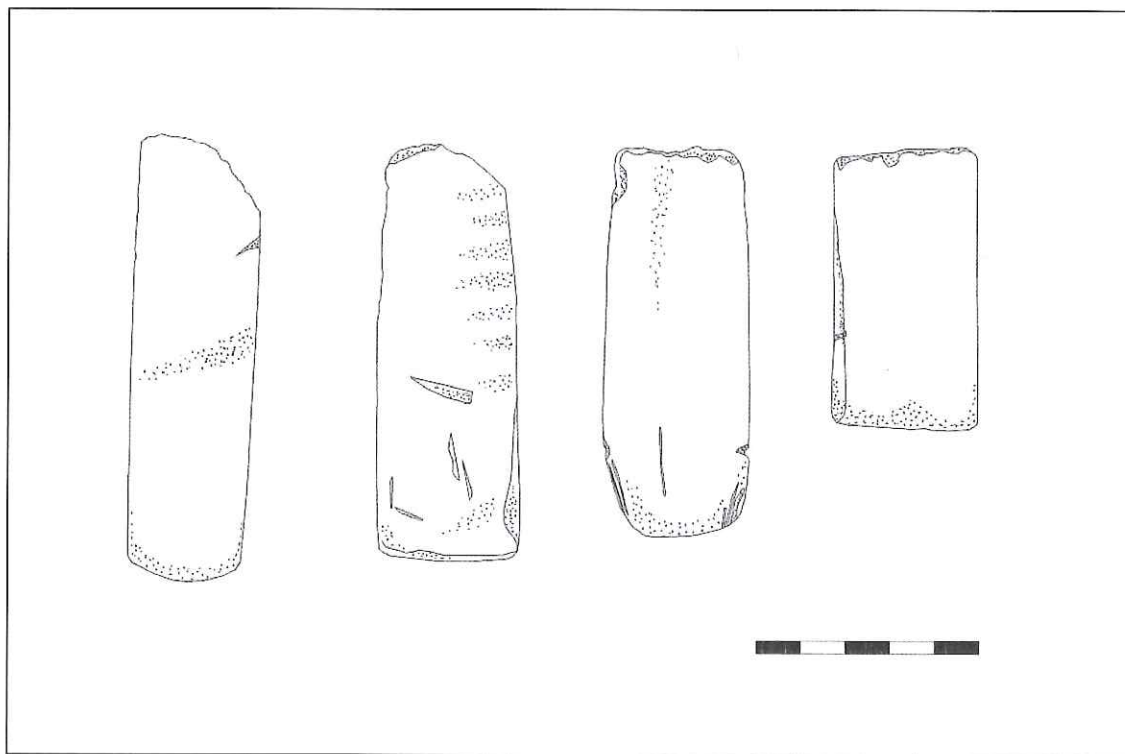

Fig. 2.: Wetstenen met gebruikssporen.

3.4 Inheems Romeinse nederzetting en/of villaterrein?

Uit het grondplan van de site blijkt duidelijk dat het hier slechts om een deel van een nederzetting gaat, met name de zuidwestelijke rand. Niet toevallig bevindt het onderzoeksterrein zich ook op het zuidwestelijke uiteinde van een afgeplatte leemrug die verder loopt in noordoostelijke richting. Gekende prospectievondsten op deze heuvelrug in overweging nemend, lijkt het ons aannemelijk dat de nederzetting zich nog verder in noordelijke en noordwestelijke richting uitstreckte.

In het grondplan van de nederzetting noch in de ingezamelde materiële resten waren directe aanwijzingen te vinden voor de aanwezigheid van volledig of gedeeltelijk in steenbouw uitgevoerde gebouwen. Het sporenbestand sluit aan bij het gekende beeld voor een inheems-Romeinse nederzetting in de Limburgse leemzone.

Er werden tijdens de opgraving geen mortelresten, geen muurpleister, geen gezaagd of bekapt natuursteen bouw materiaal, en erg weinig silex aangetroffen. Ook het bouw materiaal in terracotta, voornamelijk tegulae, was eerder schaars. Voorlopig zijn de enige aanwijzingen voor de eventuele aanwezigheid van steenbouw (fundamenten) op deze site prospectievondsten die silex en mortel vermelden op een aanpalende akker langs het verdere verloop van de schildstraat heuvelopwaarts. De combinatie van inheems-Romeinse gebouwen met villagebouwen zou echter niet ongewoon zijn. Ook bijvoorbeeld in Neerharen-Rekem, Kerkrade-Holzkuil (N) of Hoogeloon (N) komt inheems-Romeinse bebouwing voor, zowel als een voorganger van het villadomein, evenals als een tijdgenoot er van.

¹³¹ HOORNE J. & W. DE CLERCQ (2007) *Vroeg-Romeinse nederzetting te Wielsbeke-Vaartstraat (West-Vlaanderen)* in: *Journée d'Archéologie Romaine – Romeinendag 2007, Namen*, p. 92. VERHOEVEN, A e.a. (2002) *Archeologisch Onderzoek op het Hoogveld-Oost te Horst (L.) (ADC Rapport 122)* Bunschoten, 2002.

6. Bibliografie

De Clerq W. & R. van Dierendonck (2008) *Romeins Erfgoed. Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in het Imperium Romanum*. In: *Zeeuws Tijdschrift*, 58, 3, 4, p. 5-34.

Duurland, M. (2000) *Romeinse vindplaatsen in het landelijke gebied tussen Tongeren en Maastricht*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Amsterdam.

Hiddink H. (2003) *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied. In het bijzonder van twee grafvelden bij Weert (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11)* Amsterdam

Hiddink, H. (2005) *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert, 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen*, in: *Zuidnederlandse Archeologische projecten 22*, Amsterdam.

Hoorne J. & W. de Clerq (2007) *Vroeg-Romeinse nederzetting te Wielsbeke-Vaartstraat (West-Vlaanderen)* in: *Journée d'Archéologie Romaine – Romeinendag 2007, Namen*, p. 92

Vanderhoeven, A. (2006) *Veldwezelt. Vues socio-économiques nouvelles sur les campagnes*, in: *Archéologie et sciences des origines* nr. 345, Dijon.

Contact

Elke Wesemael
Elke.wesemael@aron-online.be
ARON bvba

CONTENU - INHOUD

Inleiding - Avant-propos	3
Programma - Programme	4
Een geplaveide Romeinse weg, religieuze keramiek, massa's dierlijk botmateriaal en andere Romeinse sporen aan de Nerviërsstraat in Asse (provincie Vlaams-Brabant). Kristine Magerman, Ruben Pede, Marc Lodewijckx, Wim Van Neer & Katrien Van De Vijver	5
L'agglomération romaine de Tourinnes-Saint-Lambert (Brabant Wallon, Walhain) et la route romaine qui la traversait. Eric Dewaele & Frédéric Hanaut	13
Arlon: recherches dans le vicus en 2008, habitat et fortification. Denis Henrotay	17
Recente opgravingen in <i>Ulpia Noviomagus</i> (Nijmegen) Elly N.A. Heirbaut	19
Dernières données sur Famars/Fanum Martis: espace public – espace privé, zone cultuelle – zone commerciale: démantèlement d'une ville pour un castrum. Raphael Clotuche	23
La voie romaine Metz-Tongres: révision de la chronologie. Marie-Hélène Corbiau	27
Het gallo-romeins brandrestengraf in zandig <i>Civitas Menapiorum</i>: een regionale diversificatie. Jasper Deconynck	29
Vroeg-romeinse horizonten in de <i>Civitas Menapiorum</i>. Materiaalstudie van de "hoogtesites" Kooigembos en Aartrijke-Oliemeulen. Sibrecht Reniere	39
Les céramiques communes culinaires entre villes et campagnes du nord de la Gaule comme témoins des phénomènes d'acculturation. Annick Lepot	51
Prospectief en evaluerend onderzoek in het kader van het Sigmapijan: een intensieve exploitatie van de alluviale zone van de "Wijmeersen" (Schellebelle, Oost-Vlaanderen) in de midden romeinse periode. Erwin Meylemans, Yves Perdaen, F. Bogemans, A. Storme, I. Verdurmen	53
Een Romeinse landindeling tussen Tongeren en Maastricht. Rick Bonnie	61
Tweede en derde fase van het archeologisch onderzoek 'Anicius' aan de Elfde Novemberwal te Tongeren. Kristien Borgers, Michiel Steenhoudt en Ellen van de Velde	67

Enkele productietechnieken van de Tiense pottenbakkers. Barbara Borgers	73
La villa romaine de Hollogne-Waha. Campagne de fouilles de 2008. Marie-Hélène Corbiau	77
Sporen van gallo-romeinse aanwezigheid op de site Evergem-Koolstraat (o-vl): een voorlopige stand van zaken. Adelheid De Logi, Nele Vanholme, Jasper Deconynck & Sibrecht Reniere	79
Archeologisch nieuws uit Romeins Oudenburg: onderzoek 2008 – voorjaar 2009. Wouter Dhaeze & Sofie Vanhoutte	83
Romeinse bewoningssporen op het industrieterrein van Aalter Langevoorde. Nele Eggermont & Celine Clement	89
Romeinse vondsten op het Aquafin tracé te Hansbeke (gemeente Nevele, provincie Oost-Vlaanderen) Johan Hoorne, Evelien Taelman & David Vanhee	93
Romeinse brandrestengraven op Flanders Expo (Sint-Denijs-Westrem, Gent, Oost-Vlaanderen), onderzoek 2007-2009: veldgraven en familiegrafveldjes? Johan Hoorne, Liesbeth Messiaen & Bart Bartholomieux	99
Projet de reconstruction à Malagne la gallo-romaine (Jemelle / Rochefort): la construction de bains privés gallo-romains Ch. Limbrée & R. Nys	107
« Un site de plus sur la calestienne... » découverte d'un site gallo-romain à Fagnolle (comm. Philippeville) Nicolas Paridaens & Stéphane Genvier	111
Onderzoek naar gallo-romeinse <i>phalerae</i> in Vlaanderen als onderdeel van Romeinse militaire paardenuitrusting Sofie Scheltjens	115
Het archeologisch onderzoek op de hoek van de Bilzersteenweg en de Pliniuswal te Tongeren. Natasja de Winter	127
Archeologisch onderzoek te Wervik - De Pionier: een eerste stand van zaken. Arne Verbrugge & Griet Lambrecht	129
Opgraving van een inheems-Romeinse nederzetting aan de Schildstraat te Kleine-Spouwen (Bilzen, Prov. Limb. 2008). Samenvatting interim-rapport. Elke Wesemael	131

ROMEINENDAG - JOURNEE D'ARCHEOLOGIE ROMAINE

